

KRISHNOALLAASA

EIGHT CHAPLETS OF PROSE AND VERSE

Presenting

Krishna's Glorious Manifestation on Earth.

By His Grace Inspired
In His Name Composed
For His Glory Offered

BY

SRI P. R. SUBRAHMANIA SASTRI, B.A.

(LATE OF MYSORE EDUCATIONAL SERVICE)

EDITED BY

SAMSKRITA VYAAKARANA SIROMANI, VEDA-VIDWAAN, PANDIT

SRI L. ANANTHARAMA SASTRI

REVISED AND PUBLISHED BY

S. SUBRAHMANYAM

DIVISIONAL ENGINEER, S RY.

(Son of the Author)

परीत्य लोकान् परीत्य भूतानि
परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ।
प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्या-
ऽऽत्मनात्मानमभिसंबभूव ॥ (म. ना.)

Published on 18th, January, 1958

TO COMMEMORATE THE BIRTH CENTENARY OF THE AUTHOR.

Price
Rupees Five.

PRINTED AT
THE LIBERTY PRESS,
MADRAS-1.

कृष्णोल्लासः

अष्टमालारूपरुचिरं

चम्पूकाव्यप्रकाण्डम्

"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

"यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्"॥

"कृष्णार्पणमस्तु"

इति

कृष्णेन परमात्मना भक्तवत्सलेन प्रेरितम्

कृष्णे परमात्मनि भक्तिपरमतया विरचितम्

कृष्णाय परमात्मने चात्मार्पणदशा समर्पितमिदम्

दिवगतेन कीर्तिशेषेण परमभागवतेन काश्यपेयेन श्रीरामशर्मसूनुना

श्री पा. रा. सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा

★

सुपरिष्कृतम्

श्री लक्ष्मणशर्मसूनुना वेद-वेदान्त-विदुषा संस्कृत-व्याकरण-शिरोमणिना

भक्तशिरोमणिना गीर्वाणभाषाध्यापकेन

श्री ल. अनन्तरामशास्त्रिणा

★

परिशोधितं मण्डितं प्रकाशितं च

काव्यकर्तृसूनुना

श्री सु. सुब्रह्मण्यशर्मणा

★ ★ ★

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ (श्वे)

मूल्यम्
पञ्च रूप्याणि

चेन्नपुर्यां
"लिबर्टी" मुद्रणालये
मुद्रितम्

॥ श्रीः ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

इदमहं मामममृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा

॥ श्रीः ॥

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यवर्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रतिष्ठित

श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिप जगद्गुरु

श्रीमच्चन्द्रशेखरसरस्वती श्रीपादैः

श्रीयुतसुब्रह्मण्यार्याय क्रियते

॥ नारायणस्मृतिः ॥

महीशूरसंस्थाने उपरितनविद्यालय प्रधानाध्यापकपदमधि-ष्ठितवता भवत्पित्रा श्रीयुतसुब्रह्मण्यशास्त्रिमहाशयेन विरचितं कृष्णोल्लासाख्यं चम्पूकाव्यमस्माभिरवलोकि ।

श्रीमद्भागवतसारमिदं चम्पूकाव्यं श्रीकृष्णावतारचरितं सरलया रीत्या विविधैः छन्दोभिः, नवविधैरलङ्कारैश्च वर्णयद्भावुकानां मोदावहं विद्यते ।

रचयितुः श्रीकृष्णभक्तिप्रदर्शकं, भवतः पितृभक्तिप्रदर्शकं चैतद्ग्रन्थरत्नं आस्तिकानां समेषां च भगवद्भक्तिप्रवर्तकं भूयादित्याशास्महे ।

निजसंस्थान - भैरविणीक्षेत्र
विलम्बिसंवत्सर
भाद्रपद कृष्णषष्ठी ॥

नारायणस्मृतिः

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्-
वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति ।
वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ श्वे ॥

कृष्णोल्लासः

विषयानुक्रमणिका

ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधि-पतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् ॥ (म. ना) ॥

FOREWORD

By

Dr. V. RAGHAVAN, M.A., Ph.D.,
Head of The Department of Sanskrit,

UNIVERSITY OF MADRAS

Member, Board of Studies in Sanskrit, of the Travancore, Venkateswara, Andhra, Mysore and Osmania Universities.

Examiner in Sanskrit for Graduate, Master of Arts, Ph.D., and D.Litt. degrees in the Madras, Andhra, Annamalai, Travancore, Mysore, Osmania, Nagpur, Bombay, Allahabad, Banaras, Delhi, Patna, Bihar, Calcutta, Gauhati, Dacca and Punjab Universities.

॥ भूमिका ॥

कृष्णोल्लासो नामायं प्रतिनवचम्पूप्रबन्धो नूनमुल्लासयिष्यति मनांसि सहृदयानामाधुनिकसंस्कृतकविताविलासरसिकानाम् । प्रबन्धारश्चास्य मणिनूर-मण्डले प्रसिद्धाः संस्कृतपण्डिताः बहुशास्त्रनिष्णाताः वेदान्तपुराणाद्यध्यापन-धुरीणाः स्कन्धमन्त्रदीक्षाः सुब्रह्मण्यशास्त्रिनामान आसन् । बहुभाषाविदामेषां स्वरमन. सुरभारत्यां कोऽपि साहित्यिकगुणोऽयं समजनि; बहुधा चैतैस्तदानीं तात्ता भगवतो विभूतीः सरससन्दर्भोल्लेखमयाभी अनुसन्दधिरे ॥

एव च कृष्णानुसन्धानाख्यो भागवतसारभूत प्रबन्ध एतेभ्य शास्त्रिवर्येभ्य गुरुवायुपुरे नारायण, तत्र भक्तैरिव प्रणीत नारायणीय च सेवमानेभ्य प्रादुरभूत्। काव्य चैतत् न केवल भगवद्भक्त्यामोदमेदुरित किन्तु ललितया शैल्या शब्दसौष्ठववैचित्र्यादि गुणै बहुविधै शुद्धै वृत्तैर्नूतनमिश्रछन्दोभेदैश्च कर्तु रचनाकौशल कल्पनाशक्ति च प्रकाशयतितराम्॥

गद्यकर्त्रा ईदृश चम्पूग्रन्था अन्येऽपि गुम्फिता । लिखिता वेदान्ते मन्त्रशास्त्रे च व्याख्या । विरचित व्याकरणे च किमपि । एवगुणवन्तो न केवल ग्रन्था उत्पादिता, अपि च गुणवान् पुत्रश्चेति नून धन्या एते। यतो यद्यपि एतेषा जीवदशाया एतत्कृतय प्रकाश नालभन्त तथापि तत्पुत्रे तातपादाना ग्रन्थान् प्रकाशयद्भि स्वपितृभक्ति स्वविद्याभिनिवेशश्च सार्थकीक्रियेते। पितृचरणाना कृष्णोल्लासनामो ग्रन्थ न केवलमत्र मुद्रित, किन्तु अध्यात्मरीत्या साहित्यरीत्या च तत्तद्विषयजातमायोज्य उपबृंहितश्च । ग्रन्थप्रकाशयितु ग्रन्थकर्तुसुपुत्रस्य मित्रवर्यस्य सुब्रह्मण्यार्यस्य समुत्साह सुतरामनुमोदमाना वयमेवेनवयमेव ग्रन्थान्तराणि च पितु प्रकाश न चिरात् नेष्यन्त इति विश्वसिम ॥

वे राघवः
संस्कृतविभागाध्यक्ष
मद्रपुरी विश्वविद्यालय

11-12-58

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥म ना॥

KRISHNOALLAASA

PREFACE

I had always a great love for locks and keys and precious things, — if I thought they were artistic and pretty

On one unforgettable birthday, many years ago, I was given a little jewel of surpassing beauty, encased in a lovely casket, which could only be opened by a tiny key operating a hidden lock. The present was doubly precious to me, because it was given to me by my father whom I loved greatly. I carefully wrapped the jewel in several layers of variously coloured tissue-paper until the casket protested and would hold no more. Then I locked the casket, and wrapped it in layer after layer of more coloured paper, then in silken kerchiefs, and then in cotton and linen cases Thus wrapped, the casket was then lovingly packed in cotton-wool in a leather case. This in turn I wrapped in less colourful brown paper, and then in rough cloth and locked it in a steel box, which again I wrapped around with sacking and put into a wooden box, which was also the repository for old news papers, and other odds and ends, and useless things And only I knew this secreting of the treasure. For a time, I carefully remembered where I had hidden the

several keys, and the wrapped-up jewel. But gradually other interests caught and held my attention, and like all children I forgot all about this jewel, and my sworn loyalty to it.

Many years later, during a great spring-cleaning, this sack-wrapped package was thrown out by the servant-maid as a thing of no moment. A vague familiarity exercised my memory and I recovered the package and tried to uncover it, wrapper after wrapper. When I came to the steel box I could proceed no more, for I had misplaced the key. I appealed to my father for help, and he helped me open it with a key of his own After many ecstatic adventurings I came to the leather case, and was lost in pleasureable appreciation. A tiny key-hole, cunningly hidden, was eventually discovered, and incited me to seek further for what it may contain. Again my father helped me open it, and in due course I discovered the jewel-box which I mistook to be the jewel itself. Finally my father helped me to open this also, and at last, I held the jewel in my hand.

With his kindly, loving and paternal smile, my father said — "Remember this incident, my son. Great and precious jewels have been given to us by those that loved us vastly. These we have wrapped in many wrappings and locked them up in boxes within boxes, and since then, we have been so engrossed with the nature and shape of the boxes and the colour and material of the wrapping that we never stopped to seek for the keys which have been misplaced. And we never thought of looking for the JEWEL. And even wise men, who speak many words with apparent erudition, have been content to mistake one box or other for the jewel itself We must, if we believe that we have found the JEWEL, help to unwrap and place it in their hands"

And so I present herein, a jewel of great beauty, divested of its many wrappings, which, while helping to preserve the jewel, also pretended to be the jewel itself and confused the issue. Herein my father has uncovered and presented for our edification, KRISHNA, The Eternal Beloved, The Lord and Jewel of our Hearts, that we may proudly adore, worship, and follow Him for ever and ever.

While the Jewel is thus presented in Its pristine coruscating glory, in the text of Krishnoallaasa, the wrappings and the keys to their understanding have been dealt with in the introduction, faithfully, as I got them from my father.

• • •

With reverent gratitude I acknowledge the gracious blessings with which His Holiness Shri Kanchee Kamakoti Peetaadhipa Sankaraachaarya Shri Chandrasekhara Saraswathee Swamigal signified his approval of this book. His personal benediction as I bowed to him in reverence, will ever remain fresh in my memory

With reverent gratitude I acknowledge the gracious blessings with which His Holiness Shri Sringa-giri Saaradaa Peetaadhipa Sankaraachaarya Shri Abhinava Vidyaathirtha Swamigal signified his approval of this book.

I am grateful to Dr. V. Raghavan, M.A., Ph. D., Head of the Department of Sanskrit, University of Madras, for kindly writing a Foreword in Sanskrit, with which (मुद्रिका) this book is presented to the reading world

I thank Professor T. A. Venkateswara Dikshitar, Principal, Sanskrit, Mahavidyalaya. Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay & President, Sankara Matam, Matunga, for kindly writing a Foreword (प्रस्ताव) which also adorns this book.

I am grateful to Vyakarana Siromani, Veda Vidwan, Pundit Shri L. Anantharama Sastri for helping me to edit the manuscript, and read the proofs while printing.

I am grateful to the illustrious Pundits of Palghat, Lakkiti, & Coimbatore, who graciously assembled and reviewed the text with patient thoroughness before the publication.

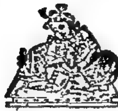
My thanks are due to Saahithya Siromani, Pundit, Shri T. V. Rangacharyulu for helping me with proof-corrections in the final stages of the production.

Last, but not least, I thank Shri T. R. Srinivasacharyar of The Liberty Press, Madras, for his unfailing courtesy and his invaluable help in making this book a worthy casket for The Jewel.

यस्मान्निसृष्टं यदिदस्य मध्ये
विश्वं चराचरमनेकरूपम् ।
विपश्चितः परिवेदितारं
ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ३ ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

सुब्रह्मण्यसमाख्यपण्डितवरः श्रीकृष्णचम्पूमिमां
अत्यन्तोज्ज्वलगद्यपद्यमहितां भक्तिप्रदामातनोत् ।
एतेन प्रतिपद्यमोदमतुलं देवो यदूनां पतिः
तत्पुत्रस्य तदाह्वयस्य सकलं संपूरयत्वीप्सितम् ॥

सुब्रह्मण्यसमाख्यसत्कविकृतां श्रीकृष्णचम्पूमिमां
आमूलाग्रमनन्तरामविबुधश्रेष्ठस्महान्यैर्बुधैः ।
आलोक्योदितमोदभारगरिमा श्रीशारदारण्यगः
सी. वी. वेङ्कटरामदीक्षित इमां संमोदपत्रीमदात् ॥

ओलवकोट्
9-6-1957

सी. वी. वेङ्कटरामदीक्षितः
अध्यात्मरामायण-कृष्णार्जुनादि-
काव्यकर्ता.

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥
(मुं)

॥ श्री ॥

॥ कृष्णोल्लासः ॥

॥ पण्डितसमूहकृता काव्योत्प्रेक्षा ॥

ओल्वक्कोट्–पाल्काट्
9-9-1957.

मह्रीशूर् संस्थाने उपरितन-विद्यालय-प्रधानाध्यापक पदमलङ्कृतवता पूज्य-पादाना भारतीय-दक्षिणप्रान्त-वाष्पशकट प्रस्थान डिविषणल् इन्जिनियर् श्रीयुत सुब्रह्मण्यार्य-तातपादाना श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रि महाशयाना वेदान्त-व्याकरणादि महाविदुषा कृष्णोल्लासाख्य चम्पू काव्य अस्माभि सम्यगवलोकितम् । अस्माक-माशय निर्दिश्यते—

श्रीमद्भागवत सारभूतमिद चम्पूकाव्य सर्वेषामपि भावुकाना दर्शनमात्रेणैव रसावह साहित्यपरिपुष्ट, विद्वन्मधुपास्वादनीयरसमधुपरिपूर्णं च । विविध-छन्दासि कविमहाशये सम्प्रथितानि, यानि महाकविभि कालिदासादिभिरपि न पुरस्कृतानि । व्याकरणशास्त्र सर्वत्रापि अनुसृत वर्तते । विविधोपनिषत्सारभूता अशा सरल-तमया रीत्या सम्प्रथिता दृश्यन्ते । सर्वेऽपि अलङ्कारा उपमादय यथायोग्य तत्र तत्र सयोजिता । श्रीहर्षादि कवय तत्तपदविन्यासे अनुक्रियन्ते कविमहाशयै ।

इदं चम्पूकाव्यं उपरितन-विद्यालयकलाशालादिषु अध्येतॄणां अत्यन्तमुपकुर्यात् इत्याशास्महे । एतद्ग्रन्थमुद्रणाय प्रचारणाय गीर्वाणवाणीपरिपोषणाय सप्रवृत्तानां तत्तनूजानां सुगृहीत नामधेयानां वाष्पशकटशिल्पविद्या-विशारदानां वेदान्तादि-शास्त्र-निष्णातानां श्रीयुत सुब्रह्मण्यार्य महाशयानां परिश्रमं सफलं सपाय सकलश्रेयः प्रदेयात् परमेश्वरः इति शिवम् ॥

1. अनन्तरामशास्त्री
   परिषदध्यक्ष, व्याकरण शिरोमणि, वेद-वेदान्तविद्वान्
   Sanskrit Pundit, Palghat Municipal Secondary School, Palghat.

2. के. एम्. गणपतिशास्त्री
   न्याय-मीमांसा शिरोमणि
   Retd. Sanskrit Pundit, Govt. Victoria College, Palghat.

3. एन्. एन्. अनन्तनारायणशास्त्री
   व्याकरण-शिरोमणि, विद्वान्
   Retd Sanskrit Pundit, B. E. M. School Palghat.

4. सि वेंकटराम दीक्षितर्
   साहित्यव्याकरण विद्वान्, आशुकवि,
   Vadakkanthara, Palghat.

5. सि. राजगोपाल दीक्षितर्
   वेद-वेदान्त विद्वान्, साहित्य निपुण
   Lakshmy Narayana Puram, Palghat.

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ॥
(बृ 4 5)

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सनिं मेधामयासिषम् ॥
उद्दीप्यस्व जातवेदोऽपघ्नन्निर्ऋतिं मम ॥ (म. ना.)

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥ श्वे ॥

ॐ

॥ श्री शृङ्गेरी जगद्गुरु संस्थानम् ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठ-तपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्न श्रीशंकराचार्यगुरुपरंपराप्राप्तषड्दर्शनस्थापना-चार्य व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर सकलनिगमागमसारहृदय सांख्यत्रय-प्रतिपादक वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहा-राजधानीकर्णाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमद्राजाधिराजजगद्गुरु भूमण्डलाचार्य ऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वर तुङ्गभद्रातीरवासि श्रीमद्विद्या-शंकरपादपद्माराधक श्रीजगद्गुरु श्रीचन्द्रशेखरभारतीस्वामिकरकमलसंजात

श्रीजगद्गुरु

शृङ्गेरी श्रीमदभिनवविद्यातीर्थस्वामिभिः

अस्मदत्यन्तप्रियशिष्य–श्रीसुब्रह्मण्यार्येषु विरचिता

नारायणस्मरणपूर्विका आशिषः समुल्लसन्तु ॥

भगवता बादरायणेन लोकानुग्रहाय पारमहंस्य धर्ममीमांसेति विद्वत्सु प्रथित भक्तिज्ञानयोगयोः अवगमकं भागवतं प्रणीतम् । तत्र च

दशमैकादशस्कन्धयोः गीताचार्यस्य भगवतो वासुदेवस्य लीलाः आगोपालकं आपण्डितं च भक्तियोगप्रभूतानन्द-सन्तान-सन्दायिकाः पण्डितजनमनोहारिण्या धोरण्या प्रतिपादिताः ॥

वासुदेवे भगवति नितरां भक्तिभाजो भवत्पितृपादाः भगवत्प्रसाद-समासादितानां वाचां पवित्रतायै आत्मनश्च कृतार्थतायै लोकानां सरसं सुलभं च भागवतकथावगतये च "कृष्णोल्लास" नामकं चम्पूग्रन्थं व्यरचयन् । पितृभक्तिपवित्रितान्तःकरणैः भवद्भिः सम्यक् परिशोध्य मुद्रापितः स ग्रन्थः अतीतनवरात्रावसरे अस्मासु उपदीकृतः । अवलोकितः स ग्रन्थः । प्राचीनैः कविभिः विशेषतः अनास्वादितरसानां बहूनां छन्दसां प्रयोगेण शब्दार्थालङ्कारैः निरवद्यवचोनिगुम्भैश्च परिभूषितोयं ग्रन्थः सहृदय-हृदयानन्द-सन्दोह-सन्दायको भूयादित्याशास्महे ॥

विलंबाश्विनवद्येकादशी.

कोयम्मुत्तूरु.

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।
स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥
म. ना. ॥

FOREWORD

By

Professor Sri T. A. VENKATESWARA DIKSHITAR

Principal, Sanskrit Mahavidyalaya
Bharatiya Vidya Bhavan, BOMBAY - 7.
&
President, Sri Sankara Matham
Matunga, BOMBAY - 19.

॥ प्रस्तावः ॥

महाश्री पा. रा. सुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः संपादितं "कृष्णोल्लासः" इत्यभिधेयं ग्रन्थमामान्तमवलोक्यानुभवं महान्तमानन्दम्। अष्टाभिर्लीलाभिरुपेतस्सोऽयं कृष्णोल्लासो भगवतो रुक्मिणीरमणस्य चरितं समस्तं सुस्पष्टं वर्णयति। श्रीमद्भागवतमनुसरन् ललितैः गंभीरैश्च पदविन्यासैः असाधारण्यावर्णनाचातुर्या उपेतस्सोऽयं ग्रन्थस्सर्वथा समतिशेते नैकानि काव्यानीति मे निश्चिता मतिः। विविधासु प्राच्यासु प्रतीच्यासु च भाषासु समभ्यासेन परिचयातिशयेनानल्पकानंशान् तत उपादाय ग्रन्थनिर्माणे प्रवृत्तानां शास्त्रिणां श्रम महते लोकोपकाराय भवेदिति सुदृढं विश्वसिमि। कवितानिदानमालङ्कारिकाभिमता लोकशास्त्रादि निरीक्षणजन्या प्रतिभा सम्पूर्णा एषु विराजते इति सुस्पष्टमेतत् ग्रन्थपरिशीलकानाम्। भक्तिप्रधानस्य ग्रन्थस्य संपादनाय आवश्यकी भगवद्भक्तिस्तु स्वकीयमनुत्तममिदं काव्यं पवनपुराधीशस्य भगवते कृष्णाय समर्पणेनैव अभिव्यज्यते। संस्कृतवाङ्मये विरला गद्यग्रन्था इति न्यूनतामपि चम्पूरूपेण ग्रथितोऽयं कृति सुदूरं परिहरेदिति मन्यामहे। बहवः शास्त्रीयाः स्तोत्ररूपाः चरित्ररूपाश्च ग्रन्थाः शास्त्रिवर्यैरेतैः कृता इति ज्ञायते, विश्वस्यते च यदचिरादेव तेऽपि मुद्राप्य प्रकाशं नीयेरन्निति। आशासे भगवदनुग्रहेण ग्रन्थस्यास्य विस्तरः प्रचारस्सर्वत्र भूयादिति।

इत्थं

ति. आ. वेङ्कटेश्वर दीक्षितः.

10th January 1959.

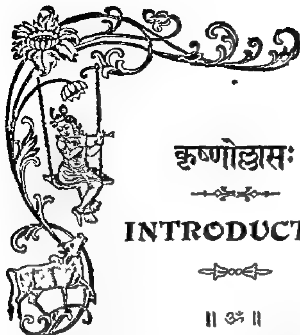
अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्केसरान्वितम् ।
तस्य मध्ये स्थितो भानुर्भानुमध्यगतः शशी ॥

शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता प्रभा ।
प्रभामध्यगतं पीतं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥

तस्यमध्यगतं देवं वासुदेवं निरञ्जनम् ।
श्रीवत्स कौस्तुभोरस्कं मुक्तामणिविभूषितम् ॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम् ।
एवं ध्यायेन्महाविष्णुमेवं वा विनयान्वितः ॥ (ध्यानबिंदु)

कृष्णोल्लासः

INTRODUCTION

॥ ॐ ॥

॥ नारायणाय विद्महे । वासुदेवाय धीमहि ।
तन्नः कृष्णः प्रचोदयात् ॥

May we know Naaraayana—The Transcendent Truth, The Eternal, One-Without-a-Second;

May we therefore meditate on Vaasudeva—The Immanent Glory, Who informs, illuminates and enlivens us here and now;

May That Krishna—Who is The Home of Bliss & Beatitude, The Fountainhead of Wisdom, That Lustrous Love Incarnate, *The Beloved Eternal Child, The One True Friend* and Guide, The One Goal of Every Path, The One True and Living God Most High—impel and guide us to our destiny, that we may reach Him, Who is our Home and our Refuge.

हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे।
हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे॥

(कलिसन्तरणोपनिषद्)

कृष्णोल्लासः

INTRODUCTION

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

I. *The Coming of Krishna*

For long long ages, the illustrious race of righteous kings of the Solar Dynasty, ever increasing in wisdom, strength and glory, guided the destiny of Holy Bharata Varsha. And Vishnu, Himself incarnated in it as Sri Rama, the embodiment of every virtue, the ideal of every ideal, and the acme of every perfection.

Like a powerful magnet attracting to itself particles of iron and steel, Sri Rama held the world of men in adoring awe, —held the world steadfast on the Path of the Blessed. In the glorious joy of abiding peace and plenty and happiness and harmony, that marked His reign, the Earth excelled the very Heavens.

So wonderful and irresistible was the charm of His Personality, that in His Presence, a joy beyond word or thought, welled up in the heart; and man was happy and contented with a Peace that passeth understanding. Sages and Seers glimpsed His kindly smile and were enslaved. They begged and prayed for the privilege of adoring Him and being for ever in His Presence.

In His Gracious Compassion, Sri Rama blessed them and promised to come again as Krishna and live amongst them, the Beloved of men and kine, the Intimate Friend and Playmate of them all.

The world waited—awaiting That Event

In the meanwhile the years rolled on, and through Kusa, unto the twentieth generation from Sri Rama, the Kings of the Solar Dynasty ruled in the Land of Bharata Varsha, and having ruled, passed on.

And as is the nature of men, with the withdrawal of Sri Rama's immediate Presence, memory dimmed into the distant haze of the remote past. The Science of Ritualistic Mysticism changed to superstitions in the passing veils of time The wisdom of intellectual comprehension of His Might and Glory was lost in a maze of confused controversies of ununderstood and misunderstood idealogies bereft of authoritative Realisation. And so men lost the way of communing with The Almighty.

And Bharata Varsha - The Blessed Land of Glory - became a land of misery.

But under the watchful eye of the Lord, even as the Solar Dynasty was waning in its horizon, the Lunar Dynasty appeared in Bharata Varsha and took over the destiny of her peoples.

Pururavas was the first king on earth to found the Lunar Dynasty. His grandson Nahusha was so great that he was temporarily installed on the celestial throne of Devendra, but lost his exalted position through pride The well known Yayaati (the fourth in the line), Yadu (the *fifth* in the line), Vrishni (the forty-first in the line) and Punarvasu (the forty-seventh in the line) were kings of this Dynasty and were the forefathers (through His Mother) of Krishna

Vasudeva, the Truthful, married thirteen wives —

Roahinee, Pauravee, Madiraa, Bhadraa, Roachanaa, Ilaa, Dhritadevaa, Shaantidevaa, Upadevaa, Sri Devaa, Devarakshitaa, Sahadevaa and Devakee, the last seven being all daughters of Devaka

When the story opens, old King Ugrasena, the younger brother of Devaka, and the 49th king of the dynasty, ruled the kingdom named Surasena with its capital at Mathura Ugrasena had five daughters and nine sons of whom Prince Kamsa was the eldest

Prince Kamsa was rough and unruly—and by temperament, no respector of persons But his natural fraternal affection for Devakee, made him an enthusiastic participant in her wedding festivities As he was merrily weilding the reins of his chariot-horses taking Devakee and Vasudeva to their home, an astral voice warned him that the eighth son of Devakee would kill him And at once all his love for his sister turned to fear, which thereafter became his dominating obsession

The wedding festivities were suspended forthwith and the newly wedded couple were imprisoned In his blind fear and fury, Kamsa cast his own father Ugrasena into prison, and usurped the throne

The first six sons of Devakee—Keertimat, Sushena, Bhadrasena, Rju, Sammardana, and Bhadra were killed by Kamsa.

The seventh, called Bala Raama, or Sankarshana, was miraculously transferred to Roahinee, the eldest wife of Vasudeva

The eighth son was Krishna Himself, The Lord manifesting on earth as He had promised

Subhadraa, who later married Arjuna, was Devakee's last child.

While the heavens thundered and roared, while the skies were alight with blinding flashes of lightning which oft and anon rent asunder the pitch-dark night, while storms and gales raged and shook the very mountains, came Lord Krishna - as befitted His coming,—the coming of the Unseen Light into the sight and ken of men

To the human eyes of His earthly parents, The Lord showed awhile, His divine form and heavenly light

Then He told His astonished and awestruck father, that He would presently assume the form of a new - born human babe, and then the prison gates would open, and the River Yamuna would give way - when He was to be conveyed to the house of his friend Nanda, the Cattle-King, and His Person exchanged with that of a girl - baby just born there.

So while the prison guards slept and snored ; while the prison locks opened and the gates gaped ; while the heavens poured hail and rain ; while the storm raged and shook ; while the fearsome clouds thundered and roared ; while fiery lightning split and lit the skies ; while the river rose in spate, flooded and rolled, and while the very stars trembled in their orbits, Vasudeva obeyed the Lord's behests. In the storm, was an aura of calm around the Lord In the darkness, the lightning lit His face and bathed Him in light And Yamuna gave Him way. The angels stood in awe in the Heavens.

Soon, Vasudeva returned, from Nanda's house, with the girl baby born of Yasoda, Nanda's Queen After Vasudeva reached the prison, all was as before,—the gates closed, the locks locked, the guards woke, and alarmed by the crying of the babe, ran to Kamsa with the news

Kamsa came rushing to the prison to kill the child while it was helpless He threw up the babe into the air to cut it to pieces with his sword as it came down. But the baby never did come down. She stood in the Heavens and

showed Herself as The Divine Mother of the Universe, the Maayaa of the Lord - and warned Kamsa that he could not escape his fate as the dreaded child was safe elsewhere.

Sadly, Kamsa set free the grieving parents and promised to be more human in future. But soon his fears returned and he set about destroying all the babies and children in his kingdom and took pleasure in the misery of men. And once again he cast Devakee & Vasudeva into prison.

In the joy-lit home of Nanda, amongst simple men and their guileless kin, amongst gentle kine grazing in sylvan glades, Krishna grew up,—the darling of the cow people. And always and ever, He manifested His Divine Powers to overcome the dread emissaries of His uncle Kamsa, or to rescue His followers from one calamity or other. Many are the adventures that He encountered, and reverently are they recounted even to this day.

When Krishna was sixteen years of age, Kamsa learnt that He was the dreaded nephew come on earth to kill him Desparately he schemed to organise a wrestling and shooting festival at his palace; abjectly he begged his kinsman Akrura to bring Krishna and Bala Raama to the festival; and secretly he bade his wrestlers, archers and elephant - men to kill the boys as though in sport

So it was arranged. But in the working out of the scheme, Kamsa it was who was killed, with his hired ruffians.

Krishna then set His parents free and installed Ugrasena on the throne again.

But as yet, peace and harmony were not secure in the Kingdom of Surasena. The kinsmen of Kamsa were warring forces, very much alive. Often and again these foes converged on Mathura harassing and killing His people. As the unfailing refuge and sanctuary of men who had sought His help and found His Grace, Krishna built an impregnable kingdom on the sea, named it Dwaarakaa and secured His people there.

In His days as a king on earth, as in His days as a cowherd prince, Krishna manifested His Divine Powers again and again to subdue or remove the Powers of Darkness, and restore peace and harmony. And those who had eyes to see, discerned His Omnipotence, and pondered and wondered.

As in playful sport, on a moonlit night on the banks of Yamuna, He multiplied His Person into as many forms as there were partners in His Mystic Dance (Raasa Kreeda), so in later days He multiplied His Person into 16108 forms, wedded as many wives, and simultaneously lived with each separately, as a house-holder, to show men the way. And those who had eyes to see, discerned His Omnipresence and pondered and wondered.

To those that sought His Counsel and the Guiding Light of His Wisdom, He gave kindly advice,—to each according to his need. And His words shine with an everlasting glory for all time,-a glory that makes men ponder and wonder.

To the cowherd people, with their simple needs, - He showed the Way of Devotion To the wives of the Twice-Born, He taught the way through their own domestic lives To Bahulaaswa and Sruta Deva, He revealed the wonder of Hospitality. To Kuchela the beggar, He showed the glory of Charity To Vasudeva the Truthful, He showed the Truth and the Eternal Wisdom. Thus in every word that He uttered, He gave to the world His Omniscient Wisdom. But the very cream of His Wisdom is embodied in The Bhagavad Gita (His Song Celestial, The Eternal quintessence of Wisdom), The Anu Gita (The Song that echoed the first refrain) and The Uttara Gita (The later Song). These Three Songs He addressed to Arjuna, His chosen disciple, but in reality gave them to each man in the world who is prepared to awake, arise and follow Him And in His Last Message He gave His Uddhava Gita (addressed to His old minister Uddhava) and taught the Eternal Wisdom and illuminated The Way, step by step. And those who have eyes to see, and ears to hear, and the heart to follow, can yet seek His Glory;—can yet reach His Feet.

And yet many there were, who would not or could not ee and follow – involved as they were, in their earthiness And so, in the battle of Kurukshetra, millions were annihilated

In His own Kingdom, men forgot His Presence and His Purpose, and in their blindness destroyed each other

And now, with the passing of the warring heroes, His Purpose was accomplished, and Krishna withdrew the immediacy of His Immanance – but reigns in the hearts of men in His Supernal Glory

He will come again – when men forget the way and forsake their True Heritage He will come again,—and again show them The Way

For, He said —

> यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
> अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
> परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
> धर्म-संस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥
>
> ॥ भ । गी ॥ IV, 7 & 8 ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ए धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ श्वे. II. 5. ॥

II The Tomes of Ancient Wisdom.—

In the beginning man looks adventurously outwards, eager to learn, eager to earn, and eager to enjoy,—lost in wonder.

With the passing of time and the learning of his limitations, with his immediate needs satisfied, he begins to speculate, cogitate and ponder—gazing now inwards and more inwards, asking:—

"किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठा" ॥ श्वे. I. 1 ॥

"What is the Cause? Is Brahman? Whence are we born? By what do we live? Where do we rest?..."

"केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
"केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति" ॥ के. I. 1. ॥

"By whom was the mind first desired? By whom the life ordained? By whom the speech? The eye? The ear? What Divinity causes these?"

"कस्मिन्नु खलु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति?" ॥ मुं. I. 1. 3. ॥

"What is that, Master, which known, everything becomes known?"

The wise ones teach:

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
"यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति" ॥ तै. III. 1. ॥

"Him from Whom all creation is born
"Him by Whom all creation lives
"Him Whom all creation approaches and enters,
"Him know to be That Brahman."

"यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च। यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।
"यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि । तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम्"॥ मु. I. 1. 7.॥

"As the spider spins out the web (from itself) and absorbs it too; as the herbs sprout from the earth; as hairs sprout from a man's body; so too does the Universe come out *from The Imperishable One.*"

'But', they said,—

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
"यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम्" ॥ क. I. 2. 23. ॥

"This Atman cannot be obtained by talk, nor by intellect nor yet by much learning. Only by devotion can He be obtained, only on the devotee does His grace descend"—

"तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्
"सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा" ॥ बृ. I. 4. 8. ॥

"This Atman is dearer than a son, dearer than wealth, dearer than all else"

"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरम्,
यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष, त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" ॥ बृ. III. 7. ॥

"He Who on earth stands, and inside the earth,
Him Whom the earth knew not,
He Whose Body the earth is,
He Who rules the earth from inside,
He is the Immortal Indweller."

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः ।
शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ श्वे. II. 5. ॥

II The Tomes of Ancient Wisdom.—

In the beginning man looks adventurously outwards, eager to learn, eager to earn, and eager to enjoy,—lost in wonder.

With the passing of time and the learning of his limitations, with his immediate needs satisfied, he begins to speculate, cogitate and ponder—gazing now inwards and more inwards, asking:—

"किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठा" ॥ श्वे. I. 1 ॥

"What is the Cause? Is Brahman? Whence are we born? By what do we live? Where do we rest?..."

"केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
"केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति" ॥ के. I. 1. ॥

"By whom was the mind first desired? By whom the life ordained? By whom the speech? The eye? The ear? What Divinity causes these?"

"कस्मिन्नु खलु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति?" ॥ मुं. I. 1. 3. ॥

"What is that, Master, which known, everything becomes known?"

The wise ones teach:

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
"यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति" ॥ तै. III. 1. ॥

The Vedas His speech Wind is His breath
The Universe His heart The Earth His feet.
And He is the heart of every creature "

This stupendous concept is beyond the practical realisation of man, and in the giddy heights of philosophical speculation, imagination could hardly reach higher, or farther

Then, wisely, man turned his gaze upwards and humbly kneeling in utter devotion, supplicated Him for His Grace, which obtained,—

" नित्य विभु सर्वगत सुसूक्ष्म तदव्यय
यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा " ॥ मु I 1 6 ॥

" The Eternal Lord Who is everywhere, Sublime and Subtle, The Eternal Creator of Creation, Him the wise ones see" and declare—

" वेदाहमेत पुरुष महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे।
" तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय " ॥
श्वे III 8 ॥

" I knew This Great Being Who shines as the Sun beyond darkness.

Having known Him one attains immortality There is no other way "

With this experience, in the fulness of his spiritual maturity, man once more turns his gaze outwards—but now, with an understanding of The Divine Plan, with the recognition of His Presence in everything, and with the acceptance of His Will in every incident. For, the seer sees

" एको वशी निष्क्रियाणा बहूना एक बीज बहुधा य करोति " ॥
श्वे. VI. 12.

The seers surpassed themselves in their visions of God —

"अणोरणीयान्महतो महीयान् आत्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
"तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीशम् " ॥ क. I, 2. 20.॥

"He is subtler than the subtlest,
He is greater than the greatest,
Only he who has passed beyond sorrow, and
on whom God's grace has been bestowed, sees Him".

For,

"न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनेनम् ।
"हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति " ॥ श्वे. IV 20 ॥

"His form does not stand in sight, none can see Him through eyes. Only by the heart can He who shines in the heart be cognised They who know Him thus become immortal"

Thus—

"ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
"य कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः " ॥ श्वे. I 3 ॥

By meditation they realised Him - The Effulgence that is the Divine Power hidden in His own qualities - Him they saw - Who the creation caused, and alone stands above and beyond creation

"अग्निर्मूर्धा, चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ, दिशः श्रोत्रे, वाग्विवृताश्च वेदाः ।
"वायु प्राणो, हृदय विश्वमस्य, पद्भ्यां पृथिवी, ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा"॥
मु II 1. 4. ॥

"Fire is His head The Sun and Moon are His eyes
The Directions (Space) are His ears.

The Vedas His speech Wind is His breath
The Universe His heart The Earth His feet.
And He is the heart of every creature."

This stupendous concept is beyond the practical realisation of man, and in the giddy heights of philosophical speculation, imagination could hardly reach higher, or farther

Then, wisely, man turned his gaze upwards and humbly kneeling in utter devotion, supplicated Him for His Grace, which obtained,—

" नित्य विभु सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं
यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा. " ॥ मु. I. 1. 6 ॥

"The Eternal Lord Who is everywhere, Sublime and Subtle, The Eternal Creator of Creation, Him the wise ones see" and declare—

" वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे।
" तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्य. पन्था विद्यतेऽयनाय " ॥
श्वे. III. 8 ॥

"I knew This Great Being Who shines as the Sun beyond darkness.

Having known Him one attains immortality. There is no other way."

With this experience, in the fulness of his spiritual maturity, man once more turns his gaze outwards—but now, with an understanding of *The Divine Plan*, with the recognition of His Presence in everything, and with the acceptance of His Will in every incident. For, the seer sees

" एको वशी निष्क्रियाणा बहूनां एकं बीजं बहुधा य. करोति " ॥
श्वे. VI. 12.

"The One Ruler of the many,
Who transforms One into many"

To the seer the experience of the Almighty is tangible and true:—

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
"कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" ॥
श्वे. VI. 11. ॥

"The One Light is hidden in every creature - The One, Who, All-Pervading, is the Inner Self of every self, The Director of every action, The One All-Seeing eye and Witness, The One Supernal Intelligence, The One Eternal Truth - beyond time, beyond creation, beyond word, beyond thought, beyond attributes, beyond comprehension."

The timeless wisdom of yore has proclaimed this Truth again and again—in story and parable, in rhyme and rhythm, in prose and verse, in prayer and praise, in hymn and song, in melody and ballad, in Veda and Upanishad, in sober philosophy, learned disquisition and authoritative dogma.

And saints, sages and seers have brought these home to us again and again in different modes and varying moods for the edification of those who have eyes to see and ears to hear.

The peerless Vyaasa has given to us eighteen Puraanas and eighteen Upa-puraanas - the ancient and eternal tomes proclaiming the Truth in delectable entertainment.

Some votaries see in them, Divine History as revealed to man and understand them to be factual incidents that occurred in human history, bound in time and clime,—while others see in them the Eternal Verities disguised in tales and illustrated in allegories.

The Ancient Wisdom tells us how, out of Himself the Lord created the universe, and sustains it, and how, time

and again He manifests Himself in the Universe to restore harmony and happiness, and reveal yet again the Way of life that leads to Him.

The most Perfect Manifestation that He revealed to man was in His *Incarnation* as *Krishna—Krishna, the* Eternal Beloved; Krishna, the Supernal Attraction Incarnate.

Of the eighteen Puraanas given to us by Vyaasa, practically every one of them has something to tell of Krishna, His Story, His Glory, His Light and Delight; the way and mode of approaching Him; and of the Ultimate At-One-Ment with Him in His manifestation as Krishna.

The Bhaagavatha Mahaa Puraana, The Brahma Puraana, The Brahma Vaivartha Puraana, The Padma Puraana, The Vishnu Puraana, The Markandeya Puraana, The Varaaha Puraana, and The Vaamana Puraana describe the story of Krishna in considerable detail.

The Naarada and Agni Puraanas instruct initiates into esoteric *meditation* and *ritualistic* adoration of Krishna

The Hari Vamsa, and Manthra Bhaagavatha also tell Krishna's story and help us to seek Him.

The Mahaa Bhaaratha is full of Krishna's life and teachings.

The Vishnu Dharmoathara gives the thousand names of Krishna

The Sammoahána Tantra gives the thousand names of *Gopaala (another name for Krishna)*.

Mantra Ratna Manjusha, Mantra Mahaarnava, Mantra Mahoadadhi, Prapancha Saara, Shaaradaa Tilaka and other treatises dealing with the Science of Thought, give the various mystic names and meditations on Krishna's Glory.

"The One Ruler of the many,
Who transforms One into many"

To the seer the experience of the Almighty is tangible and true:—

"एको देव सर्वभूतेषु गूढ. सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
"कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास· साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" ॥
श्वे. VI. 11. ॥

"The One Light is hidden in every creature - The One, Who, All-Pervading, is the Inner Self of every self, The Director of every action, The One All-Seeing eye and Witness, The One Supernal Intelligence, The One Eternal Truth - beyond time, beyond creation, beyond word, beyond thought, beyond attributes, beyond comprehension."

The timeless wisdom of yore has proclaimed this Truth again and again—in story and parable, in rhyme and rhythm, in prose and verse, in prayer and praise, in hymn and song, in melody and ballad, in Veda and Upanishad, in sober philosophy, learned disquisition and authoritative dogma

And saints, sages and seers have brought these home to us again and again in different modes and varying moods for the edification of those who have eyes to see and ears to hear

The peerless Vyaasa has given to us eighteen Puraanas and eighteen Upa-puraanas - the ancient and eternal tomes proclaiming the Truth in delectable entertainment.

Some votaries see in them, Divine History as revealed to man and understand them to be factual incidents that occurred in human history, bound in time and clime,—while others see in them the Eternal Verities disguised in tales and illustrated in allegories.

The Ancient Wisdom tells us how, out of Himself the Lord created the universe, and sustains it, and how, time

and again He manifests Himself in the Universe to restore harmony and happiness, and reveal yet again the Way of life that leads to Him.

The most Perfect Manifestation that He revealed to man was in His Incarnation as Krishna—Krishna, the Eternal Beloved; Krishna, the Supernal Attraction Incarnate.

Of the eighteen Puraanas given to us by Vyaasa, practically every one of them has something to tell of Krishna, His Story, His Glory, His Light and Delight; the way and mode of approaching Him; and of the Ultimate At-One-Ment with Him in His manifestation as Krishna.

The Bhaagavatha Mahaa Puraana, The Brahma Puraana, The Brahma Vaivartha Puraana, The Padma Puraana, The Vishnu Puraana, The Markandeya Puraana, The Varaaha Puraana, and The Vaamana Puraana describe the story of Krishna in considerable detail.

The Naarada and Agni Puraanas instruct initiates into esoteric meditation and ritualistic adoration of Krishna.

The Hari Vamsa, and Manthra Bhaagavatha also tell Krishna's story and help us to seek Him.

The Mahaa Bhaaratha is full of Krishna's life and teachings.

The Vishnu Dharmoathara gives the thousand names of Krishna

The Sammoahana Tantra gives the thousand names of Gopaala (another name for Krishna).

Mantra Ratna Manjusha, Mantra Mahaarnava, Mantra Mahoadadhi, Prapancha Saara, Shaaradaa Tilaka and other treatises dealing with the Science of Thought, give the various mystic names and meditations on Krishna's Glory.

"The One Ruler of the many,
Who transforms One into many"

To the seer the experience of the Almighty is tangible and true:—

"एको देव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
"कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" ॥
श्वे. VI. 11. ॥

"The One Light is hidden in every creature - The One, Who, All-Pervading is the Inner Self of every self, The Director of every action, The One All-Seeing eye and Witness, The One Supernal Intelligence, The One Eternal Truth - beyond time, beyond creation, beyond word, beyond thought, beyond attributes, beyond comprehension."

The timeless wisdom of yore has proclaimed this Truth again and again—in story and parable, in rhyme and rhythm, in prose and verse, in prayer and praise, in hymn and song, in melody and ballad, in Veda and Upanishad, in sober philosophy, learned disquisition and authoritative dogma

And saints, sages and seers have brought these home to us again and again in different modes and varying moods for the edification of those who have eyes to see and ears to hear

The peerless Vyaasa has given to us eighteen Puraanas and eighteen Upa-puraanas - the ancient and eternal tomes proclaiming the Truth in delectable entertainment.

Some votaries see in them, *Divine History as revealed* to man and understand them to be factual incidents that occurred in human history, bound in time and clime,—while others see in them the Eternal Verities disguised in tales and illustrated in allegories

The Ancient Wisdom tells us how, out of Himself the Lord created the universe, and sustains it, and how, time

and again He manifests Himself in the Universe to restore harmony and happiness, and reveal yet again the Way of life that leads to Him.

The most Perfect Manifestation that He revealed to man was in His Incarnation as Krishna—Krishna, the Eternal Beloved; Krishna, the Supernal Attraction Incarnate.

Of the eighteen Puraanas given to us by Vyaasa, practically every one of them has something to tell of Krishna, His Story, His Glory, His Light and Delight; the way and mode of approaching Him; and of the Ultimate At-One-Ment with Him in His manifestation as Krishna.

The Bhaagavatha Mahaa Puraana, The Brahma Puraana, The Brahma Vaivartha Puraana, The Padma Puraana, The Vishnu Puraana, The Markandeya Puraana, The Varaaha Puraana, and The Vaamana Puraana describe the story of Krishna in considerable detail.

The Naarada and Agni Puraanas instruct initiates into esoteric meditation and ritualistic adoration of Krishna

The Hari Vamsa, and Manthra Bhaagavatha also tell Krishna's story and help us to seek Him.

The Mahaa Bhaaratha is full of Krishna's life and teachings.

The Vishnu Dharmoathara gives the thousand names of Krishna

The Sammoahāna Tantra gives the thousand names of Gopaala (another name for Krishna).

Mantra Ratna Manjusha, Mantra Mahaarnava, Mantra Mahoadadhi, Prapancha Saara, Shaaradaa Tilaka and other treatises dealing with the Science of Thought, give the various mystic names and meditations on Krishna's Glory.

For sheer joy of delectable reading, covering the entire gamut of life's emotional situations, portraying Krishna the Supremely Impersonal Formless Absolute of the Upanishads, as well as Krishna the Superbly Personal Darling of the Heart, in His dearly - beloved form and utter charm, the Bhaagavatha Mahaa Puraana takes first place, while the other Puraanas largely depict Krishna as a Tangible Incarnation in a physical manifestation.

The Krishna Upanishad, The Gopaala Poorva Taapini Upanishad, The Gopaala Utthara Taapini Upanishad, The Vaasudeva Upanishad and The Gopee Chandana Upanishad give a key to the symbolism of the allegory, and instruct us in the methods of meditation and adoration (Vide Section III of this introduction). The Kali Santharana Upanishad emphatically proclaims that the constant remembrance of Krishna's Form and the constant chanting of Krishna's Name would surely bestow Beatitude on the devotee

The Tenth Section (दशमस्कन्ध) of the Bhaagavatha Mahaa Puraana which tells the Story of Krishna so wisely and well, contains praises and prayers addressed to Krishna in varying modes and changing moods, portraying Him in every role from The Sylvan Lover to The Supernal Light;—from The Darling Babe to The Almighty Most High.

(*Vide* —II 26-41 (देवा), III 13-22 (वसुदेव.), III 24-31 (देवकी), XIV 1-40 (ब्रह्मा), XVI 33-53 (नागपत्न्य), XVI 56-59 (कालीय), XXVII 4-13 (देवेन्द्र), XXVIII 15 (शुक), XXXI 1-19 (गोप्य), XXXVII 11-14 (नारद), XL 1-30 (अक्रूर), XLVIII 18-27 (अक्रूरः),

LI 46-58 (मुचुकुन्दः), LIX 25-31 (भूमिः), LXIII 25-2९ (ज्वरः), LXIII 34-45 (रुद्रः), LXIV 26-29 (नृगः), LXXXIV 16-26 (मुनयः), LXXXV 3-20 (वसुदेवः), LXXXV 39-46 (वलिः), LXXXVI 31-35 (वहुलाश्वः), LXXXVI 44-49 (श्रुतदेवः), LXXXVII 14-41 (श्रुतयः), LXXXIX 54-57 (पुरुषोत्तम वर्णनम्),XC 15-24 (कृष्णमहिष्यः).)

The Eleventh Section (एकादशस्कन्धः) of the Bhaagavatha Mahaa Puraanam is replete with instructions to the initiates, showing practical methods of striving on The Path, as well as it is overflowing with philosophical discourses, much in the mode of the more patently philosophical Upanishads.

Krishna's last message, addressed to Uddhava, but bestowed in reality on all mankind, is the main song that fills this Section.

In His own words, Krishna, addressing Arjuna, has given to all mankind, the most precious treasure of Eternal Wisdom in His mystic Song Celestial (भगवद्गीता) embodied in the Mahaa Bhaaratha. While this Song displays an inspired spontaneity, much the same theme is again covered as a philosophical disquisition, in the अनुगीता also embodied in a later portion of the Mahaa Bhaaratha, and addressed by Krishna again to Arjuna and to the world.

Again the Uttara Gita (उत्तरगीता) is addressed by Krishna to Arjuna This is a short discourse somewhat like the उद्धवगीता in its form and theme.

For sheer joy of delectable reading, covering the entire gamut of life's emotional situations, portraying Krishna the Supremely Impersonal Formless Absolute of the Upanishads, as well as Krishna the Superbly Personal Darling of the Heart, in His dearly - beloved form and utter charm, the Bhaagavatha Mahaa Puraana takes first place, while the other Puraanas largely depict Krishna as a Tangible Incarnation in a physical manifestation.

The Krishna Upanishad, The Gopaala Poorva Taapini Upanishad, The Gopaala Utthara Taapini Upanishad, The Vaasudeva Upanishad and The Gopee Chandana Upanishad give a key to the symbolism of the allegory, and instruct us in the methods of meditation and adoration (Vide Section III of this introduction). The Kali Santharana Upanishad emphatically proclaims that the constant remembrance of Krishna's Form and the constant chanting of Krishna's Name would surely bestow Beatitude on the devotee

The Tenth Section (दशमस्कन्ध) of the Bhaagavatha Mahaa Puraana which tells the Story of Krishna so wisely and well, contains praises and prayers addressed to Krishna in varying modes and changing moods, portraying Him in every role from The Sylvan Lover to The Supernal Light;—from The Darling Babe to The Almighty Most High.

(*Vide*.—II 26-41 (देवा.), III 13-22 (वसुदेव.), III 24-31 (देवकी), XIV 1-40 (ब्रह्मा), XVI 33-53 (नागपत्न्य:), XVI 56-59 (कालीय), XXVII 4-13 (देवेन्द्र), XXVIII 15 (शुक), XXXI 1-19 (गोप्य.), XXXVII 11-14 (नारद), XL 1-30 (अक्रूर:), XLVIII 18-27 (अक्रूर:),

8. "गोप्यो गाव ऋचः".

The Cowherd maidens, and the Cows are the Verses of the Rig Veda.

9. "यष्टिका कमलासनः".

Brahman (the Creator) is Krishna's Stick or Staff.

10. "वंशस्तु भगवान् रुद्रः".

Rudra the Terrible is Krishna's Flute.

11. "शृंगमिन्द्रः".

Indra (King of the heavens) is Krishna's Horn.

12. गोकुलं वनं वैकुण्ठम्".

The woodlands of Gokula are Vaikuntam(Vishnu's Abode).

13. "तापसास्तत्र ते द्रुमाः".

The trees there are the Sages immersed in Meditation and At-One-Ment.

14. "लोभक्रोधादयो दैत्याः."

लोभ (Greed), क्रोध (Anger), काम (Lust), मोह (Delusion), मद (Arrogance), मात्सर्य (Jealousy) and such others are the demoniac enemies of mankind from whose dread clutches Krishna saves the world.

15. "अष्टावष्ट सहस्रे द्वे शताधिक्यः स्त्रियस्तथा ।
"ऋचोपनिषदस्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचः स्त्रियः ॥

The sixteen thousand one hundred women are the Verses of the Veda and the Upanishads. They are forms of Brahma.

16. "द्वेषश्चाणूरमल्लोऽयं".

The wrestler Chaanoora is enmity.

17. "मत्सरो मुष्टिकः"

The wrestler Mushtika is jealousy.

18. "दर्पः कुवलयापीडः".

The elephant Kuvalayaapeeda is arrogance.

19. "गर्वो रक्षः खगो बकः".

The devilish crane Baka is Pride.

20. "दया सा रोहिणी माता".

Mother Roahini (the mother of Balaraama) is Mercy.

21. "सत्यभामा धरेति वै".

Satya Bhaama (one of the eight principal wives of Krishna) is Mother Earth.

22. "अघासुरो महाव्याधिः".

The demon Agha (Darkness, Ignorance, Sin) is the dread Disease.

23. "कलिः कंसः स भूपतिः".

Kamsa (the ruffian uncle of Krishna) is king Time.

24. "शमो मित्रः सुदामा".

Sudaama (the friend of Krishna) is tranquillity.

25. "सत्य अक्रूरः".

Akrura (the Kinsman and devotee of Krishna) is Truth.

26. "उद्धवो दमः".

Uddhava (the wise minister of Krishna) is Self-control.

27. "यः शंखः सः स्वयं विष्णुर्लक्ष्मीरूपो व्यवस्थितः।
"दुग्धसिन्धौ समुत्पन्नो मेघघोषस्तु संस्मृतः"॥

He who is Sankha (The Conch) is Vishnu the Omni-Present Lord Himself, who, the Precious Treasure without

compare, arose out of the Sea of Milk and is remembered in the Thunderous Roar of Clouds. (This is one of the nine treasures of Kubera).

28. "दुग्धो दधिः कृत ".

Milk was converted to curds (by the addition of Divine Grace).

29. "तेन भग्न - भाण्डो दधिग्रहे ".

In seizing the curds, the pot was shattered by Him.

30. "क्रीडते बालको भूत्वा पूर्ववत्सुमहोदधौ ".

As before, becoming a Babe, He plays in the Divine Ocean.

31. "खड्गरूपो महेश्वर ".

Maheswara is His Sword

32. "कश्यपोदूखल ".

Kasyapa (the great Seer and Father of mankind) was the stone-mortar to which Krishna was tied

33. "रज्जुर्माता अदिति ".

Mother Aditi (Divine mother of the gods) was the rope by which Krishna was tied to the mortar.

34. "गदा च कालिका साक्षात् ".

Krishna's Mace is Kaali, The Terrible Mother of the Universe in Her Aspect as Time.

35. "धनु शार्ङ्ग स्वमाया ".

His invincible Bow Saarnga is His own Power of Illusion

36. "अब्जकाण्ड जगद्बीजम् ".

The Lotus-bud in His hand is the seed of Creation (the Universe in Embryo)

Thus teaches the Krishna Upanishad.

The Gopala Poorva Taapinee Upanishad declares :—

" एको वंशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि सन् बहुधा
" यो विभाति। नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानां एको
" बहूनां यो विदधाति कामान्। यो ब्रह्माणं विदधाति
" पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गोपयति स्म कृष्णः।
" तं ह देवमात्मवृत्तिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणममु व्रजेत्" ॥

Krishna The One Omni-Present Ruler, Adorable, though but One, shines as the Many. He is eternal of the Immortals, The Intelligence of the Wise Ones, The One amongst the Many. He fulfils all desires. He is Elder to Brahma and Protects In Him who shines by His Own Glory, in Him should the devotee desiring Salvation seek refuge.—

The Gopala Uttara Taapinee Upanishad expatiates on the same sublime Theme, striking a different note :—

" योऽसौ सूर्ये तिष्ठति, योऽसौ गोषु तिष्ठति,
" योऽसौ गोपान् पालयति, योऽसौ गोपेषु तिष्ठति,
" योऽसौ सर्वेषु देवेषु तिष्ठति, योऽसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते,
" योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वाविश्य तिष्ठति,
" भूतानि च विदधाति, स वै हि स्वामी भवतीति" ॥

" He who is established in The Sun, in The Primal Sound and Supernal Light; He who protects the Protectors and in them is established; He who stands in the gods and is extolled by the Vedas; He who enters all creatures and is in them established, and them sustains, He is the Lord. "

" एकमेवाद्वय ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम्।
" रोहिणीतनयो रामो अकाराक्षरसंभवः।
" तेजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसंभवः।

" प्रज्ञात्मकोऽनिरुद्धो मकाराक्षरसंभवः ।
" अर्धमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
" कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृति रुक्मिणी ।
" व्रजस्त्रीजनसंभूतः श्रुतिभ्यो ब्रह्मसंगतः ।
" प्रणवेन प्रकृतित्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
" तस्मादोंकारसंभूतो गोपालो विश्वसंस्थितिः ।
" क्लीमोंकारं च एकत्व पठ्यते ब्रह्मवादिभिः " ॥

"The One Lord appears by illusion as four. Balaraama (Strength & Charm), son of Roahinee (Lightning), comes of the Eternal अ. Pradyumna (Strength, Splendour and Glory-Love), son of Rukminee (Light), (the embodiment of Eternal Light and Love) comes of the Eternal उ. Aniruddha (the Unrestrained Lord of Dawn, and the embodiment of consciousness and Intellection) comes of the Eternal म. And Krishna the Immanent Lord Himself, is the Half-Expressed Eternal Supernal Soundless Sound. And in Him, in Krishna, the Universe is established. Thus the four-fold Immanence forms the four faces of प्रणव (ॐ).

"Rukmini is the Mother of the Universe - Herself the Power and Glory of प्रणव.

"Therefore Krishna, the Protector of the Protectors, and the Sustainer of the Universe is expressed by प्रणव (ॐ).

"Kleem and Om are identical, and equally the mystic symbols for Krishna."

Referring to the mystic Personal Garniture of Krishna's mighty Super-human form, the Gopaala Uttara Taapinee Upanishad tells us:—

1. पञ्चभूतात्मकः शंखः परो रजसि संस्थित."

"The Conch is the embodiment of the five great elements of creation: Earth, Water, Fire, Air and Space, and this is established beyond the Universe."

(The Conch is also one of the most Precious Treasures indicative of the Almighty Splendour of God.) This is one of the nine Treasures of Kubera which are :—

महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकर-कच्छपौ ।
मुकुंद-कुंद-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

2. "चलस्वरूपमत्यन्तं मनश्चक्रं निगद्यते".

The mind that ever flutters - That is the Discus in His hand.

3. "आद्या माया भवेच्छार्ङ्गं".

Saarngam (Krishna's Bow) is the Original Power of Illusion.

4. "पद्मं विश्वं करे स्थितं".

The Lotus in the Hand (of Krishna) is the Universe.

5. "आद्या विद्या गदा वेद्या".

The Mace ever in His Hand is the Original Wisdom.

6. "धर्मार्थकामकेयूराः".

The shoulder ornaments on Krishna's Person are the ends and aims of life - Dharma, Artha, Kama (and Moksha).

7. "कण्ठं तु निर्गुणं प्रोक्तं".

The Neck (of Krishna) is the Attributeless (nameless and formless) Aspect of the Almighty Most High.

8. "माला निगद्यते कूटस्थस्य स्वरूपं".

The Garland on His Neck is His Immanent Aspect (with name and form).

9. "प्रस्फुरत्कुण्डले युगलं स्मृतम्".

The shining ear - ornaments are the Pairs of Opposites in the Universe.

4

"महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति"

क. I. 2. 22.

IV. Peeps behind the spathe of Symbolism—

1. What some Symbols symbolise—

(*a*) कंसः कालनेमिः (भा. X. 1. 68).

King Kamsa the Ruthless is none other than Time personified. And time is proverbially ruthless as he spares none at all. (*Kaala Nemi is the rim of the wheel of time.*)

(*b*) वसुदेव· (वसून् ऐश्वर्यान् दीव्यते इति)

He is the Unmanifest Infinite Light Supernal.

आनकदुन्दुभिः (आनक. दुन्दुभिः जयभेरिः। अर्थात् अनिर्वचनीय-शब्दः, शब्दब्रह्मन्)

The Unmanifest Infinite Supernal Sound.

(*c*) देवकी (दीव्यतेऽत्र दैवी शक्ति.)

The Glory of God or ब्रह्मविद्या.

(*d*) नन्दः परमानन्दः

The Supreme Bliss.

(*e*) यशोदा

Mother Fame.

(*f*) गोकुल, गोलोक, भालोक, भूलोक

All these terms mean The World of Light and Delight. In the microcosm they mean the सहस्रारपद्मम्.

(g) बलराम (बलात् रक्षयतीति)

The Joyous Might of the Almighty

शेषनाग The mighty serpent Adi Sesha who forms the bed of Vishnu, floating on the Ocean of Milk. He is Strength personified He also symbolises Love

(h) कृष्ण. (प्रकर्षादाकर्षयति इति)

The Divine Power of Attraction Supernal Love manifested by the Most High

(i) बृन्दावन is the seed cavity of the सहस्रारपद्म. (Sometimes located in the हृत्पद्म)

(j) हृत्पद्म or वसुदलकमल has eight petals and is located in the Heart (दहराकाश). In the centre of this lotus, Krishna sports as the Darling Beloved Boy shining in His Own Glory (राधा). In the eight petals, Krishna reigns in splendour, with one of His eight principal spouses respectively in each petal. The rulers of the eight directions (Kubera and others) are allotted one petal each in this lotus, from which they serve and adore the Lord

(k) गोप्य श्रुतय

The Gopees are Vedas (Sacredotal Hymns)

(l) गोपा मुनय

The Gopas are Munis (Tapasvins)

2. The spouses of Vasudeva—

(1) रोहिणी (तडित्) Lightning.

(2) पौरवी (पुरनिवासिनी) Dweller in the पुर.

(3) मदिरा (दुर्गा)

(4) भद्रा (देवलोकगंगा)

(5) रोचना (प्रकाशाकाश) Bright Sky.

(6) इला (भूमि) Earth.

and the seven (Rays of Light) daughters of देवक or the God of Light

देवकी thus becomes the द्वादशान्ता (or the thirteenth wife) This name indicates the Supreme Mother of the Universe who is reached only in the thirteenth and final mansion (Counting from आज्ञाचक्र, the mansion of रोहिणी - Lightning)

As the Divine Presence moves from the Eight - Petalled Lotus of the Heart, towards the Highest Abode, वसुदेव the Lord of the Eight-Petalled Lotus, successively espouses the Powers *in each mansion until, reaching the* द्वादशान्त, He weds देवकी, His Supernal Glory, and begets कृष्ण in the Highest Abode.

8 *The Brothers of Krishna*—

Mother Kundalini, in her repose, sleeps in the मूलाधार-

"अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं

"स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि" ॥

(सौ. ल. 10)

When roused,—

"महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं

"स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि ।

"मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं

"सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे" ॥ (सौ. ल. 9)

She breaks through the six lotuses (मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूरक, अनाहत, विशुद्धि and आज्ञा) one after another, finally reaching सहस्रार. As She ascends to each mansion, the lotus is enlivened, but droops lifeless as She passes on to the next. In poetic imagery, She is said to give birth to these six sons who are at once killed by Time—as She can only pass these mansions when bound by Time.

Bala Raama the son in उन्मनीस्थान is secured with Roahinee the Goddess of आज्ञा, and is therefore called Rouhineya - Thunderbolt; he is also called वज्र, The Irresistible Weapon of Indra and symbolises Strength. And through him Krishna is reached.

"नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः" । मुं 3. 2. 4.

4. The Birth of Krishna—

Vasudeva (The Omni-Present Unmanifest Infinite) with His Spouse Devakee (*The Glory of God*) consented to be imprisoned (in space) by Kamsa (The Wheel of Time) in order to bring forth (manifest) Krishna (Divine Love - Incarnation of Light and Delight). "स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानां राजा" बृ. II. 5. 15.

In the prison of space and time, in Thunder and Lightning He came, The Quintessence of Mercy, coming as the gentle rain from the heavens - blessing all who saw and adored.

And as soon as He came, He was taken to *Gokula* (*the* Land of Delight) and left in the cradle of Yasoadaa (Lady of Glory and Fame) in the House of Nanda (*King of* Divine Delight).

Thus, in the Macrocosm, the Unconditioned Transcendent manifested the Resplendent Immanent when conditioned by space and time.

देवकी is the fiftieth in the lineage of the Lunar Dynasty. कृष्ण is therefore the fifty - first in the lineage. He is therefore the Omega or Ultimate अक्षर. He is the क्ष of अक्षरs - the Centre from which creation emanates. In mystic connotation क्ष denotes अमृत (Nectar) - The Supreme Abode of Bliss.

In the microcosm His birth can be cognised only by the pure heart, properly prepared and in tune with the Infinite. And in the heart of purity (शौच) He must be cherished by Happiness and Joy—by Bliss (सन्तोष). And these, शौच and सन्तोष are the foremost of the नियमाः that lead the way to Him by the path of At-One-Ment (Yoga).

5. Harmonising Disharmony.

In overcoming the forces of Nature (e. g तृणावर्त, केशी, दावानिल *and* व्योम *and the powers of darkness and evil, (e. g.* पूतना, शकट, वत्स, बक, धेनुक, अघ, अरिष्ट, प्रलम्ब and शङ्खचूड) by the manifestation of His resistless might, Lord Krishna but showed His Omni-Potence which He brought into play for the restoring of Harmony in the holy Land, for the well-being of His votaries.

For He who first shone as a white Light, showing Purity, Perfection and Serenity; He who *scintillated as a* Red Radiance, and again as a delightful, Golden sheen is now coruscating as a Black Light, inscrutable but Omni-Scient, unseen but Omni-Present, watchful and Omni-Potent; Almighty. And in His Presence no darkness or evil can exist. (भा. X. 26. 16.)

6. गव्यस्तेयम् - Stealing milk and cream, curd and butter.

Unseen, the Lord steals into the hearts of His votaries and appropriates unto Himself the fruit of their labours, so that they might for ever more be free to revel in His Bliss and Beatitude.

Into the prepared milk of Consciousness, an iota of His Divinity is introduced as the activating curd, and thenceforward the milk can only turn to curd and mature, but can never corrupt and putrefy.

And when the Lord sees the curd churned and relieved of its butter (the ultimate fruit of its evolution), He steals and drinks the curds, eats the butter and scatters it all about, shares it with His play-mates, and breaks the very pots which *hold* them so that the cow-maidens are left with only The Lord for their possession.

For He is the Director of all action—

"कर्माध्यक्ष. सर्वभूताधिवासः

"साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" ॥ (श्वे. VI. 11)

And He directs—

"यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

"यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्" ॥ (भ गी. IX 27)

Himself declaring His policy—

"त भ्रशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम्" ॥ भा. X. 27. 16.

and

"यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनै." (भा. X. 88/8)

so that, robbed of their holdings, his votaries turn to Him with renewed intensity and vigour, and are strengthened in their devotion.

7. मृद्भक्षणम्

The Lord pretended to eat the earth just to create an occasion to show that He contains in Himself, and sustains, all the created worlds, and that He, The Creator is greater than His creation, while yet in creation established—

"स भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" ॥ (श्वे. III/14)

"यस्मिन्लोका अधिश्रिताः" ॥ (श्वे. IV/13)

8. वत्सहरणम्

Creater Brahma of the four faces, once playfully stole the cowherd boys and their cattle and hid them in a cave. Krishna at once multiplied His person and appeared as all the cows and the cowherd boys, correct even unto the last detail of name and form and characteristic birth-marks.

" अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
" एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च "॥

(क. 2. 2. 9.)

And at once, all unconsciously, the parents of the boys and the owners of the cattle became totally lost in their love of child and kine, which were all Krishna in disguise.

" तदेतत्प्रेय. पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्
" सर्वस्मादन्तरतर यदयमात्मा " । बृ. 1. 4. 8.

And Brahma marvelled, and adored Krishna.

9. गोवर्धनोद्धारः

" भूमिर्धेनुर्धरणी लोकधारिणी ।
" उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना " म. ना. I. 38

Lord Krishna taught His kinsmen to worship the Mountain Govardhana. And He Himself *was the mountain*, Himself the worshipper, Himself the cattle grazing there, and Himself the cattlemen and their kindred—And He ate their offerings.

" गोवर्धनशिखरोपरि गिरिदैवतममन-
" चामीरक - सुनिवेदित-बलिमप्यथ बुभुजे ।
" गोत्राधरममित. परिगमनेऽपि च मिलितो
" गोवर्धनशिखरेपि च युगपच्च स शुशुभे " ॥ कृ. 93 ॥

Indra, baulked of the worship, poured down mighty rains in ceaseless flood;—but in play Krishna lifted the *mountain on* His l er and sheltered the men and cattle.

गो is Primal Sound and Supernal Light in One (गँ+ॐ) and the गोपालाs are the Vedic Verses and Upanishads which expound and cherish the प्रणव. "गोभिर्निगदित गोविन्दस्फुटनामानं बहुनामान" (शंकर) As all these but play around The Lord to proclaim His Glory, He lifted the Mountain of their Prosperity गोवर्धनगिरि on His little finger

And Indra came down from the Heavens adored Him and crowned Him as गोविन्द (गा विन्दते इति) as He is The Only One who knows the hidden names of the cows (Vide Mantra Bhaagavatha).

10. कालीय मर्दनम्

As Krishna is the Most High Lord sporting in the सहस्रार at the crest of the सुषुम्ना, with इडा and पिङ्गला two serpents supplicating and adoring Him on either side, the word-picture created by the Ancient Poet depicts सुषुम्ना as the Serpent Kaleeya.

During this active dance, none may enter the pool in the पराबिन्दु but all must await the pleasure of the Lord That is why Bala Raama prevented the kinsmen from jumping into the pool

11. जलक्रीडा

The Gopee Maidens had been praying hard to obtain Krishna as their Lord, during the entire month called मार्गशिर (the first of the Paths), bathing each day in the waters of Yamunaa (the daughter of The Sun) As the Sun is the Great Revealer of the Lord (जगत्प्रसूति-स्थिति-नाश-हेतु), His daughter is the Great Revealer of The Path.

On the Path to His feet, vestment after vestment, the first four of the five interlacing sheaths (अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय and आनन्दमय) are discarded one after another, (vide-त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्) in order to travel inwards into the

subtler and more sublime spheres of consciousness and reach सविकल्पसमाधि. So far, the soul may return at pleasure to live again the *continuation of its life in the physical world* For, so far, the subtlest body (clothing) is still retained. But once that body is discarded too and the soul plunges into the ecstasy of the निर्विकल्पसमाधि, the soul loses all signs of individuality and has neither name nor form, and can then take a fresh body only when ordained by the Lord.

"नैव स्त्री न पुमानेष न चैवाय नपुंसक ।
"यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते" ॥ (श्वे. V. 10)

To have thus entered into the primal waters naked, while yet cherishing a desire, created a frustration. And the Lord had to come, remove and renew their clothing, so that again they could return to the world.

Thus in the ब्रह्मकर्मन् the votary is to awake the Kundalini in the मूलाधारचक्र and raise Her to the हृत्पद्म. From there the soul is to be taken by the Power to सहस्रारचक्र to pay homage to The Lord in the Highest ecstasy. And here it must await the pleasure of The Lord, and then supplicate His coming to the हृत्पद्म. Only then can the soul adore the Lord, as a creature worshipping The Creator (Vide भूशुद्धि भूतशुद्धि-कर्माणी)

The चीरहरणम् described as a boyish prank is therefore a profound truth disguised and illustrated in an allegory

12. रासक्रीडा

"शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा
"आ ये धामानि दिव्यानि तस्थु" । श्वे. 2. 5.

So sang Krishna, playing on His flute And straightaway, all those who had ears to hear, dropped everything they were doing and ran to His Presence, unconscious of everything else. For when Krishna called, none may say nay to Him

And as He sang and danced in Sheer Joy and Bliss, the votaries had eyes only to see Him, ears only to hear Him, and minds only seeking Him.

"यत्रैव यत्रैव मनो मदीयम् ।
तत्रैव तत्रैव तव स्वरूपम् ॥" (शंकर)

And Krishna the One, became Krishna the Many—As many गोपाs and गोपीs there were, so many Krishnas too, there were,—One Krishna between every two cowherds.

"रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव
"तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते
"युक्ता ह्यस्य हरयः शतादश ॥" (बृ. II. 5-19)
& (ऋ. VI. 47-18)

Then was the wonderful vision.

"ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
"अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेद् विश्वमिदं वरिष्ठम्" ॥ (मुं. II. 11)

That was the experience of the cattlemen and their women folk. All had eyes only for Krishna, and Him they saw, before and behind and all around. One individual never saw another individual but saw only Krishna the Eternal Beloved, Krishna the Divine Playmate, Krishna the Sublime Most High.

And they danced with Him in an ecstasy that passeth understanding and defies expression.

"सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
"सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
"सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
"सत्यात्मकं त्वा शरणं प्रपन्नाः" ॥ (भा. X 2. 26)

And so the Beloved Krishna was adored as Truth—for He had redeemed the pledge He had given to men ages agone,

when, (as Rama) He promised to come again into the world of men, and play with them in His manifestation as Krishna.

13. ऋज्वी कुब्जा

Kubja was त्रिवक्रा but was सुन्दरवदना. She was चन्दनदासी to कंसः.

From point of view of लययोग, चन्दन is the प्रतीक (symbol) representing *गन्धः the तन्मात्र of भूमि,* the कुलपद्म in the मूलाधारचक्र. The word कुब्ज therefore indicates कुलसुन्दरी or कुण्डलिनी शक्तिः (कु = भूमि. अब्ज = Lotus).

When She is chained to the earth in repose (दासी) she is त्रिवक्रा (अध्युष्टवलया)-

"अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयां
"स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि" सौ. ल. 9.

When She supplicated the Grace of the Lord, She offered to Him चन्दनं, having already sublimated Her Gross mansion to the तन्मात्र (गन्धः). Krishna was Gracious—Kind. He pressed *down the gross, and elevated the sublime, and lo!* She who was thrice bent, straightened and shot up to her erect heritage. She reached the सहस्रार and awaited the pleasure of Her Lord.

The Rudra Yaamala (रुद्रयामलः) symbolises कुब्जिका as an eight-year old girl.

(And Krishna, the eighth Son, the Supernal Light, the Almighty Love and The Pervading Life, The Omega of Bliss, rules in the eight-petalled lotus (heart) with His eight chief Spouses, with His eight-fold Powers. The recurrence of the number eight is significant)

The कुब्जिकातन्त्र gives a slightly different picture:— कुब्जा is the fiftieth पार्थिवमयूख (Ray of the पार्थिवचक्र in the मूलाधारपद्म),

कुब्जिका is the fiftieth तेजसमयूख (Ray of the तेजसचक्र in the स्वाधिष्ठानपद्म) the thirty - eighth वायव्यमयूख (Ray of the वायव्यचक्र in the अनाहतपद्म) and the twenty-fourth नामसमयूख (Ray of the नभश्चक्र in the विशुद्धिपद्म). Thus कुब्जिका (or कुब्जा) is a Ray of Light glimpsed in the ascending nodes मूलाधार, स्वाधिष्ठान, अनाहत and विशुद्धि. Beyond this point She has become one with the Lord.

This incident is therefore a picture of the Ascent of Kundalini under the Gracious Hand of the Lord

14. कंसवध

Krishna, though manifesting in time, is really Timeless-beyond time His overcoming of Kamsa (Time) merely indicates therefore His Eternity and Immortality

15. बाण (The Rising Sun)—

Born with a thousand arms सहस्रकर (सहस्रकिरण) Baana was peerless in his strength He had उषा (Dawn) for his daughter and शिव for his protector. He ruled in प्राग्ज्योतिषपुर The City of Light in The East

उषा chose अनिरुद्ध the Unbound, the third Aspect of प्रणव (the म - कार of ॐकार) for her Spouse

With the conjunction of म-कार and उषा (Dawn), the advent of the तुरीयतत्व was imminent कृष्ण symbolised by the अर्धमात्र *had to manifest.*

"ध्येय सदा सवितृ-मण्डलमध्यवर्ती
"नारायण सरसिजासनसन्निविष्ट" ॥

But He was hidden in the heart of the Sun—hidden by the glory of the thousand rays.

"हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहित मुखम् ।
"तत्त्व पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ (ई. 15)

"पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य, व्यूह रश्मीन् समूह । तेजो यत्ते रूपं कल्याणतम तत्ते पश्यामि । योऽसावसौ पुरुष सोऽहमस्मि" ॥ (ई.16)

The Lord alone can withdraw His rays and His dazzling glory and make it possible by his Grace, for His Face to be perceived.

When Krishna's help was thus sought, for the limiting of Baana's prowess and the freeing of अनिरुद्ध (the Unbound), He gave it in ample measure. In His mercy He limited Baana's hands to four, and lo, Baana shone out even as the Person in his heart. He, Baana, and the Divine Person were One—

"योऽसावसौ पुरुष सोऽहमस्मि". ॥ (ई. 16)

And The Most High stood revealed as One with His creatures

16. पौण्ड्रक

Poundraka the King of the Karoosha country was a determined devotee of Vishnu And by sheer force of meditation he became even as Vishnu with His four arms, with His celestial dress and decorations, ornaments and garniture (भ्रमर-कीट-न्याय)

"स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स
"तेजस्वतो लोकान् भास्वतो अभिसिद्ध्यति" ॥ छा. VII 11. 2.)
"ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति".

That is why the sages taught men to meditate thus:

"तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो न. प्रचोदयात्"॥ (गायत्री)

17. कृष्णपत्न्य.

As Lord of the Universe, Krishna wedded the eight energies of Prakriti.

> भूमिरापोऽनलो वायु. खं मनो बुद्धिरेव च ।
> अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ (भ. गी. VII. 4)

(1) Rukmini (Mula Prakriti) Buddhi
(2) Jaambavati (Mahat) Manas
(3) Satya Bhaama — Ahankaara
(4) Kaalindi — Aakaasa Tanmaatra — Sound Akaasa
(5) Mitravindaa — Vaayu Tanmaatra — Touch — Air.
(6) Satyaa (Nagnajitee) — Agni Tanmaatra—Form—Fire.
(7) Bhadraa — Ap Tanmaatra - Taste - Water.
(8) Lakshmanaa—Prithvee Tanmaatra - Smell - Earth.

Satyaa connoting Fire (vide supra) had fallen in love with the Lord. And she could only be won after simultaneously dominating seven 'bulls'.

'Bull' is the symbol for 'वृषभ' or that which showers. Thus the seven bulls stand for the seven mystic चक्राः of कुण्डलिनी योग—namely मूलाधार स्वाधिष्ठान, मणिपूरक, अनाहत, विशुद्धि, आज्ञा and उन्मनी) Krishna took on seven forms all at once and simultaneously dominated each चक्र and won His Bride सत्या, The Fire Eternal (कुण्डलिनी) in The world of Truth (सत्यलोक-the पराबिन्दु in सहस्रारपद्म)

In another Concept the eight Siddhis of Yoga, are these eight principal wives of Krishna

Still another concept considers the eight Aishwaryas (ऐश्वर्य) as being indicated by these wives (Divine faculties such as Omni - Presence, Omni - Potence, Omni - Science, Timelessness, Changelessness, Perfection, Formlessness, Namelessness.)

The Visuddhi Chakra has sixteen petals, and is the gross lotus of the Lunar Energy.

The Sahasraara Chakra has one thousand petals and is the subtle lotus of the Lunar Energy, at the centre of which, Krishna, *The Gem of The Lunar Kings, scintillates with* ineffable refulgence.

The Visuddhi and Sahasraara lotuses face each other and the Energy of Krishna *is reflected in each petal of each lotus*. Thus when the Light of the thousand petals of the Sahasraara *is reflected in each of the sixteen petals of the Visuddhi*, sixteen thousand reflections of the One Divinity are obtained. As these are true images of the Reality, following the latter through every movement, through every moment, they are said to be His wives

Thus all the wives of Krishna are *but the reflections of* His glory.

18. Vasudeva's Illumination—

As the human father of Krishna, Vasudeva looked on Krishna *only as a son and lavished all affection on* Him But the Almighty Most High was not recognised And so Vasudeva was still seeking, still groping, the way of At-One-Ment. He was still asking ·

" कस्मिन्नु खलु भगवो विज्ञाते
" सर्वमिदं विज्ञातं भवति ? " (मु. 1. 1. 3)

And the wise men who came to worship Krishna from afar, wondered that cherishing Him on his very lap, the doting father could not recognise Him as the Lord of the Universe And they taught Vasudeva the way of Sacrifice

Vasudeva performed his action with faith and Devotion and lo, the Lord he sought was He who appeared as his very son and called him father Then all delusion vanished—

Then he saw—

"स या अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो
"नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥" (बृ. II. 5. 18)

"येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं
"ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः" ॥ श्वे VI. 2.

"स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः
"कालकालो गुणी सर्वविद्यः" ॥ श्वे VI. 16.

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
"कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
"तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
"निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ मुं III. 1. 3.

"इदं ब्रह्म इदं क्षत्रं इमे लोकाः इमे देवाः
"इमानि भूतानि इदं सर्वं यदयमात्मा" ॥ बृ. II. 4. 6

"एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञः
"एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
"प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ मां. 6. 7.

"एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्
"अस्मिन् क्षेत्रे सञ्चरत्येष देवः ।
"भूयः सृष्ट्वा यतयस्तथैषः
"सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा" ॥ श्वे V. 3.

Then he realised—

"अयमात्मा ब्रह्म" ॥ बृ. II. 5. 19.
"सर्वं खल्विदं ब्रह्म" छां. III. 14. 1.
"तत्त्वमसि" ॥ छां. VI. 8. 7.
"अहं ब्रह्मास्मि" ॥ बृ. 1. 4. 10.

Immediately for him,—

"भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
"क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" ॥ मुं. II. 2. 8.

Then—

"विशुद्धबुद्धेः परमात्मवेदन
"तेनैव संसारसमूलनाशः" ॥ (शंकर.) (विवेकचूडामणिः)

And so Vasudeva reached Home and found Himself One With Him who sports as the many.

19. The Mystic Throne (चक्रम्)

The Unconditioned Transcendent manifests as The Conditioned Immanent to create, enter, sustain and govern the finite Many, in the form of The Three Great Divine Lights: The Fire of Wisdom that transforms, The Sun of Glory that illumines, and The Moon of Bliss that blesses

Mythologically, Narasimha symbolises The Fire; Raama, the Dazzling Sun; and Krishna is The Blessed Moon of Light and Delight.

Krishna is the very Home of Nectar, the Quintessence of Love, Peerless in His Wisdom, and Resistless in His Might.

As the Indweller (अन्तर्यामिन्) and witness (साक्षी) His place is in the heart (अनाहतचक्र), the home of The Supernal Primal Sound (ॐ) and the world of Light and Delight (भालोक or गोलोक).

The Anaahata Chakra is ruled by the Sun (सूर्यः), who shines in the Centre of the Lotus with His twelve Reflections (द्वादशादित्या.) one in each of the twelve petals of the Lotus.

With the awakening to the consciousness of His Presence, the square चतुरस्र representing the भूमिः or Field of Action of the भूमन्, is totally occupied by the latter, and four petals therefore vanish from view leaving only eight petals indicating His Aiswarya (ऐश्वर्य) in the visible field.

The Anaahata is also the seat of Vaayu, the Omni-Present, pervasive aspect of the Lord

It is in the core of this Eight Petalled Lotus, with all consciousness of the finite self dissolved, that the Lord is enthroned.

This throne is symbolically represented by—

(1) The circle (पराविन्दु) in the subtle centre of which The Lord is sporting in Perfect Bliss.

(2) The circle is established in the centre of the Interlaced Squares representing the Nectar of Happiness and Immortality अमृत. This is also called मथुरा (where Krishna was born).

(3) The Eight Petalled Lotus surrounds the Interlaced Squares. In each Petal of this Lotus reigns one of the Principal Consorts of the Lord with Him.

This Lotus represents The Lord's Glory as also the heart in which He is enthroned

The Sixteen Petalled Lotus which surrounds the above (heart lotus of 8 petals), indicates the sixteen phases of the Moon, and indicates अमृत.

The rays shooting out from the sixteen petals indicate the Spreading Power of the Lord's Glory and picture Him as ब्रह्मन् (बृहतीति ब्रह्मन्).

The Square enclosing the Lotuses indicates भूप्रस्तार or Manifestation of The Lord

The four openings in the four cardinal directions in the sides of this square indicate the Boundlessness (अनन्त, अनिरुद्ध) of the Lord's Glory.

The verse printed under this symbolic throne, indicates the गोपालसुन्दरी मन्त्र of the Lord as also the affirmation of self-dedication (vide diagram before नान्दी).

5

"उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत"

V. The ways of wisdom—

" श्रृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा."

"Listen to me - ye children of Immortality"—sings the Flute of Krishna. And let us all listen—we who would be immortal.

1. यम & नियम

Before one may enter His Presence, he must strive to purify himself and make himself worthy. The Lord teaches that every seeker who would become a seer must practice and master the tenets of यम and नियम.

The यम consists of—

(1) अहिंसा (Ahimsaa) Non-infliction of pain

(2) सत्य (Satyam) The recognition and realisation of Truth.

(3) अस्तेयं (Asteyam) Non-stealing.

(4) असङ्ग (Asanga) Avoidance of (bad) company.

(5) ह्री (Hree) Modesty.

(6) असंचय (Asamchaya) Non-hoarding.

(7) आस्तिक्य (Aastikya) Faith in God

(8) ब्रह्मचर्य (Brahmacharya) A life of intense and one-pointed study of the Scriptures during which the student ■ dedicated to continence and chastity.

(9) मौन (Mauna) Contemplative silence.

(10) स्थैर्य (Sthairya) Steadiness.

(11) क्षमा (Kshamaa) Patience, forbearance, and forgiveness

(12) अभय (Abhaya) Fearlessness.

नियम consists of—

(1) शौच (Saucha) Purity (physical, mental, moral, intellectual, and spiritual)

(2) शौच (Saucha) Sublimation of Ideals in the fire of wisdom.

(3) जप (Japa) Repeated contemplation of His Form and chanting of His Name.

(4) तपस् (Tapas) A dedicated, uncompromising, unrelenting life of allegiance to His Way of Life.

(5) होम (Hoama) Sacrificial Oblation.

(6) श्रद्धा (Sraddhaa) Faith, eagerness

(7) आतिथ्य (Aathithya) Hospitality

(8) अर्चना (Archanaa) Worship

(9) तीर्थाटन (Thirthaatana) Pilgrimage

(10) परार्थेहा (Paraarthehaa) Desire for the Supreme Object.

(11) तुष्टि (Thushti) Happiness, Pleasure, Contentment, Desirelessness for anything not already possessed

(12) आचार्यसेवा (Aachaarya Sevaa) Service of the Spiritual Teacher.

शम (Sama) Tranquility, Peace.

तितिक्षा (Thithikshaa) Forbearance

धृति (Dhriti) Resolute Courage, Self-Command

दान (Daana) Gift—Charity.

श्री (Sri) Divinity, Happiness.

Misery is nothing but craving for enjoyment.

The sage is he who knows the Path of Liberation.

To confuse the body with the self, and think that the two are identical, is ignorance.

The increase of सत्व (Sattva) is स्वर्ग (Swarga=Heaven)

The increase of तमस् (Tamas) is नरक (Naraka=Hell)

गुरु (Guru) is the Friend on the Path; and the Lord is the Guru.

He is rich who has no wants, and is virtuous.

He is poor who is not contented.

भा. XI. 19

2. The Way of Action

In whatsoever sphere a man is born, in whatsoever environment and circumstance situated, he must act faithfully according to the law of his own Dharma.

"स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" । (भ. गी. III. 35.)

And act he must, for, none can exist for even a moment without performing some action or other.

"न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः" ॥ (भ. गी. III. 5.)

But in performing action, the desire for the *fruit* thereof causes misery. For the Lord says:

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

"मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि" ॥ (भ. गी. II. 47)

and—

"युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्" ॥

(भ. गी. V. 12)

Therefore—

"योगस्थः कुरु कर्माणि ....

"सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा ...." ॥ (भ. गी. II. 48)

and—

"कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा

"बुद्ध्याऽऽत्मना वानुसृतस्वभावात् ।

"करोति यद्यत् सकलं परस्मै

"नारायणायेति समर्पयेत्तत् " ॥ (भा. XI. 2-36)

Whatever the work, perform it reverently, dedicatedly, assiduously, as an act of worship without any desire for the fruit thereof.

For, work is worship,

and the Blessings for the worship will be bestowed by the Lord - which may then be accepted without diffidence and without scruple.

3. *The way of wisdom*

Out of Himself the Lord created the Universe and Himself entering it, enlivens and sustains it.

"स्वस्मात्सृष्ट्वा विचित्रं जगदिदमखिलं त्वं पुनः प्राविशस्तत्

"मात्रा भूतानि चान्तःकरणसुतति-ज्ञान-कर्मेन्द्रियाणि ।

"त्वद्रूपाणीति सत्यं त्वमधिकरणमस्यस्य चान्ते निधानं

"सर्वान्तर्यामिणस्ते सकलमपि वपुर्जीववर्गं विभर्षि" ॥ (कृ. 371)

Therefore—

"तस्माद्युक्तेन्द्रियग्रामो युक्तचित्तमिदं जगत् ।

"आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे" ॥ (भा. XI. 7-9)

Then—

"सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चय. ।

"पश्यन् मदात्मक विश्वं न विपद्येत वै पुन" ॥

(भा. XI. 7.12)

Thus—

"सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

"ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन" ॥ (भ. गी. VI. 29)

and such a wise man, whose eyes but see God each moment of his life, never perishes. For the Lord says—

"यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

"तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति" ॥

(भ. गी VI. 30)

And this wisdom leads to the supreme self-abnegation.

"ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजन्ति ज्ञानविग्रहम्" । (भा X. 41.6)

for then the sage realises—

"I and my father are One."

4. The Way of Devotion

"श्रवणं कीर्तनं विष्णो स्मरणं पादसेवनम् ।

"अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्" ॥ (भा. VII. 5-23)

In the highest order of the blessed men who walk on the path, are those who go by the Way of Devotion. For

when the soul is totally dedicated to the Over-Soul, when the tiny finite is obsessed with the Mighty Infinite, man becomes full of God and has neither mind nor time for aught else. Krishna says that such a devotee—

"न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्ण्यम्
"न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
"न योगसिद्धिरपुनर्भवं वा
"मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनान्यत्" ॥ (भा. XI. 14-14)

And such a one is—

"कृपालुरकृतद्रोहः तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
"सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥
"कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
"अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥
"अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ।
"अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥
"ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः ।
"भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः" ॥

(भा. XI. 11. 29-33)

And there is no better way of Action, no better way of Wisdom than this way of Devotion. For Krishna Himself says—

"प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव ।
"नोपायो विद्यते सध्र्यङ् प्रायणं हि सतामहम्" ॥

(भा. XI. 11-48)

It is only necessary to be completely dedicated to Him, to completely surrender oneself to Him. And He will do the rest:

" सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

" अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच." ॥

(भ. गी. XVIII, 66.)

Which particular path one choses to walk on, is hardly a matter of momentous importance On each path the One Lord it is who shines and guides. And each path leads but to the One Summit where The One Lord is enthroned.

For He has declared.

" यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

। तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्" ॥ (भ. गी. VII 21.)

" अध्रुवाय कृतो यत्तो ध्रुवाय परिकल्पितः ।
" ध्रुवस्य यत्प्रसादेन वासुदेवं नतोऽस्मि तम् " ।। भा.

VI काव्यो प्रेक्षा — Presenting कृष्णोल्लास

Although practically every verse of the भागवत-महापुराण is refulgent with the Glory of Krishna, inspiring men with a self - effacing Love for Him, it is the Tenth Section (दशमस्कन्ध) that is totally dedicated to the telling of His Story. And the Eleventh Section (एकादशस्कन्ध) is a practical text book of His wisdom and the Ways He has taught.

But in the usual manner of the पुराणs, story and parable, eroticism and emotion, glimpses of Nature's beauty, morals and ideals, traditions and codes of conduct, rituals and philosophy, meditation and mysticism, are all jumbled up, and this Sacred Scripture is often made the target of ridicule, particularly by those who think that theirs is the only road to Rome. Even amongst the votaries of Krishna, the parables are often interpreted as physical incidents, and shame - faced excuses are put forward requesting indulgence on account of Krishna's boyish high spirits. Sometimes we are even told that God is not bound by human law, while we inflict human qualities, faults and failings on Him who is beyond all these.

In the History of Hindu Thought today, this is a serious matter. For, not long ago, a Christian missionary institution published pamphlets stating that mankind can be saved only when Hindu Scriptures are burnt or cast into the sea. Not long ago learned Hindu savants have published pretentious tomes under highest patronage, to proclaim that Krishna's pranks were innocuous as he was too young to be responsible. Not long

ago a political Hindu leader burnt in the cross roads and in market places, copies of these Sacred tomes, as being pernicious and prejudicial to man's well being.

It is the tragedy of the times, the tragedy of our culture that the *keys to understanding of these our Scriptures* have been so well hidden, so nearly lost, that even our learned men lack understanding, and do not stop to think that there must be a key to a more sublime world of thought in these timeless tomes that have come to us through the ages. It is unfortunate that the more orthodox votary of the religion is only faithful in an unthinking way, and is content to read and recite the scriptures blindly without understanding a syllable

This is rank blasphemy. It is high time that at least the Hindu should wake up and gather his harvest of Wisdom in these Ancient realms of Divine Wisdom. (I am happy to note here that Sri Hanuman Prasad Poddar in his book "Gopis' Love for Sri Krishna" has expounded the Jalakreeda & Raasakreeda of Krishna from a sublime and truly devotional aspect. His work is truly inspiring-and I bow down to him in reverence)

Some scholars and orthodox pundits might look, with eyes of suspicion, on this book with its few deviations from the original, with its interpretations of symbolism expounded in this Introduction. That does not matter

If कृष्णोल्लास presents the true Glory of the Lord, if the Introduction interprets the symbols faithfully on the sublime planes of thought, the Author's purpose in writing the book as an Offering of Worship, and my purpose in writing the Introduction to expound his views would all be fulfilled

For it is well known—

"यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ताननुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धिः ।
"रजांसि भूमेर्गणयेत् कथञ्चित् कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः" ॥

(भा. XI. 4. 2.)

But the Lord said—

"मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
"मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे" ॥

(भ. गी. 18. 65)

and it is in that spirit, as an act of Worship and self-dedication, that this work is offered to the Lord and to His votaries

कृष्णोल्लास closely follows the original भागवतमहापुराण in the recounting of the incidents and the telling of the Story But a greater emphasis has been attempted in the painting of His Glory Of course in abridging the original into a condensation of this miniature size, the desideratum has been the appreciation of the Sublime, the Philosophical, and the Mystic, rather than the emotional or the erotic aspects of the Scripture And necessarily in the themes selected for presentment, certain incidents have not been included, or have been treated but briefly

Thus the Sage Naarada coming to earth time and again to incite the brawny but not very brainy King Kamsa from act to cruel act of inhuman foolishness, has been practically ignored in the कृष्णोल्लास

As a matter of astrological interest the positions of the Planets in the horoscope of Krishna have been described in verse 11.

In presenting the incident of the द्विजपत्न्य and their kind response to the hunger of the cowherd boys while their menfolk were preoccupied with the meticulous performance of their Sacrificial Rituals-the भागवतमहापुराण considers the menfolk unwise in their adherence to their धर्म This is not quite in accordance with the way of Action taught by the Lord—"स्वधर्मे निधनं श्रेयः" and

"यो यो यां यां तनु भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
"तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्" ॥

The कृष्णोल्लास: therefore exhorts the wives to go back home and resume their own duties. And the men who were so steadfastly and one-pointedly performing their Sacrificial oblations were blessed in their own place, on their own path, which too but leads to Him. (pages 80-82).

The भागवतमहापुराण presents the रासक्रीडा as an ecstatically erotic abandon, and for this purpose the participants in the event are only the cow-herd maidens and Krishna. कृष्णोल्लास on the other hand, paints the spiritual ecstasy invoked by the melody of His Flute; and the call of the Flute is responded to by all who have ears to hear, whatever their sex. And Krishna's power was proverbially universal both in manifestation and in evoking response. Cows and calves forgot to munch the grass or chew the cud; men and women heard His Flute and were lost to the world, alive only to His melody; the very trees swayed but gently—lest the rustling of their leaves intrude on His Song; the wind and the sun stood still in the heavens, afraid to disturb the Harmony of The Most High. The Moon trembled in ecstasy and shed his rays of nectar, and the stars danced in their orbits. In such an event, it is but meet that all the blessed men and women, all the blessed cows and calves who were privileged to live with Him in His world of Light and Delight should respond to His Flute and dance in the ecstasy of His Bliss and Play. It is this sublime experience that is attempted to be portrayed by कृष्णोल्लास (*vide pp 37-41*).

The Significance of Paundraka's(पौण्ड्रक) achievement and downfall is not made very clear in the भागवतमहापुराण. कृष्णोल्लास gives a clearer indication of the भ्रमरकीटन्याय and the danger of premature pride on the Path.

The भागवतमहापुराण does not mention the Battle on the कुरुक्षेत्र. The precious treasures of Wisdom set in the jewel of the भगवद्गीता & the अनुगीता are therefore to be sought only in the महाभारत. As these are perhaps the most precious gifts of heritage bestowed on us, कृष्णोल्लास has included a brief account of the battle, and some verses of the भगवद्गीता (Vide verses 381 to 363 inclusive—pp 115-119). The verses included herein are only selected to give a general indication of the Divine Wisdom In a jewel in which each stone and each facet of each stone contributes to the splendrous lustre,—in a Song Celestial in which each word and each punctuation mark wafts to us a fragrance of the Wisdom that is beyond words, beyond thought and beyond understanding - the choice of certain verses from the Song must perforce appear ludicious That the reader must excuse कृष्णोल्लास but attempts to indicate the Pearls,—to obtain which, we must go to the Original Ocean and dive deep

Again the vistas of profound spiritual realms and the practical aids and guides to progress on the Paths, delineated in the Eleventh Section (एकादशस्कन्ध) of the भागवतमहापुराण are too vast to be lucidly and adequately covered even in several voluminous tomes कृष्णोल्लास therefore includes a few verses from the भागवतमहापुराण (Vide verses 408-418 inclusive — pp 133-135) from the 28th and 29th Chapters of the Eleventh *Section (एकादशस्कन्ध) to indicate the general trend of the* Teaching The interested reader must go to the Original Scripture for full benefit

As in the भागवतमहापुराण, the prayers, praises, visions and hymns describing Krishna's Glory are presented in the appropriate situations in कृष्णोल्लास (vide verses— 15 (देवा), 42-46 (ब्रह्म),

68 (नागपत्न्य), 97-101 (गोपा), 111-116 (गोपा.), 136-140 (अक्रूर) 148 (मालाकार), 180-182 (अक्रूर), 200 (रुक्मिणी), 222 (जाम्बवान्) 275 (रुद्र), 317-318 (कुचेल), 369 (मुनय), 380 (बहुलाश्व), 381, 383-384 (श्रुतदेव), 400 (अर्जुन)]

कृष्णोल्लास presents some of the Teachings of Krishna in verses 84-85 when He exhorts the गोप्य to one-pointed devotion; in verses 86-89 when He teaches the द्विजपत्न्य the way of devotion while in their own homes; in verse 177 when He teaches the गोप्य the fact of His Omni-Presence; in verse 367 when He extols the merit of His devotees; verses 371 and 372, and the prose exhortation that follows (pp 122, 123) when he instructs Vasudeva on the mysteries of Creation and the purpose of pain in the world; in verses 386-387 addressed to श्रुतदेव, and in verses 391-396 and 401-418 mentioned already

In Sanskrit literature, compositions, in which the theme is presented in alternating prose and verse, are called चम्पूकाव्याs And this *scheme of writing provides considerable* latitude for varying the tone and tenor of the style to suit the moods and modes of the subject matter

The चम्पू style is very popular in the composition of Dramatic works as the verses *provide ample scope for the inclusion of music in the presentment*

In literature, perhaps the best known चम्पू work is भोजा's रामायणम् which is a rich gem, such as is rarely found elsewhere

The Author of कृष्णोल्लास *decided* to produce a चम्पूकाव्य which could depict the Manifestation of कृष्ण and take its place by the side of भोजा's रामायणम्—

> भोजो राजशिखामणी रचितवान्धम्पूप्रबन्ध यथा
> श्रीरामस्य कथा सुधाप्रवचन जाचम्प्यरामायणम् ।

कृष्णोल्लासकथा तथैव रचिता प्रोत्कर्षमाला: शुभा:
सौभ्रात्ण्यसनिर्मुदा प्रणिहिता कृष्णस्य कण्ठस्थले ॥

In कृष्णोल्लास: the style varies from surprising simplicity to sublime serenity and sonorous assonance of alliterative literature and exquisite descriptions of rare beauty. The passages between verses 14 and 15 (p. 4), the passage following verse 27 (pp. 9-10), the passage above verse 36 (p. 14), the passage between verses 89 and 90 (p. 31), the passage between verses 106 & 107 (p 37), the passages between verses 117 and 118 (pp. 41 & 42), the passage between verses 207 & 208 (pp 69 & 70), the passage below verse 230 (p. 77), the passages between verses 283 & 284 (p. 79), the passage above verse 257 (p. 87), and the passage between verses 261 & 262 (p. 89) call one to pause and ponder and read again.

कृष्णोल्लास: is replete with verses—some 424 are numbered and accounted for in the Index of Verses at the end of the book. Of these, the following verses are quotations from other compositions, included in this work *only* as suitable garniture.

Verses 50, 51, 52 are from Sankara's गोविन्दाष्टकम्.
- " 186, 187 are from Sammohana Tantra.
- " 248, 249, 250 are from नारायणीयम् of नारायण भट्टाद्रिपाद्.
- " 291 is from मन्त्ररत्नम्.
- " 330 is from मन्त्रमहोदधि.
- " 6, 7, and 331-363 inclusive are from the भगवद्गीता.
- " 401-418 inclusive are from भागवतमहापुराणम्.
- " 1, 103-105, 143 & 424 are by the undersigned, son of the author.

The rest of the 860 verses are original compositions by the Author, forming part of the text interspersed between prose passages.

Over a hundred different metres have been used in these 24 verses, the choice of the metre depending largely on the ıythm to suit the occasion.

Some rare words and rare usages of words have been ıcluded in the text of Krishnoallassa to bring out the ossıbilities of the language.

As in the भागवतमहापुराण, the story of Krishna is recounted ı the कृष्णोल्लास as a simple tale, leaving the unveilıng of the ymbolic signıficances to thıs Introductıon, and copious excerpts rom Scriptural Texts have been quoted herein and on the fly eaves - to focus the Divine aspect of The Lord with ample criptural authority.

विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकानपजय्य-
मभ्यजयन् ॥ म. ना. 1. 48.

VII Glimpses of Sanskrit Prosody—

Bibliography—

(1) अग्निपुराणम्, (2) पिङ्गल छन्द शास्त्र,
(3) वृत्तरत्नाकर, (4) छन्द कौमुदी
(5) छन्दो मञ्जरी, (6) छन्द सार,
(7) वाणी भूषण, (8) श्रुतबोध,
(9) वृत्तदर्पण, (10) वृत्तकौमुदी

Sanskrit Composition may be in (1) गद्य (Prose) with its undefined latitude in expression and absence of forced rhythm — or (2) पद्य (Poetry) with its beauties of expression and limitations of rhythm Rhyme is not obligatory in Sanskrit Poetry - but some poets have introduced into usage the same letter being used in the second syllable of each quarter as in Kannada, Telugu and Tamil Some have even produced verses with a stated letter appearing at stated intervals even in the same line so that a curious and pleasing resonance is introduced into the rhythm of the poem (e g चण्डवृत्ता) And as in the way of all poetry, some poets have often sacrificed sense for the sake of sound

गद्य - Even in prose a rhythmic poetry is sometimes found as for example, the वैकुण्ठगद्य of श्रीरामानुजाचार्य

पद्य is either जाति or वृत्त

In जाति verses the rhythm is not controlled by the number and order of the syllables in each quarter, but it is only

necessary for the total number of syllabic instants to conform to a stated number in each quarter. Thus in the verses nos 50, 51 and 52 quoted in the कृष्णोल्लास from Sankara's गोविन्दाष्टकम्, there are 30 syllabic instants in each quarter, and though there is a lilting rhythm *dividing the syllabic instants into* groups of 8, 8, 8 and 6 in each quarter, great latitude is exercised in making syllables long or short in any stated place in a quarter. Only a 'long' syllable is replaced by two short ones or vice versa This is an example of मातृकासमकम्.

In वृत्त there are three varieties. समक, अर्धसमक and विषम

In the समक all quarters in a verse are identically equal to one another with regard to syllabic instants and rhythm

In the अर्धसमक alternate quarters are equal to each other (e. g. पुष्पिताग्रा, मनोज्ञा, अनुष्टुभ् etc)

In the विषमवृत्त each quarter has its own rhytnm and its own number of syllabic instants This corresponds to the Blank Verse of English Poetry and is resorted to on rare occasions by daring poets who are bold enough to defy tradition on occasion.

Generally in all वृत्त verses the rhythmic movement is defined by the precise order and number of the syllables (long or short) in each quarter. But in the "अनुष्टुभ्" or "श्लोक" which is an अर्धसमकवृत्त (the commonest metre in Sanskrit poetry) there is no rule about the first four syllables of a quarter - any or all of them may be long or short at the option of the poet. So also the eighth or last letter of each quarter But the fifth syllable must be short, the sixth must be long and the seventh altern

the Sage वाल्मीकि who first spontaneously spoke in this metre when emotionally upset at the sight of one of a pair of क्रौञ्च birds being shot by the arrow of a hunter.

वृत्त metres are classified under groups having the same number of syllables in each quarter.

Thus

"श्री" has one long syllable in a quarter (गु)

"स्त्री" has two long syllables in a quarter (गुगु)

"मध्या" is a class of वृत्ता[6] with three syllables in a quarter

"प्रतिष्ठा"	"	4 syllables	"
"सुप्रतिष्ठा"	"	5 "	"
"गायत्री"	"	6 "	"
"उष्णिक्"	"	7 "	"
"अनुष्टुभ्"	"	8 "	"
"बृहती"	"	9 "	"
"पंक्ति"	"	10 "	"

Except the "अनुष्टुभ्" वृत्त in the अनुष्टुभ् class, these metres are hardly used and are hardly known.

It is only from the "त्रिष्टुभ्" class of 11 syllables in a quarter to the "प्रकृति" class of 21 syllables in a quarter, poets have chosen some few metres for their use in composition.

The more popular metres in use are

11 letters (1) इन्द्रवज्रा, (2) उपेन्द्रवज्रा, (3) उपजाति *mixture of (1) and (2).*

12 " (1) इन्द्रवंशा, (2) वंशस्थविलं, (3) प्रमिताक्षरा, (4) द्रुतविलंबितं, (5) भुजंगप्रयातं, (6) पञ्चचामरं.

13 letters (1) प्रहर्षिणी, (2) मत्तमयूरी.
14 ,, (1) वसन्ततिलका.
15 ,, (1) मालिनी.
17 ,, (1) शिखरिणी, (2) मन्दाक्रान्ता.
18 ,, (1) मल्लिका.
19 ,, (1) शार्दूलविक्रीडितं.
20 ,, (1) मत्तेभविक्रीडितं.
21 ,, (1) स्रग्धरा or just about twenty varieties including the common अनुष्टुभ्.

In his नयमञ्जरी, श्री अप्पय्यदीक्षित has used about 180 metres with rare dexterity.

For convenience of syllabic definition, groups of three syllables are given a name according to the position and number of long or short syllables. Odd syllables in excess of a whole number of गणाs or syllabic groups are simply designated as ल (*for* लघु) for a short syllable and गु (*for* गुरु) *for* a long syllable. Thus—

ल = ◡ (short syllable) गु = — (long syllable)
म = — — — भ = — ◡ ◡
त = — — ◡ ज = ◡ — ◡
र = — ◡ — स = ◡ ◡ —
य = ◡ — — न = ◡ ◡ ◡

Thus in symbolically representing शार्दूलविक्रीडित we write म स ज स त त गु (19) (12,7) meaning: that the syllables are 19 in a quarter, that a pause (यति) is to be observed at the end of the 12th syllable, and again at the end of the 7th syllable

thereafter in enunciating each quarter of the verse and that the syllables are to be arranged to conform to the following rhythm–

– – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ –
म स ज स

– – ⏑ – – ⏑ –
त त गु

Thus each metre is symbolically defined and conveniently represented.

But some savants seem to adopt other groupings for their वृत्त notations. e.g.

"चंपकमाला"-भमसगु (10) (5,5) according to this notation, decoded as

– ⏑ ⏑ – – | – ⏑ ⏑ – –
भ म स गु

This is sometimes written as

– ⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑ – –
भ गु गु भ गु गु

and connoted as (भगुगु) × 2

Thus "प्रमदानना" *or* "गीतिका" in the कृति (20 letter) group is defined by the usual गण notation.

as स ज ज भ र स ल गु (20) (5,5,5,5)

In the latter connotation this

⏑ ⏑ – ⏑ – | ⏑ ⏑ – ⏑ – | ⏑ ⏑
स ज ज भ

– ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ –
र स ल गु

is written as

ᴗᴗ–ᴗ– ᴗᴗ–ᴗ–
स ल गु स ल गु

ᴗᴗ–ᴗ– ᴗᴗ–ᴗ–
स ल गु स ल गु

or (स ल गु) × 4.

It is obvious that this notation can only be used for those rare metres which have *a repeating rhythm in each quarter.*

In the more popular metres, with more than eleven or twelve syllables in a quarter there is usually one pause in a quarter not counting the one at the end of the quarter

e. g. भुजंगप्रयातं (12), (6,6).

and वसन्ततिलका (14), (8,6).

In the 17 syllable group (अत्यष्टि) and longer metres some have two pauses in a quarter not counting the one at the end

e. g. मन्दाक्रान्ता	(17)	(4,6,7)
छाया	(19)	(6,6,7)
चित्रा	(19)	(5,7,7)
सुवंशा	(20)	(7,6,7)
स्रग्धरा	(21)	(7,7,7)
भुजंगविजृम्भित	(26)	(8,11,7)

Sometimes these groups of *syllables in the first second* or third groups are common to several metres, although the metres may be in different groups.

e. g. in शार्दूलविक्रीडितं—म स ज स त त गु

शार्दूलं —म स ज सं र म

शार्दूलललितं —म स ज स त स

द्वीपिविक्रीडितं —म स ज स र र गु

all the metres have म स ज स, the first four ganas common to them.

Similarly the first four गणाs य म न स are common to

(1) प्रवरललितं	(16)		य म न स र गु.
(2) शिखरिणी	(17)	(6,11)	य म न स भ ल गु.
(3) सुधा	(18)	(6,6,6,)	य म न स त स.
(4) छाया	(19)	(6,6,7)	य म न स भ त गु.
(5) मकरन्दिका	(19)	(6,6,7)	य म न स ज ज गु.
(6) मेघविस्फूर्जिता	(19)	(6,6,7)	य म न स र र गु.
(7) कन्दर्पदर्प	(19)	(6,6,7)	य म न स त त गु.

So also similarities in the second or third groups of syllables may be discovered.

वृत्ता are metres with a maximum of 26 syllables in a quarter.

From 27 to 999 syllables in a quarter the poems follow a different rhythm pattern, usually the same गण being used from the third गण to the end of the quarter. These long metres are called दण्डका generally,—Kaalidaasa's श्यामलादण्डक being the best known poem in this variety.

With regard to the names of the metres there has been some confusion probably due to different poets composing to their own rhythm and designating the metres according to their own fancy,—without reference to names already in existence.

Thus पृथ्वी (11) न न स गु गु is also (17) ज स ज स य ल गु and the same metre म त न स त त गु (19) (5,7,7) is variously called विश्वा, चित्र and त्रिगु. Thus the same metre may be named several different names, and the same name may be allotted to different metres That however is hardly important as long as the गण and यति and class notations are clearly indicated.

वृत्तमुद्रा

In musical compositions the composers sometimes include the names of the tunes (रागमुद्रा) or their own names (नाममुद्रा). The same traditional practice is sometimes observed in poetical works also In consonance with this practice the names of the वृत्ता (वृत्तमुद्रा) are indicated in the following verses of कृष्णोल्लास.

Verse No.			
(12)	भुजगप्रयातम्	(30)	मणिव्रजम्
(49)	पुष्पदामा	(86)	छाया
(87)	सुशोभा	(101)	चित्रमाला
(102)	पुष्पदामा	(109)	मत्तेभविक्रीडितम्
(112)	मल्लिका	(120)	सुशोभा
(126)	मत्तेभविक्रीडितम्	(136)	सुशोभा
(142)	चित्रमाला	(148)	कल्याणम्
(158)	शार्दूलविक्रीडितम्	(160)	हरनर्तनम्
(163)	शार्दूलविक्रीडितम्	(164)	द्वीपिविक्रीडितम्
(168)	पृथ्वी	(170)	मनोज्ञा
(173)	सुवंशा	(185)	चित्रमाला
(206)	स्रग्धरा	(210)	शार्दूलविक्रीडितम्
(214)	मालिनी	(315)	चित्रमाला

(219) स्रग्धरा (234) शार्दूलविक्रीडितम्

(235) शिखरिणी (236) सुधा

(241) मत्तेभविक्रीडितम् (242) श्रृंगं

(246) शिखरिणी (256) मनोज्ञा

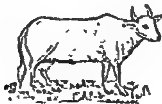
(259) सुरसा (265) चन्द्रकान्ता

(287) मल्लिका (329) चित्रमाला and

(419) मेघविस्फूर्जिता.

Similarly in the dedication verses at the end of each chaplet, the author's name has been indicated (Vide verses no: 49, 102, 142, 185, 247, 290, 329 and 421).

Since over a hundred different metres have been used in the verses in कृष्णोल्लास the book could well serve as a text book for illustrating metres in the study of prosody. In order to facilitate this the गण and the यति connotations of each verse numbered in the text or quotations have been shown in the Verse - Index (वृत्तसमीक्षणा-श्लोकानुक्रमणिका) at the end of the text of कृष्णोल्लासः.

"ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
"ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना" ॥
(भ गी IV 24)

VIII Introducing the Author—(A short biographical note by his son S Subrahmanyam—the publisher of कृष्णोल्लास)

In the first half of the nineteenth century, there lived in the little village of Kumarapuram, a poor priest Sri Rama Sarma and his devout wife Seetha Lakshmy Devi Their life was dedicated to austerity, poverty, contemplation and service of God

To them was born on 18th January 1808 their first son Srinivasa Sarma, who, physically robust and handsome excelled in his intelligence and piety Early in his teens he was initiated into सुब्रह्मण्यमन्त्र and was then conferred the दीक्षानाम of सुब्रह्मण्य From then on he dedicated his life to contemplation, study and japa with such intensity that his earlier name was forgotten and he was known only by his name of Dedication—Subrahmania

Hearing of the one-pointed piety of Sri Rama Sarma the Maharajah of Travancore persuaded him to live in the palace with him and appointed him to a nominal office The Maharajah was struck with the unusual intelligence of the boy Subrahmania and arranged to give him English education and enabled him to obtain his degree as a Bachelor of Arts in the Madras University

By this time Sri Rama Sarma had been gathered to his fathers and Subrahmania took service in the Educational Department of the Mysore State from about 1883 to 1916

During this period his remarkable comprehension of the Hindu Scriptures conferred on him the honorific title of Shastri

and from that time he was known to the world as Mr. P. R. Subrahmania Sastri.

During the years of his University education and subsequent service he came into contact with various religious bodies—Christian, Mahamadan, Jain, Buddhist, Theosophist etc. and loved to discuss with them on religious and philosophical concepts. He read too, assiduously, Kant, Nietzsh, Confucious, Tao, Spencer, Spinoza, Vivekananda and numerous other exponents of philosophy and was himself giving lessons to members of several religious groups as and when they came into contact with them.

In his late teens he was initiated into Sri Vidya and Yoga Sastra and was remarkably successful on the Path. With a glance or a word he could make most sick persons well and happy—with only one injunction: that they should thank God whose Grace it was that made them well.

In life he was reserved and retiring and austere in his asceticism and assiduous in his studies, painstaking and thorough in his work.

His day would commence at 4 A.M and from then on till 10 P.M. he would be constantly engaged in Meditation, Prayer, Worship, or Literary work without intermission—and this up to about a month or so of his passing away on 18-10-1952

After his retirement from service he took to an even more intensive study of Scriptures and wrote several books.

In 1920 the then Maharajah of Mysore,—Sri Krishna Raja Wadayar took a series of Scriptural and philosophic lessons from him.

Sri Subrahmania Sastri was a very talented and versatile linguist. While in the Travancore court he had achieved considerable mastery in Malayalam and Sanskrit; and was a no mean poet in the Manipravaalam style (his works in this category are lost) He could talk fluently in Sanskrit, and compose verses and speeches extempore, in any style, from disarming simplicity to charming imagery or alarming resonance.

He had studied German and French and read books in the original in these languages.

In 1916 he learnt Kannada and in 1919 he had translated two of his Sanskrit works into that language.

In 1940 he learnt Telugu and studied Pothana, Sri Natha, Vemana and other poets and had compiled a Telugu Dictionary for his own use

In 1945 he took up Tamil and was engrossed in the rich philosophical literature of that language for over five years, and in discussing these with literary giants of this culture.

He was a great exponent of Mantra Sastra—the Science of Thought, having relentlessly disciplined himself for 80 years in the science.

In 1916 he took up Meditation and Worship of God in His Incarnation as Krishna.

In 1935 he went to the Temple in Guruvayur and stayed for a year in the shrine of Krishna lost in meditation. And there he dedicated his कृष्णोल्लास, inspired by ecstasy much as नारायणभट्टाद्रिपाद् dedicated his नारायणीयम् in days gone by And कृष्णोल्लास was revised and rewritten time and again until he wrote it for the eighth and last time in 1947 and handed it over to me for publication with certain changes (which have been effected by me since) and certain interpretations of the symbolism and philosophy (which have been faithfully explained by me earlier in this introduction).

कृष्णोल्लास *was not the magnum opus of my father—the* Author But it was the work dearest to his heart, and it was this that he considered the most valuable offering to the Almighty and to His world of men.

It is my one regret that this work could not be published during the lifetime of its Author.

Much of the literary work produced by his tireless pen have been lost or destroyed by circumstances. But awaiting favourable circumstances for publication are—

Sanskrit—

1. ब्रह्मसूत्र भाष्य (an original commentary)
2. भगवद्गीता भाष्य " "
3. ईशावास्य भाष्य " "
4. सौन्दर्यलहरी भाष्य " "
5. संस्कृतव्याकरणशास्त्र " "
6. प्रह्लादचरित्रसार (चम्पूकाव्य)
7. महाबलिचरित्रसार "
8. अम्बरीषचरित्रसार "
9. कृष्णोल्लास "

Kannada—

1. Prahlaada Charitra Saara "
2. Mahaa Bali Charitra "

He was all that could be desired as a Father, as a Friend, and most of all as a Teacher. He was a Teacher par excellence, kindly and understanding.

Therefore in all reverence, in presenting this book to the world, I write—

श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्री प्रणुतवरगुरू रामस्य तनुज
श्रीकृष्णे न्यस्तचित्तो बहुकृततपसा ध्यायन् ध्रुव इव ।
भूत्वा विद्याविशिष्ट कतिकुल्पनम प्रोत्कर्षसुकृती
कृत्वा बद्ग्ध्यकाव्यान् निपुणरचयिता स्वर्गे विजयते ॥

॥ कृष्ण कल्यतु कल्याणम् ॥

इति

क्लीँ कृष्णायेति नित्यं वसुदलकमले कल्पवृक्षस्य मूले
गोविन्दायेति गोपीजनपुरुदयितायेति स्वाहेति सत्यं ।
श्रीगोपालाङ्घ्रिभक्त्या समुदितसुजुषा शुद्धपीयूषपयोनौ
मामेवाहं जुहोमीत्यभिवदनघृषा ह्यर्पये स्वात्मतत्त्वम् ॥ १ ॥

सु. सु.

॥ क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय स्वाहा ॥

श्रीः

नान्दी

कलय कुशलपूरं कृष्ण! कारुण्यमूर्ते!
तव चरितकथावाक्-पुष्पवृन्दापचायी।
वरपदसुममालास्त्वद्-गले धित्सुरष्टौ
मम रचनमहार्यं त्वां वृणे धेहि भद्रम् ॥ २ ॥

श्रीकृष्णस्य चरित्रमद्भुततमं श्रेयस्करं भक्तिदं
चंपूग्रन्थनिबन्धनेन वदितुं कांक्षामि संक्षेपतः।
हस्योक्तकूटनिगुमधुनि प्रेप्सेश वाञ्छेयम-
प्येतां माधवपादभक्तसुलभां मत्वा यते तत्कृते ॥ ३ ॥

सर्वस्वामी चात्माऽणिष्ठो
महतामपि महीयान् भवति।
स्रष्टा पाता हन्ता सर्वातीतो
विशेषणानां परतः ॥ ४ ॥

सर्वं रूपं स्थूल-सूक्ष्मं तवैव
त्वं तद्-व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
दुर्ज्ञेयश्चागोचरो धीन्द्रियाणां
मर्यातिक्रान्तोऽसि सच्चिन्मुदात्मा ॥ ५ ॥

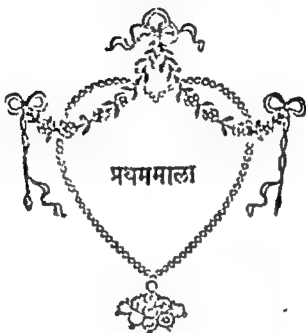

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
"अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ६ ॥

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
"धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे" ॥ ७॥ (भ.गी. IV 7, 8)

कृष्णोल्लासः

शैशवोल्लासः

असतो मा सद् गमय ।

तमसो मा ज्योतिर्गमय ।

मृत्योर्मा अमृतं गमय ॥ (उ.)

कृष्णोल्लासः

प्रथममाला

शैशवोल्लासः

उग्रसेनो राजा :—

अस्ति प्रशस्तनगरी प्रथितप्रतापा
प्रख्यात सोमकुलराजसमेधितर्द्धिः ।
शौरीतटे सुरुचिरा मथुराभिधाना
राजा च धार्मिकशिखामणिरुग्रसेनः ॥ ८ ॥

तत्र तावन्नरपतिरुग्रसेनोऽपि नाम्ना, सोऽनुग्रहहृदयः परमदयालुरेव। रत्नाकर इव सर्वसमृद्धिमानपि प्रशान्तरत्नाकर इवाऽनूर्मिमान् । प्रशस्त प्रशासनावसरे धर्मप्रशासकोऽसौ राजा विग्रहवानपि बाह्याभ्यन्तरारातिरहितः, निग्रहशक्तिमानपि गाढानुग्रहपरः। पिता प्रजा इव प्रजाः प्राज्यादरेण पालयन्नास्ते ।

देवकी-वसुदेव-परिणय.—

अथारूढयौवनां प्रशस्तरूपशीलादिगुणगणसंपन्नां सहोदरसुतां देवकीमवलोक्य महीपालकस्तस्याऽनुगुणवरचिन्तको वसुदेवमेव समुचित गुणगणचणं निर्णीय, तमानयत्। स च तां परिचितपूर्वामिव किमपि प्रत्यभिजानन्निव प्रेमसन्धुक्ष्यमाणस्तामकामयत। सा च तं स्तिमितेक्षणा चिरं निरीक्ष्य तं वरमकामयत । अघटितघटनापटीयसी हि नियते-

विश्रुता। निर्णीय परिणयमेवं धरणीपतिः संभृतसंभारभूरिसन्नाहवान् मथुरापुरीं पुरुरुचिरतरमलंचकार।

परिमार्जनै र्जलसेचनै र्मथुरापुरी सुपरिष्कृता
कदलीद्रुमैः क्रमुकावलीयुतलांगलीफलगुच्छकैः।
सुममालिकाञ्चितकेतनैः पुरतोरणैः समलंकृता
पुरतोरणा विपणीपथाः मदनालयाः सुचकाशिरे॥ ९॥

अथ शुभे घस्रे शोभने च मुहूर्ते सहबन्धुनिवहैर्भासुर-भूसुरैर्धिषणयाधिषणसदृक्षं गर्गमहर्षिं पुरोधसं पुरोधाय वधूवरयोर्वैवाहिकप्रक्रियाकलापं यथाविधि निर्वर्तयामास॥

मिष्टान्नैः फल-भोज्य-भक्ष्य-निवहैर्माल्यानुलेपैर्नृपः
संगीतैर्मिलतां विदेशविदुषां पाण्डित्यमातन्वताम्।
यात्राभिः पुरवीथि-देवगृहतो वादित्रनृत्यादिभिः
दीपावल्यतिचित्रबाणनिकरैस्तेने विवाहोत्सवम्॥ १०॥

अथ वध्वा धवभवनगमनमनुमन्वानो नराधिपो रथ-गज-तुरग-पदाति-दासीजनान् पुरुधन-वसनाभरणपारिबर्हहरणधारिणो मङ्गलद्रव्यैस्साकं पुरतः पुरतः प्रस्थाप्य, सुम-सुमणि-गणालंकृत-रथवरे वधूवरावारोप्य पुरद्वारपर्यन्तं स्वयमपि प्रेम्णा गत्वा, सादरं सामोदं च तावाभाप्य न्यवर्तिष्ट।

कंसः—

तदा तज्ज्येष्ठसुतः कंसः सहमदन्तावलबलवत्तया, प्रकृत्या च हिंसापरोऽपि स्वसुः स्नेहप्रकर्षेण सारथ्य-सामर्थ्य-प्रकटन-कुतूहलेन च सपद्यारूढतद्रथो हस्त-गृहीत-प्रग्रहो रथ्यां त्वरयन् सत्वरमचोदयत्।

तदा—

> हययुगे सति कंस-करार्दिते
> गगन-वा गजनिष्ट भयंकरी ।
> "तव मृतिर्हिनुजाष्टमगर्भतो
> भवति मूढ! कथं मुदमाप्नुयाः ?" ॥ ११ ॥

श्रुत्वा देवगिरं किंकर्तव्यतामूढः परिश्रान्तः स्वसुर्वधे मतिं व्यधात् ।

> अथाऽतीव रुष्टो गृहीत्वा कचे तां
> असिं कोशतः कंस उद्धृत्य वेगात् ।
> भुजंगेन दष्टो यथा भ्रान्तभीत-
> स्तथा तद्वधोद्युक्त आसीद् दुरात्मा ॥ १२ ॥

अथ स्वयं धीरोऽपि शूरोऽपि अप्रतिमपराक्रमोऽपि समरसमर्थोऽपि 'निग्रहाद्वरं सामोपायः' इति मन्यमानः, विवेकभरितैः मृदुवचनैः कंसं सान्त्वयामास वसुदेवः ।

एवं सान्त्वितोऽपि कंसः स्वसुर्वधान्निवृत्तोऽपि देववाण्यां जातविश्वासः संमूढचेतन एव विवाहोत्सवं परित्यज्य स्वभवनमयासीत् ॥

अथ काले गच्छति सति, मृत्युभयेन संक्षुभितः कंसः सर्वेषामपि देवकीतनयानाम् अष्टमत्वं संभाव्य, सुरपक्षक्रोधाक्रान्तस्वान्तो भूत्वा, देवकीसुतान् षडपि निहत्य, देवकी-वसुदेवौ लोहबन्धं बद्धा, सनिर्बन्धं कारागृहे निरस्य, स्थविरं पितरमुग्रसेनं च कारायां क्षिप्त्वा, मथुरायां स्वयमेव सिंहासनमारुह्य, श्वशुरभूतजरासन्धस्य पक्षमाश्रित्य, साधुजनान् देवपक्षपातशंकया हिंसयन्नासीत् । किंच, कंसोऽसुरांशजातकिंकरान् गोविप्रक्षयाय क्षयाय तेषां प्रेषयामास। धरणी च क्रूरकृत्यैरधर्मैः पीडिताऽभूत् ॥

कंसोऽपि भावुक निजमरणं प्रति सदा सर्वदा सर्वथा परिचिन्तयन्—

आसीनस्तिष्ठन् संविशन् पर्यटन्वा
भुञ्जानो गच्छन् भाषमाणः शयानः ।
सर्वस्मिन् काले विष्णुमेव स्मरन् सन्
कंसोऽपश्यत्तं मानसे भीतभीतः ॥ १३ ॥

कृष्णः—

अथ नभसीन्दुवासरे सुसुमसन्दोहं निष्यन्दयत्यंबुदवृन्दे पूर्णेन्दुरिव सिन्धोरिन्दिरारमणो भगवान् मुकुन्दो देवकीगर्भात्प्रादुर्बभूव दिव्य-तेजोराशिः ।

उच्चस्थेषु बुधेन्दुभौमशनिषु स्वस्थेषु चान्यग्रहे-
ष्वष्टम्यामसितार्धरात्रविधिभप्रोत्तुंगलग्ने वृषे ।
शंखं चक्र-गदे सरोजमुकुलं बिभ्रच्चतुर्भिःकरै-
र्दिव्यैराभरणैर्विभूषितवपुः प्रादुर्बभूव स्वभूः ॥ १४ ॥

तत्र गजमुख-द्विमुख-त्रिमुख-चतुर्मुख-पञ्चमुख-षण्मुख - शतमख - सहस्रमुख-सहस्रकिरणादि प्रमुखबर्हिर्मुखास्सांप्रतमभ्यागत्य पुरुषोत्तम-मनुत्तममेवं तुष्टुवुः ।

"जय जय जगदीश ! क्षितिं गतवान् विभो !
"दितिजगुणनृपालान्निहत्य भुवो भरम् ।
"द्रुतमपहर विष्णो ! स्वकीय जनानव
"प्रणतपदयुगं ते नुमोऽनुपदं नताः" ॥ १५ ॥

तथा भगवद् दर्शनात्संतुष्टात्मानः जुष्टाश्च ते देवा अन्तर्दधिरे ॥

अथ सद्यो विगलितनिगडौ देवकीवसुदेवौ ससंभ्रममुत्थाय बद्धाञ्जलिपुटौ परमपुरुषस्य दिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनजन्यमानानन्दसंदोहं विन्दमानौ तमित्थमभितुष्टुवतुः—

"आवाभ्यां बहुसुकृतं कृतं ध्रुवं यद्
"देवानामसुलभदर्शनं तवेदम् ।
"रूपं तन्मनुजदृशिक्षमं प्रकामं
"पश्यावः परमकृपानिधे! कृतार्थौ" ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच—"स्वायंभुवमन्वन्तरे युवां पृश्नि-सुतपो-नामानौ निशिततपःप्रमादितं मां अमकृन्मत्सदृशं सुतमयाचेथाम्। मत्सदृशस्याऽभावादहमेव पृश्निगर्भ इति प्रख्यातः पुत्रोऽभवम्। अनन्तरं मन्वन्तरे चाऽदिति-काश्यपभूतयोर्वामहं वामनरूपेण जातः। अद्य चैवमाविरभवम्। युवयोः प्रत्यभिज्ञानार्थं निजरूपमदर्शयम्। हे पितः! अधुना लौकिकशिशूभवन्तं मां व्रजे यशोदाभ्याशे निधाय तत्र जातां मामिकां योगमायां इहानय। शिवास्ते पन्थानो भवन्ति" इति वदन्नेव मानवडिम्भनिभो बभूव।

तथैव वसुदेवः सत्वरमाचरत्।

विवृतानि कपाटानि शेषच्छत्रमभूच्छिरोः ।
प्रशुप्ताश्च भटा आसन् कालिन्दी शुष्कमार्गदा ॥ १७ ॥

एवं सुलभविधया व्रजं प्राप्य शिशुविनिमयं कृत्वा वसगं प्रत्यगात्। सपदि यथापूर्वं निगडबद्धौ बद्धकपाटकारागृहे तावास्ताम् ॥

तथा —

अथ गर्भोन्मान-शिशु-रोदनोन्मिश्रः क्षुभितसंभ्रान्तारक्षिकवर्गावेदितदेवकीप्रसवः कंसो भयसंभ्रान्तस्वान्तः चकितभ्रान्तः सत्वरं

प्रधाव्य तत्क्षणादेव शिशुं ग्रासः। हठात्पादग्राहं गृहीत्वा शिलापृष्ठे ताडयितुं यावदुद्धरति, तावदेव—

सपदि साष्टभुजायुध भूषिता
गगनमध्यगता तमभाषत।
"अजनि तावक मृत्यु ररे क्वचित्
"किमु मुधा यतसे सृज जंपती" ॥ १८ ॥

निशाम्य रूपं च निशम्य तद्वच-
स्त्रपानुकंपा-भय-विस्मयान्वितः।
स सान्त्वयित्वा वचनैः क्षमावहैः
मुमोच तौ बन्धनतोऽस्मादरात् ॥ १९ ॥

व्रज:—

अत्रान्तरे तावत्—

यशोदायां जातः सुत इति भृशं नन्दगोपोऽथ नन्दन्
द्विजेन्द्रान् संपूज्य प्रचुर-धन-गो-धान्य-वस्त्रादिदानैः।
शिशोः संस्कारादीन् प्रमदभरितः शास्त्ररीत्या चकार
व्रजे गोप्योगोपाः मदशहृदयास्तुल्यमानन्दमापुः ॥ २० ॥

पूतनामोक्षः—

अथ वार्षिककरदायके व्रजनायके मथुरां गते वसुदेव-संलापजुषि चिरायति सति कंस-किंकरी पूतनाख्यासुरी विसृष्ट-बीभत्स-निजासुराकृतिः, सुरुचिरतरयुवतिरूपधारिणी व्रजं प्रविश्य—

व्रजे रामा रुचिरवपुषा स्मितानन मोहिनी
शिशोर्वक्त्रे सपदि निदधे पयोधरचूचुकम्।

हरिः स्तन्यं तदसुसहितं पपावथ पूतना
'त्वलं पीत्वा विरम, सृज मां मृते'ऽति विलापिनी ॥ २१ ॥

महीध्रसदृशं वपुः पतितमाशु गोपीजनः
समीक्ष्य भृशविस्मितस्तदुपरिस्थितं चार्भकम् ।
मुदा त्वरितमाददे भसितगोमयादिक्रियां
जपादिविधिनाऽकरोद् ग्रहभयापहां रक्षिकाम् ॥ २२ ॥

अचिराद् व्रजं प्रत्यागतो नन्दगोपो विदितोदन्तो नितान्त भय-विस्मयाक्रान्तः सुसुतं सत्वरं सादरमादाय पुरुप्रेम्णा मूर्धनि मुहुर्मुहुराघ्राय गाढतममालिङ्ग्य चामन्दानन्दसन्दोहतुन्दिलश्चिरं स्तिमितस्तस्थौ ॥

शकटोच्छित्ति —

अथ काले गच्छति सति, व्रजभर्तरि स्वार्भकस्य प्राथमिकाब्दपूर्तौ जन्मर्क्षघस्रे भूयिष्ठ गो-धन धान्य-वसन-भोजन-वितरण व्यापारनति सति, देवायतन-यात्रादि मङ्गलकृत्येषु कृतेषु सत्सु-

अब्दे पूर्णे यशोदा महत्कुतुकिनी स्वार्भकं स्नात पीतं
निद्राणं हेम-रत्नाकलित शकटाधस्थले शाययित्वा ।
औत्थानोत्सुक्यहेतोर्मिलित महिलाः सादरं मानयन्ती
शब्दं श्रुत्वाऽत्र गत्वा शकलितमनः पोतमप्यस्त्यपश्यत् ॥ २३ ॥

तीव्ररवाकृष्टाश्चाभीरनरनार्यः ससम्भ्रमं तत्रागत्य तत्क्षणमर्भकं-अक्षतं वीक्षमाणा निर्भर-भय-विस्मित-भरिता दिष्टेनायं रक्षित इति समा-हितस्वान्ता बभूवुः । अयं शिशुरेव चरणघातेन शकटमभाङ्क्षीदिति आचक्षाणान् साक्षिणो बटुकान् बालभाषितमित्यलक्षयन्त्यस्मान्नाद्रियन्त ।

अथ घोपेशो यक्षरक्षोग्रहेभ्यो रक्षाविचक्षणस्वस्तिकवाचनिकानि क्षेमंकर-शान्तीश्चाचीकरत् ॥

तृणावर्तः—

एकदा प्रलयकालसमुज्जृंभित-झंझा-प्रभञ्जन-संकाशः संचारचतुर तृणावर्तोनामासुरः कंसकिंकरो व्रजमागत्य सद्योभारभूतं यशोदया मह्यां निहितं एकहायनकं शावकमवलोक्य—

तृणावर्त दैत्योऽथ वात्यास्वरूपो
व्रजात्पांसुगूढात् शिशुं खं सुनिन्ये ।
गुरूभूतडिंभेन कंठे सुपिष्टो
व्यसुः शैलपृष्ठे पपाताद्रिवत् खात् ॥ २४ ॥

तदा गोप्यो-गोपाश्च भृशसंभ्रान्ता निर्भरविस्मितास्तत्रागत्य शिशु-मक्षतमादाय शान्तीः कृत्वा समादधिरे ॥

विश्वरूपम्:—

एकदा तावद्यशोदा पीतस्तन्योत्सङ्गशायित-शिशुवदनसौन्दर्य-निरीक्षण-कुतुकिनी जृंभमाणस्य शिशोर्मुखे—

गगनं समुद्र गिरयस्तरवो
मनुजा व्रजश्च पशवः शिशवः ।
इति सा समस्तभुवनं जननी
विशदं विलोक्य भृशविस्मयमैत् ॥ २५ ॥

नामकरणम्:—

यदुकुलपुरोधा गर्गर्षिवर्यो व्रजं प्राप्य शिशोर्याथातथ्यस्य गोप्यतया प्रकारान्तरेण व्रजाधिपं बोधयित्वा क्षत्रियोचितबालसंस्कारान्

यथाविधि विधाय, 'राम' इति, 'कृष्ण' इति नामनी बालयोर्विधाय भोजपतिभयपिहितमिदमाह — "शृणु व्रजराज! अस्य कृष्णस्य नामरूपाणि बहूनि सन्ति। गुणैरेष नारायणसमः। अनेन स्फारं श्रेयः प्राप्स्यथ। एष च जन्मान्तरे वसुदेवसूनुरभवत्।" इत्युक्त्वा मुनिवर्यो ययौ॥ अलब्धवर्णानां व्रजवासिनां दुरवगाहमेवेदं गर्गवचनम्।

व्रजे बालः कृष्णः सकलजनचेतःसरसिज
प्रबोधे बालार्को रुचिररदनो मन्दहसनः।
करौ जानू क्षिप्त्वा स धरणितले रिङ्गणपरः
क्रमाद् गच्छन्पङ्क्यां कुतुकमतनोज्जल्पकलितः॥ २६॥

मृद्भक्षणं—

कस्मिंश्चिद् दिवसे कृष्णवयस्या यशोदामागम्य कृष्णो मृदं भक्षितवानिति ससंभ्रममवदन्। तदा सा तमप्राक्षीदेवम्—

"सत्यं किं यदि मे वदन्ति वटुका जग्धिवान् मृत्तिकां किं?"
"अंबे मे कथयन्त्यतथ्यमिह तन्मा प्रतीहि त्वमेतान्।
"पश्येदं वदनं न विश्वसिषि चेदि"त्युक्त्वा स्ववक्त्रं
व्यादायात्र समस्तलोकविततिं दर्शयामास कृष्णः॥ २७॥

दृष्ट्वा च शिशोर्वक्त्रान्तरे भू-र्भुवः-सुव-र्मह-र्जन-तप-स्सत्य लोकान् समस्तान्, तथा चातल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-महातल-पातालानपि कृत्स्नान्, कंस-हिंसिनां च मथुरां सकललक्षणसंपन्नां, नन्दगोपगोपिकांश्च गोगोपगोपीवृन्दान्, समस्ताऽऽभीरकुमारान् पौगण्डवयश्च घोषवत्सान् गोदुग्ध-दधि-घृत-मधु-पूर्णैश्वर्य-भरितान् व्रजगृहान्

किमिति सुविस्मितां, कृष्णं किशोरं तर्जयन्तीं यशोदां घोषेशस्वामिनीं स्वामेघ, यशोदाऽभूद्विस्मिता च चकितविलोकितसकलदिशा कृष्णदण्डनं विस्मरन्ती ॥

गव्यस्तेयम् :—

यात्येवमनेहसि, चरणसंचरणनिपुणः कृष्णः गोपीजनगृहेषु वारं वारं नवनीतस्तेयं कुर्वन्नास्ते। तत्र च, अत्युपरिनिक्षिप्तानि उद्बाहुनाप्यलभ्यानि शिक्यस्थ दधि-भाण्डानि लगुडैर्भञ्जयन्, वयस्यैस्सह अदन्, तथावशिष्टं मुषितं दधि-नवनीतं च मर्कट-मार्जारेभ्यो विभजन्नास्ते। अत्रान्तरे श्रुतशब्दाभ्यः ससंभ्रमं सकोपं च-कृष्णजिघृक्षयाऽऽगच्छन्तीभ्यो गोपीभ्यः दूरमपासरत्। अथवा कृष्णद्गोपीभ्य अन्तिकाद् दूरं धावन् वयस्यैस्सह निगूढ आस्ते। एवं व्रजभवनेषु बालक्रीडालोलः कृष्णः बहु चेष्टितवान् सर्वजनहृदयान्यपि चोरयन्नास्ते ॥

एवं सर्वनिकेतनेषु बहुशश्चक्रे हरिः प्रत्यहं
लोकानां निजसर्वगत्वकथनायेत्थं विचेष्टे नु सः।
योगध्यानवतां न याति वशतां नापि श्रियोऽधीनतां
स्वातन्त्र्यं स महत्प्रकाशनपरो नाग्राहि गोपीजनैः ॥ २८ ॥

यशोदायै गोप्योऽप्यसकृदनुदिनं कृष्णचेष्टाऽपराधान्
समागम्य प्रोचुर्निज-निजगृहेऽमत्र-गव्यादिनाशम्।
यदा साऽप्राक्षीत्तं सभयचकितः पाणि-पिष्टाक्षिवाप्पः
न किंचिज्जानामीत्यवददनृतं तच्च माऽमंस्त सत्यम् ॥ २९ ॥

एवमविपश्चितां व्रजौकसां निजगूढतत्त्वानि सुलभविधया बोधयामास माधवः ॥

मणिव्रजः—

> हरिरेकदा फलविक्रयिणीकरगत्
> स्वकरे गृहीतमभक्षयदादरात् ।
> क्रयधान्यमत्र ददौ स्वहस्तत-
> स्तदलं बभूव वरेण्यमणिव्रजम् ॥ ३० ॥

दामोदरः—

कस्मिंश्चिद्दिनमुखे व्रजमुख्यस्य पत्नी स्वयं दधि मथ्नती चलत्कुण्डलाभा प्रस्विन्नवदना प्रस्नुतपयोभरा तत्रागतमर्भकमङ्कमारोप्य पयः पाययन्ती चुल्ल्युल्लिस्च्यमानक्षीरावतरणाय विहाय कृष्णं सत्वरमधावत् । तदा पानातृप्त्या कुपित इव शिलाखण्डेन कृतामत्रच्छिद्रो गृहीतनवनीतेन सह समारुढोलूखलो मर्कटान् भोजयन्नास्त । तदा दृष्ट्वा घोषपतियोषा रुष्टा यष्टिमुद्यम्य ताडनचिकीर्षयेव कृष्णमभीषयत् । तदा तं नितान्तभीतं मत्वा तमुलूखले बन्धुमुपाक्रमत ।

> यशोदाऽङ्गं बन्धुं प्रचुरकुपितोलूखलेऽशेषदाम्ना
> यतित्वा नाशक्नोदखिलमपि तीव्यङ्गुलं न्यूनमासीत् ।
> ततो दामाभावाद् भ्रमितहृदयां मोघयत्नाभिभूतां
> समालोक्य प्रेम्णा पुरुकरुणया बद्धदामोदरोऽभूत् ॥ ३१ ॥

योगिपुंगवैरपि बन्धुमशक्यं महतोऽपि महीयांसं अणोरणीयांसं तथापि भक्तवश्यं सर्वथा स्वतन्त्रं बालक्रीडापरायणमिव भान्तं बद्धदामोदरं, शिशुं मन्वाना यशोदा तं तत्रैव विहाय गृहकृत्यव्यग्रा साऽन्तरमगमत् ।

गुह्यकौः—

तदा कैलासाचलसानुनि-प्रवहन्-मन्दाकिनी-वाहिन्यां-विवसन-जलक्रीडा-कुपित-सुरमुनि-नारद-शापाद् व्रजे यमलार्जुन-महीरुहभूतौ शाप-विमोक्षकाङ्क्षिणौ नलकूबर-मणिग्रीवौ स्मृत्वा तत्र गत्वा,

दृष्ट्वा तौ व्रजपथेऽर्जुनक्षितिरुहौ कारुण्यवार्धिं हरिः
कृष्ट्वोलूखलमथोभ्रमन् विटपिनो र्मध्येनिपात्याथ तौ ।
मुक्त्वा गुह्यकवरौ कृताञ्जलिपुटौ भक्त्यास्तुवन्तौ नता
वाभाष्याय यदुवद्रोद तरसा बन्धादमोच्यम्बया ॥ ३२ ॥

कथमयं शावको महामहीरुहयुगयुगपत्पातादात्मानं परिजहारेति परमाश्चर्यहर्ष-प्रकर्ष-जुष्ट-घोष-मानुषास्तत्र सरभसं मिलिता दिष्ट्या क्षेमेण निषीदतीति मिथः संभाषमाणाः सन्तः सजोषमयासिषुः ।

वृन्दावनम्ः—

विलोक्य विविधा विपदो
व्रजकुलवृद्धाः पर्याकुलिता मिलिताः ।
गोवर्धनगिरिनिकटे
शाद्वलदेशे व्रजं विधातुं ते दिदिशुः ॥ ३३ ॥

तथा चाभीराः स्वस्वानोभिः सपरिकरास्तत्र गत्वा वृन्दावनावनौ व्रजमर्धचन्द्राकारेण चक्रुः । बालकाः समीपस्थशाद्वलेषु वत्सान् चारयन्त आसन् ।

वत्सासुरः—

एकदा कश्चित्कामरूपधारी कंसकिंकरो वत्सरूपं धृत्वा व्रजवत्सैः साकं मिलित्वा चटुल-वल्गन-चतुरः शष्पाग्रग्रास-ग्रहणे सुरुचिरिव तत इतश्चलन्नास्त ॥

दितिजाधमं कपटवत्सरूपिणं
हलिने हरिर्नयनसंज्ञया दिशन् ।
अपरे पदेऽस्य जगृहे जवेन तं
भ्रमयन् कपित्थशिखरे क्षिपन्नहन् ॥ ३४ ॥

बकासुरः—

कालेन गच्छता समेधमाना बालकाः किंचिद् दूरेऽपि वत्सांश्चारयन्तः कस्मिंश्चिद् दिने नभोमध्यमधिरोहति भास्वति भगवति बुभुक्षितास्ते गृहीत स्वस्वशिक्या जलाशयाभ्याशे भुक्तपीतान्नोदकाः तटोपकण्ठस्थ-वटविटपि छायायां सजोपमासत । अचिराच्च ते चानतिदूरे महीध्रमिव महासत्वं निश्चेष्टमिव तिष्ठन्तं दृष्ट्वाऽत्यर्थं तत्रसुः । अयं कंस-किंकरोऽपि कृष्णग्रहणोत्कण्ठया बकाकारो मुनिवर्य इव, तपोनिमग्न इव, निमीलिताक्षोऽपि कृष्णगवेषणपरोऽतिष्ठत् ।—

बकाकारो दैत्यो द्रुतमुपगतः कृष्णस्य सविधे
ग्रसित्वा तुण्डे तं भयमजनयन् गोपालवटुषु ।
दहन्तं देहान्तर्ज्वलनमिव तं चच्छर्द तरसा
हरिस्तुण्डे गृह्णन् दलितवपुषं चक्रे व्यसुममुम् ॥ ३५ ॥

सायं व्रजगतैर्बालैः कथितवृत्तान्तमिमं निशम्य यशोदा-नन्दादि-गोपा भृशविस्मिताः कृष्णं मृत्युमुखाल्लब्धं मन्यमाना नितान्त-मानन्दथुमविन्दन्त ॥

अघासुर.—

अथैकदा वनभोजनकुतुकी कृष्णः सशिक्यधृताहारः सवत्स-वयस्यः भृङ्ग-वेणुरवैः सह प्रगे प्रस्थाय वृन्दावनवनमविशत्। तत्र प्रवाल-प्रसून-गुच्छ-पिच्छ-धातुभिः गुञ्जामणिभिश्चालंकृता व्रजकुमारा हसन्तो नृत्यन्तः भृङ्ग-वेणु-रवै दिशो दश पूरयन्तो हंस-शुक-पिक-बक-भेका-ननुकुर्वन्तः, वानरचारेण समं महीरुहानारोहन्तः, धावन्तः, पतन्तः, मयूरकेकामनुकुर्वन्तः, श्रान्ता इव, प्रतिध्वनि-प्रतिशपन्तो, नितान्त-मानन्द सन्दोहं विन्दमाना वृन्दावनाननौ तत इतो यथेष्टं सजोरमाटिषुः॥

तदा—

त्रैलोक्याघः प्रचण्डाजगरतनुभृतः पूतना-कद्ध्ययोर्थ
भ्राताऽघोनामधारिन् श्रवनप्रतिकृतौ यद्वैरानुबन्धः।
कंसप्रेष्यश्च भूयो व्रजवटुनिवहं यौगपद्येन हन्तुं
व्यात्तास्यो रोदसी व्याप्य गमनगह्वरः काननेऽशेत दुष्टः ॥३६॥

दृष्ट्वा तं विशंकटगह्वरं मत्वा वटुका दर्शनकुतूहलिनः सवत्साः सर्वे तदन्तः प्रविविशुः।

तदा—

वटुकान वत्सयुतान् अघासुरमुखाहितान् हरी रक्षितुं
यमुनर्म्यन विवेश वक्त्रमनिशन् देवा विपद्दुन्दा।
गलदेशे स्थित एव वर्धितवपुः रुद्ध्वा गतीपानगन्
शिरसा निर्गमयन् मरुत्सुरसामिन्ये यहि जीवतः ॥३७॥

गोचारणक्रीडा —

अथ मधुव्रतव्रातरवेण जुष्टं स्वच्छाच्छ-मृदुल मञ्जुल-वालुक पुलिनं समवलोक्य भोक्तुमत्र युज्यत इति वदन् नन्दनन्दनोऽभ्याशशाद्वलप्रदेशे निरोधितवत्सो वयस्यैः परिवृतः सहस्रपत्रपत्रमध्यासीनः कर्णिकेन विराजमानः प्रसन्नः कृष्णस्तान् विनोद नर्म-वचनैरानन्दयन्नास्त। सर्वेऽप्यर्भका मुक्तस्वशिक्येभ्यो गुणमहितमन्नमादाय पत्र-पुष्प शिलासु निधाय समीपवर्तिभिः व्यञ्जन विनिमयं कुर्वाणाः भोक्तुमारेभिरे हसन्तः परस्पर हासयन्तः परां मुदमवापुश्च॥

विभ्रद्वेणुं च हस्ते सुभरितपिटयोः शृङ्गवेणुं च कक्षे
वामे पाणौ दधानो दधियुतकवलं व्यञ्जनान्यङ्गुलीषु।
केन्द्रे तिष्ठन् विनोदैः सखिजनसुवृतस्तोषयामास सर्वान्
एतद्वीक्ष्यामरेन्द्राः सदयसुरसलवं मोघमेवेपुरस्य॥ ३८॥

वत्सहरणम् —

सांप्रतं परमेष्ठी पुरुषोत्तमावतारमहिम-परीक्षण कुतुकी क्षणादशेष वत्सान् स्वमायया तिरोहितानकार्षीत्। तददर्शनभ्रान्तवयस्यानाश्वास्य कवलहस्तादिवेषेणैव कृष्णः सत्वरं प्रस्थाय, गवेषणेन तान् कुत्राप्यलब्ध्वा, यावत्पुलिनमायाति तावत्तत्र सखीनप्यदृष्ट्वा, विरिञ्चि-विरचितमिति विद्वान्, तज्जन-विधात्रोर्युगपन्मुदं विधातुमनाः —

बालानां यादृशाः स्यु र्वपुरवयवग रूपसंस्थानभेदा
तादृग्युक्ताश्च बालाः स्वयमिह भवन् तत्तदागारमागात्।
यादृक् शृङ्गाश्च चिह्नं भमि तिल-वयो-रूप-वर्ण प्रमाण
तादृग्वत्साश्च भूत्वा निजनिजगृहे तत्तदम्बामयासीत्॥ ३९॥

भेदाभावात् तत्तदंबाभिराद्रियन्त वत्साः । किं तु कृष्णेनैव पीयमानत्वाद् गो-गोपीनां प्रीतिरनुदिनं वत्सेषु गाढं ववृधे । तथाच कस्मिंश्चिद् दिने गोवर्धनशिखरे चरन्त्यो गावः सानुनि चरतो वत्सान् वीक्ष्य सत्वरमाधाव्य तानपाययन् । तदनुधावन्तो गोपा वटुकान् गाढमालिंग्य वात्सल्यपरवशा बभूवुः । तदालोक्य हली कृष्णस्य मायैव प्रीतिप्रकर्षकारणमित्यमनुत ॥

धाता :—

चतुर्मुखस्तावत् स्वकालमानेन निमिषानन्तरं मानवकालमानेन पञ्चपयासरन्यून-वत्सरान्ते—

द्रुहिणोऽचिरात्तत उपेत्य दर्शको
मम मायया हृतसुवत्स-वत्सपाः ।
इह सन्ति मामकवशे त्विमे कुतः ।
पुनरागता इति भृशं विसिष्मिये ॥ ४० ॥

ततः स्वमाययाहृतवत्स-वत्सपान् प्रत्यानैषीद्धाता । तदा चोभयो वर्गयोः कारस्न्येन तादात्म्यं पश्यन् भृशतरविस्मयमाप। तदैव कृष्णमाया-वत्स-वत्सपाः—

विहाय रूपं वटु-वत्सरूपिणां
तदैव विष्णोर्दधिरे सुविग्रहम् ।
गदाऽरि-शंखांबुजधारिभिर्भुजै-
श्चकासिरे भूषणमालधारिणः ॥ ४१ ॥

ततः स्रष्टा कृष्णान्तिकमागत्य साष्टाङ्गं प्रणम्य बद्धाञ्जलिपुटस्तुष्टावैवम् ।

ब्रह्मकृतवेदसारस्तवः—

महिम्नस्ते भूमन्नवजिगमिषुर्मुमोष शिशूनिमान्
अहं त्वद्धीमायाप्रतिहतकृतिस्त्वयेह जडीकृतः ।
प्रगल्भस्त्वं प्राज्ञः स्मययुतजनान् पराजयसे क्षणात्
तितिक्षुस्त्वं सर्वं कृतमविनयं क्षमस्व दयानिधे ॥ ४२ ॥

त्वमात्मा जीवानां धृतिरपि गतिः शास्ति हृदन्तर्वंगन
वितत्य स्वां मायां सृजसि धरसि प्रोज्जृंभितं विष्टपम् ।
जगत्यां यद्रूपं स्थिरमपि चरं तत्रोदितं तावकं
प्रकाशो मार्तण्डाद्भवति न पृथग्नापि घृणिर्मण्डलात् ॥ ४३ ॥

ईशावास्यमशेषविष्टपमिदं नास्ति त्वदितरत्
विष्णुः सर्वपदार्थसत्यजनकः सत्यादपि परः ।
इत्येवं श्रुतयो वदन्ति विशदं दुर्ज्ञेयमहिमन्
तत्सर्वं त्वमिति प्रजा भजति चेत्कुत्र्थं तव पदम् ॥ ४४ ॥

सर्वज्ञस्त्वं सर्वशक्तिश्च नित्यः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
सर्वाधीशस्त्सर्वसाक्षी सुगूढः
सर्वं चैतत् क्षेमकृत्य बिभर्षि ॥ ४५ ॥

सृष्टं चराचरजगत्सकलं त्वयैव
व्याप्तं त्वयैव सुधृतं च तवाङ्गभूतम् ।
जीवाश्रिदात्मकतया च तवांशभूता
नित्यं नियम्यविषया त्वदधीनभूताः ॥ ४६ ॥

इत्थं सुभक्ति-विनय-युक्तो विरिञ्चिः कृष्णं सज्जोषमभिष्टुत्य, चाभाष्य, भगवन्तं प्रणिपत्य, तदनुज्ञया स्वधाम जगाम ।

वनभोजनम्—

तदा—

> प्रहायैवाब्दनिद्रां सकवलकराः कृष्णमभ्येत्य बालाः
> ह्यजानन्तो यदत्र द्रुहिणविहितं मायया भापितं वा ।
> यथा पूर्वं वयस्यं सकवलकरं भोजने निर्वबन्धुः
> ततस्तस्मिन् विशन्तो रुचिरपुलिने भोक्तुमारेभिरे ॥ ४७ ॥

त एवं सर्वेषां हर्ष-प्रकर्ष-चिकीर्षुणा कृष्णेन सार्कं करधृत-कवलं सामोदं सविनोदं सुधा-समानमशित्वा सुपीतनिर्मलजलाः सुनिकट-तटभुवि विटपषण्डच्छायायां तीव्रदीधितिमत्तपनतापाद् गोपित-गात्राश्चापराह्णे प्रसून-किसलय-विरचिताकल्पा गणशो यथाजोषं विविध-क्रीडासु प्रकामं क्रीडित्वा सविनोद-नर्म-हास-वचसा दिवस-शेषमतिचक्रमिरे ।

> सायं यथार्थ-वटुकाः सयथार्थवत्साः
> स्वं स्वं गृहं समुपगम्य स्वकीयमात्रे ।
> सर्पोदरे स्वगमनं हरिणा तदन्तं
> वृत्तान्तमद्यदिनभूतमिवावदंस्ते ॥ ४८ ॥

पिच्छैर्गुच्छाद्यैः कनकमणिलसद्भूषणैः शोभिताङ्गं
वत्सैः स्वगेहं कुसुमफलचयैरागतं ग्रामरान्ते ।
नन्देनाश्लिष्टं नव-सलिलधरश्यामलं कृष्णमूर्तिं
सुब्रह्मण्योऽहं प्रथमरचितवाक्पुष्पदाम्नाऽर्चयामि ॥ ४९ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यमनाकाशं परमाकाशं
गोष्ठप्राङ्गणरिङ्गणलोलमनायासं परमायासम् ।
मायाकल्पितनानाकारमनाकारं भुवनाकारं
क्ष्मामानाथमनाथं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ५० ॥

गोपालं भूलीलाविग्रहगोपालं कुलगोपालं
गोपीखेलन-गोवर्धनधृति-लीलाविलसित-गोपालम् ।
गोभिर्निगदित-गोविन्द-स्फुटनामानं बहुनामानं
गोपीगोचरपथिकं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ५१ ॥

वृन्दावनभुवि वृन्दारकगण-वृन्दाराधित-मन्दारं
कुन्दाभामल-मन्दस्मेर-सुधानन्दं सुहृदानन्दम् ।
वन्द्याशेष-महामुनि-मानस-वन्द्यानन्द-पदद्वन्द्वं
वन्द्याशेष-गुणाब्धिं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम् ॥ ५२ ॥

(शंकराचार्यकृतम्)

कृष्णोल्लासः

पौगण्डोल्लासः

य एको जालवानीशत ईशनीभिः
सर्वांल्लोकानीशत ईशनीभिः।
य एवैक उद्भवे सम्भवे च
य एतद् विदुरमृतास्ते भवन्ति॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् (III/1)

कृष्णोल्लासः

द्वितीयमाला

पौगण्डोल्लासः

अथारूढपौगण्डो माधवो माधवसंपदं विन्दमाने वृन्दावनवने—

कमलाकरचितसौरभ-भरितश्वसनयुतां
सरघाकुल-रव-जुष्ट-विटपिभिः पुरुसुभगाम् ।
शुककोकिलशिखिनादितगगनप्रतिनिनदां
पवनेरितविटपाधुतअग्वर्षणशिशिराम् ॥ ५३ ॥

कुटज-लिकुच-पनसैः सहकाराशोक-कदंबैः
सरल-बकुल-तिलकैः सुमनोज्ञैः पादपषण्डैः ।
किसलय-सुम-कलिका-फल-नम्रैः कम्रनिकुञ्जैः
अलि-कवचित-कुसुमैः सुविराजन्तीं वनलक्ष्मीम् ॥ ५४ ॥

दरीदृश्यमानस्तद्रामणीयकेनाऽमन्दानन्दसन्दोहं विन्दमानस्तत्र रन्तुं मनो दधौ ।

*   *   *   *   *   *   *

अथाऽग्रजन्मानं सबहुमानं हर्ष-प्रकर्षजुष्टः कृष्णोऽभाषत—

आर्यैते पादपास्ते कुसुमफलकरानम्रा नमन्ति ध्रुवं
पश्येमे पक्षिणस्ते कलकलनिनदैरातन्वते स्वागतम् ।
वायुस्त्वां पुष्परेण्वा स्वपचितिकरणे विश्रान्तये चोत्सुको
वीध्रं सोपोढहर्षा त्किसलयचलनैरावीजयन् सेवते ॥ ५५ ॥

श्रान्तं त्वां वीक्ष्य मन्ये मलयनिलयादागतो मारुतस्ते
शर्मार्थं शैत्यमान्धप्रचुरसुरभिर्वीजयत्युन्मनास्त्वाम् ।
आर्य प्रेक्षस्व सर्वे वनतलगताः सादरं पूजयन्ते
सर्वोत्कृष्टस्त्वमेवं जगति विजयी राजसे प्रीतये नः ॥ ५६ ॥

एवं प्रकारेण कृष्णोऽग्रजनुषं सजोषं यथाभिलषितमभिष्टुत्य तस्य शुश्रूषामकार्षीत् ॥

तदनु गोपालबालाः सरामकृष्णाः वनमालाधारिणो निजगात्रेषु वनश्रीणामास्पदं दित्सवस्ताः परिष्वजमाना इव प्रसून-कलिका-पल्लव-फलचय-धारिणो रङ्गाङ्गणे विविध-विचित्राकल्प-कलित-नट-नर्तका इव नटन्तः, कूजत्खगाननुकुर्वन्तः, नियुद्ध-निलयन-सेतुबन्धन-मर्कटप्लवन-मण्डूकप्लुत्यादि-क्रीडाभी रममाणाः अलिकुलैः समं गम्यगभ्रमन्तः सामोदमनेहसं निन्युः ॥

वेणुगानम्—

अथाग्रे वेणुं द्रोः समुपविशन् गायति कलं
पशूंस्तत्रात्राशाऽऽह्वयति सदयं तस्य सविधे ।
तदा ग्रासं हित्वा चलनरहिताम्तस्युरभितः
पिबन्त्यमत्प्रीतीः प्रमदभरिताः श्रोत्रचुलुकैः ॥ ५७ ॥

योगनिद्रा—

अन्यदा वयस्योत्सङ्गे शयानः शेषशायी वयस्यैः क्रियमाण-पाद-सम्मर्द-वीजनादि-परिचर्यासुरीकुर्वाणो वैकुण्ठप्रवृत्तिं क्षितौ शिक्षयन्निव मुहूर्तं निर्मीलिताक्षो योगनिद्राभङ्गीमङ्गीकुर्वाण इव स्वल्पदिष्टं तूष्णीं तिष्ठन् स तेभ्यस्तां निरदिक्षत्—

पुंसां पूर्वजनौ यदेव बहुशोऽभ्यस्तं चिरं चादरात्
अयत्ने तदयं करोति नियतं तद्वासनायोगतः।
जाग्रन्मानवचित्तवृत्यनुगुणा स्वप्नेऽपि वृत्तिर्भवेत्
वैकुण्ठे यदनुष्ठितं भृशतरं प्रादुर्भवेत्तत्क्षितौ॥ ५८॥

धेनुक —

एकदा चैवं शयानं श्रीशं श्रीदामप्रमुखाः सखायः समीपमागत्य तमूचुः—

"अनतिदूरस्थले तालवने बहुलतालफलानि पतितानि लुठन्ति। किन्तु खरतरस्वरधरो धेनुकाख्योऽसुरोऽस्मान् निरुणद्धि। अतस्तानि लब्धुं न पारयामः"। इत्युक्तमात्रेण सहसोत्थाय सर्वेषु तत्र गतेषु हलि हस्त-प्रकंपित-ताल-तरु-निकर-पतित-फलानि यावद्बालका भोक्तमारेभिरे तावद्धेनुकः—

खराकृतिधरोऽसुरः सरभसं समेत्याग्रतः
पराक्-कृतखुरोज्ज्वल पदयुजा जघान क्षणात्।
पुनः प्रहरणोद्यतं चरणयोर्गृहीत्वा हली
परिभ्रमणपीडितं तरुतले निहत्याग्रहीत्॥ ५९॥

तत्प्रहरणरंहसा स तालतरुस्तालान्तरे पतंस्तमभञ्जयत्। सोऽपि द्रुमान्तरे पतन् बभञ्ज तम्। एवं बहवो महीरुहा मह्यामपतन्। तदा—

धेनुकानुयायिनः शृगालरूपधारिणः
प्रतिक्रियाचिकीर्षवः पतङ्गवच्च पावकम्।
सत्वरं बलं हरिं च ते निपत्य संगरे
प्रेतराज-गेहमेत्य तेन शासिता बभुः॥ ६०॥

दिवि ववृषुः कुसुमानि सुराढ्याः
ननृतुरमर्त्यवधूजनसंघाः।
मधुरतरं जगुरेव दिविष्ठाः
पणव-मृदङ्ग-मुखाः परिणेदुः॥ ६१॥

गोप्यः—

एवमनुदिनं हरिहलिकृताश्चर्यकर्माणि श्रावंश्रावं घोषकुमार्यः कृष्णे प्राज्यप्रेमबद्धा भूत्वा दिवा तद्विरहमक्षममाणाः सायं व्रजाय तस्य प्रत्यागमनं प्रतीक्षमाणाः व्रजोपकण्ठे सोत्कण्ठमतिष्ठन्।

सायं वत्सगणैर्युतं सदनागमे चलकुंतलं
गोधूलीपटलावृतं मुरलीधरं मधुरस्मितम्।
बर्हापीड-सुमाञ्चितं सखिभिः स्तुतं रुचिराननं
दृष्ट्वा कृष्णकुमारकं व्रजगोपकाः पुरुरेमिरे॥ ६२॥

कृष्णश्च सादरकटाक्षवीक्षणैः सामोदमन्दस्मितैः सांप्रतिकभ्रूनयनैः साकूतशिरःकंपनैः सदयाऽभयहस्तैश्च ताः समभाजयन्, तासां सव्रीड स्मितेक्षणमीषत्-प्रकटित-रम्यदन्तकुड्मलं कम्रनम्रशिरःकंपनं चोररीकुर्वन्, पार्श्वस्थप्रजासंकुलपथे शनैर गच्छन्, गृहं प्रविशति। ततो हरिहलिनौ

कृतमज्जनौ लिप्त-गन्धानुलेपनौ धृत-रुचिर-वसनाभरणौ सुभुक्त-स्वादु-भोजनौ जननी-जनकोपलालितौ वरतल्पशायिनौ सुखं स्वपितः ।

कालीयः—

पुरा किल कालीयोनाम करालदर्वीकरः पुरुहुगर्वेण गरुडं धिक्कृत्य तेनात्यर्थमर्दितः, सौभरिशापनिवारितगरुडागमनं ह्रदमिममाजगाम यमुनापगाम् ।

एकदा तावद्धलिना विना प्रगे वत्स-वयस्यैः सह प्रस्थाय यमुनातट-निकटे गाश्चारयन्नास्त ।

नभो मध्यभागं गते तिग्मभानौ
विषं यामुनं ते पपुस्तत्क्षणेन ।
वयस्याश्च गावः पिपासाकुलाश्च
धरण्यां निपेतुर्मृता निर्विचेष्टाः ॥ ६३ ॥

तथाभूतवत्सान् वयस्यांश्च दृष्ट्वा
सुधा-पूर्णदृष्ट्या सजीवानकार्षीत् ।
नदीं निर्विषां कर्तुकामोऽथ कृष्णः
तटस्थं बृहद् वृक्षमारोहदारात् ॥ ६४ ॥

ततो दृढबद्धपरिकरो मल्लतल्लज इव करास्फालनं कृत्वा कालिन्द्यां न्यपतत् । तदा करास्फालनेन सलिलक्षोभणेन च भृशमेवक्षुभितः

कालीयः कालसर्पो भयरहितवटुं वीक्ष्य कुपित-
स्तूर्णं गृह्णन् स्वभोगैर्हरिवपुरथ तन्मर्मसु दशन् ।
भोगेनावेष्टयंस्तं पृथुलतनुबलेनार्दयदजं
वीरस्था गोपबालाः प्रचुरभयवशाः पेतुरवनौ ॥ ६५ ॥

व्रजे तावद्बहूनि दुर्निमित्तानि दृष्ट्वा नन्दादयः सरामा यशोदादि गोप्यश्च सपदि सौरीतीरमासाद्य कृष्णमेवंविधकष्टमापन्नं वीक्ष्य प्राणत्यागाय कृतमतयो यमुनामवगाहितुं यावदीषुस्तावद्रामस्तान् वारयन्नवददेवम्—

"अयि विरमत गोपा न कार्यमिदं हि नः
शृणुत गिरमिमां मे शुभं भवतीह नः ।
अपरिमितबलाढ्यस्त्रिविष्टपरक्षणे
जयति हरिरसुं द्राग्भयं त्यजतेदृशम्" ॥ ६६ ॥

भगवांस्तावद् झटित्येव सर्पदर्पक्षपणक्षमोपि तत्पराक्रमपरीक्षणाय क्षान्त्या कतिपयक्षणादिष्टं तूष्णीमतिष्ठत् । अथ बान्धवानां भयवीक्षण-सन्धुक्षितः सन् सद्यो निर्भरप्रवृद्धदेहो भोगवेष्टनादात्मानमुन्मुच्य सत्वरं तच्छीर्षेपूत्पपात—

तदनु नर्तननाट्यगतिज्ञस्तालगतिक्रमकोविदः
सकलविष्टपभारगरिष्ठो दुष्टजनव्रजशिक्षकः ।
सपदि नर्तितुमारभताऽजः पन्नगमूर्धसु ताण्डवं
सुरगणाः पणवादि सुवाद्यैरन्वसरन् हरिनर्तनम् ॥ ६७ ॥

इत्थमदभ्रदिष्टनर्तनादात्तगन्धः कालीयः क्षपितक्रोधः प्रशमिताहंकारः समुदित-दुरितोपि मृतकल्पोऽभवत् । तदा तद्दारा अत्यर्थदुःखिताः कृताञ्जलिपुटास्तुष्टुवुः कृष्णमित्थम्—

"स्वामिन् विश्वं त्रिगुणत इदं सृष्टवान् भिन्नवीर्यैः
क्रोधो दर्पः शम इति फलैः प्राणिवर्गप्रभेदाः ।
शान्ताः क्रूरास्तव गुणभवा भूतभेदाः समस्ताः
भर्तारं नस्त्यज करुणया क्षम्यतां मन्तुरस्य" ॥ ६८ ॥

आकर्ण्येदं व्याकुलितावलानां दीनलपितं दयालुरार्तबन्धुर्माधवोऽस्य दर्पभङ्गमलं मत्वा त्यक्त्वा तमित्थमाज्ञापयत्—

"नात्र स्थेयं त्वया सर्प! द्वीपे रमणके वस।
मत्पादाङ्कितशीर्ष्णस्ते न भवेद् गरुडाद्भयम्" ॥ ६९ ॥

तदा नाना प्रकाररत्नप्रकर मुपग्राह्यतया समर्प्य समर्ह्य च हरिं हरिवरः सदारपरिवारो अनुयमुन मुदधि मगमत्। सांप्रतमेव सा ह्रादिनी हरेरनुग्रहात् निर्विषविषा बभूव ॥

अथ—

दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गः परार्घ्यमणिभूषितः।
कृष्णमाणवको नीराचीरमागतवान्मुदा ॥ ७० ॥

मृतो दैवाज्जीवित इति मन्वानैः सर्वगोपीगोपैः सादरं सामोदं गाढमालिङ्गितस्तैः सह तत्क्षपायां कालिन्दीकूलोपकण्ठं सोऽध्यवसत्।

दवः—

निशीथे तु तत्रोद्भूत-दव-दहन-दह्यमाना गोपालाः कृष्णं शरणमगुः—

अग्नि-तप्त-जन-वत्स-रक्षणे
नन्दगोपतनयो दयाकरः।
दावपावकमदभ्रभीषणं
तूर्णमेव बुभुजे सुलीलया ॥ ७१ ॥

ग्रीष्मर्तुः—

ग्रीष्मेनां भुवने समस्तसरितो निर्झराः पल्वलानि
नीराभावतयाप्नुवन्ति तनुतां शाद्वलाः शष्पहीनाः।

मार्ताण्डोग्रकरैः प्रतप्ततरवो भृङ्ग्यन्निग्रहीणा-
स्ते कृष्णस्य कृते वसन्तऋतुवद्रम्यतां तन्वतेऽलम् ॥ ७२ ॥

वसन्तक्रीडा—

अतः शुकपिकमधुकरमयूरादयः कलकलारवकारिणो मानसामोद-मातन्वन्ति । गोपाल बालकाश्च—

भेकप्लुतैर्भ्रमण-लङ्घन-नेत्रबन्धैः
नानाविधै-र्नृपति-चोर-कथानुकारैः ।
वेणुस्वनेन सह शृङ्गरवं वितत्य
प्रक्रीड्यते युयुधिरे ननृतुर्जगुश्च ॥ ७३ ॥

प्रलंबः—

एवं वाह्य-वाहक-क्रीडासक्तेषु गोपयुवसु प्रबलबलशाली प्रलंबासुरः कंसकिंकरवरो नराकृतिधरो बालकैः साकं संमिल्य हलिप्रतिघट्टी कृष्णस्य संघट्टी च भूत्वा पराजितो जेतारं पृष्ठे वहेदिति नियमेन पराजितः सन्—

पृष्ठे रामं प्रलंबोऽवधिवटपरतोऽक्रामदचिरात्
वोढुं सौलभ्यहेतोरसुरपृथुवपुर्विभ्रदधुना ।
आकाशे गन्तुकामः प्रचुरजवयुतो नीरदनिभो
मुष्ट्या रामप्रहारैर्व्यसुरपतदसौ तूर्णमवनौ ॥ ७४ ॥

दावानिलः—

अत्रान्तरे दुरवगाढ-गहन-प्रविष्ट-नष्टगोगवेषणजुषो घोषयुवानो दवपावक-परिवेष्टन-विषण्णाः कृष्णं शरणमगुः । तदा माधवो गंभीरध्वानेन गोगणानाहूय, वल्लवान्नेत्रनिमीलनमाज्ञाप्य, दावपावकमापीय तान् गाश्च वटविटपिनमनैषीत् क्षणेन । ततो रजनीमुखे व्रजमागत्य नन्दनन्दनो नन्दगोपादीनानन्दयत ।

ावृट्—

अतीते च निदाघे प्रावृट् प्रावर्तत—

तटित् स्तनितसंकुलैरुदकपूर्णनीलांबुदैः
नभोन्तरतलान्तरे पवनवेगसञ्चालितैः ।
अशेषभुवनं भृशं भुवनधारयापूरितं
मुनीन्द्रतनुवत्तरुर्ह्यमृतसेवयाप्यायितः ॥ ७५ ॥

वेदाभ्यासपरा द्विजा इव मदा घोषन्ति मेघा भृशं
लब्ध-प्राज्यधनेन निर्धन इवोत्सिश्चन्ति नद्यादयः ।
वात्याजृंभितवेल्लनेन सरितो दुर्योगिवत्क्षोभिताः
विद्युच्चञ्चलकामिनीहृदयवद्विद्योतते चापलात् ॥ ७६ ॥

परं त्रहेन्द्रस्य गुणरहितं चाप सभवन्
शिखण्डी सम्मन्नादिव पुरुसुखी नर्तनपरः ।
महीध्रो ज्ञानीव व्यसनविमुखो वर्षपवने
तथा प्रावृट्काले पवनपदवी संशयवती ॥ ७७ ॥

एवं प्रावृषेण्य-प्रक्रिया-संपदा समेधितवने वृन्दावनवने हरिः
प्रहर्षप्रकर्षं सजोषं व्यहार्षीत् ।

रत्—

अथ प्रचुरप्रकाशा शरदुदजृंभत—

शरत्काले प्रवृत्ते विमलभुवने व्यभ्रमभ्रं चकाशे
यदभ्रं शुभ्रमभ्रं सुखदशदिशः सर्वकर्मानुकूलाः ।
शुभ्रकसेव पंकं प्रशमितमभवत् योगिनद्धारिरोधः
नभमध्ये क्षीनभानुर्हरिगिरिव जनेष्वग्रयशोभां तनोति ॥ ७८ ॥

सज्जनस्वान्तमिव प्रफुल्लं पद्मकदंबकमासीत्तदा—

एवं शारदसंपदा दशदिशोऽकाशन्त हर्षप्रदाः
कूजत्पक्षिमृगादिजन्तुनिनदैरापूरि रोदोन्तरम्।
वायुर्वाति सुखंकरस्तनुभृतां प्रोत्साहमोदावहः
सर्वेषां च मनः प्रसादजसुखं जज्ञे परं निर्मलम्॥ ७९॥

तदा हरिरेवं चकास्ते—

कनक-कपिशवासा मालां धरन् कमलैः कृतां
अधरनिहितवेणुं गायन् सखीन् रमयंश्च गाः।
नवसरसिजहस्तो वन्यैश्छदैः कुसुमाङ्कुरैः
शिरसिकलितवेषो नाट्ये यथा प्रमुखो नटः॥ ८०॥

श्रुत्वा वेणोः स्वनमतिमधुरं स्तब्धा हरिण्यश्चिरं
पूजां कृष्णस्य विदधति भृशं प्रेम्णा कटाक्षोत्पलैः।
पश्यन्त्येवं त्रिदशयुवतयो मोहं विमानेष्वगुः
गावस्तस्थुर्मुखधृतकवला वत्सा अपीत्वा पयः॥ ८१॥

विहगा वेणुरवं निमीलितदृशोऽशृण्वन् प्रमोदप्रदं
तटिनी स्नातुमना भ्रमस्य मिषतः पद्मोपहारं ददौ।
जलदश्छत्रमभूत्सुमानि वव्रुषुर्वृक्षाश्च हर्षाश्रिताः
तृणपुष्पाण्युपढौकनं बहुददौ गोवर्धनः सादरम्॥ ८२॥

हेमन्तः—

व्यतीतायां तु शरदि तुषारशैत्यलक्षणो हेमन्तः प्रादुरासीत्। यस्मिन् रजःकणायमाना नीहारबिन्दवो नभोन्तरालं पिपुरति। तथाच—

हेमन्ते समुपागते दिनकरश्चन्द्रायते भास्वरः
शैत्याच्छुष्कदलाः पतन्ति कमलान्नीहारपूर्णं नभः।

पत्री नीडगतो जहाति न च तद् गौर्हृष्टरोमाऽभवत्
कृष्णो वेणुरवेण जोषति कुलं कालल्यवंशीधरः ॥ ८३ ॥

कात्यायनीपूजा—

ईदृक्षकठोरशिशिरर्तौ व्रजकन्यकाः प्रतिदिनं प्रातः कालिन्द्यां स्नात्वा पूजाद्रव्यैः कात्यायनीदेवीं पूजयन्त्यो हविष्यमात्राहारा मासकालिकव्रतं चरन्त्यः "कृष्णो मे पतिर्भूयात्" इति प्रार्थनां सर्वका अपि कुमार्यश्चक्रिरे । एवं दुःसहशैत्यं सहसा सहमानाः साहसिकव्रतमिदं ताः स्वोद्देशेनैव व्रजवधूटिकाश्चरन्तीति सम्यगवधार्य कृष्णः कालिन्दीतीर मासाद्य तत्कर्मसिद्धिदायकस्तत्र नदतलनिहितवसना विवसना वारिविहारिणीः पश्यन् सर्वाण्यपि वस्त्राणि गृहीत्वा निकटस्थनीपविटपिनमारुह्य तिष्ठन्नभाषतैवम्—

"भवत्यः! विवसननीरवगाहोऽपराधो भवति । तत्परिहाराय—तरुतलमेवागत्य गृह्णीतेमानि दिव्यदुकूलानि च विचित्रवैभवदायकानि यैः परिवेष्टनं प्रददाति मनोरथं" इति ।

ततस्ता वस्त्रैः गत्रा परमानन्दं प्रापुः । तदा हरिरप्यवोचत्ताः—

"अहो वरेण्या भवत्यः !

"संकल्पं भवतीभिरीहितमहं जाने भवानीव्रते
"मय्यावेशितचेतसामनुदिनं भक्तिर्भवेच्छाश्वती ।
"कल्पद्रुप्रतिमो जनाभिलषितं कुर्वेऽनुभूतिं सदा
"प्रीतिर्निर्मलमलं भवेदपि तथा सत्यं करोमि व्रतम् ॥ ८४ ॥

"अहं ममेति मनसि कल्पितं मलं
"तृषा-मुदादि हृदयबन्धनं मुधा ।

"समग्रतः कुरुत भरं मदर्पणं
"किमद्य नोऽस्ति भाभयं भवेत्परम् ?" ॥ ८५ ॥

द्विजपत्न्य —

अथैकदा तावद्गगनाभोग मध्यासीने भगवति भास्वति वृन्दावनावनौ माधवमध्यासीनं गोपालबालकाः केचन बुभुक्षिताः समभ्येत्यान्नमाचकाङ्क्षुः । "अनतिदूरे सत्रं वितन्वतो विप्रानावयोर्नामभ्यामोदनं दत्तुध्व"मिति तानादिदेश केशवः । तैश्च तथा कृते, कर्मकाण्डपरायणकर्मठास्ते द्विजाः विहितकर्मेतरव्यावहारिकप्रवृत्तौ उदासीनतया क्षुत्क्लान्तेभ्य आभीरकुमारेभ्यः सादर-स्वागतं नातन्वंस्तूष्णीमेवातिष्ठन् ।

तदा भग्नाशान् प्रतिनिवृत्तान् घोषकिशोरान् "तथैव भासुर-भूसुर भार्या याचध्वमोदन"मिति पुनः प्रैपयत् कृष्णः । तैरेवं कृते, ताः सांप्रतं चतुर्विध-सव्यञ्जनमन्नं सगुण-भक्ष्य-भोज्य-मादाय चानादृत-पति-सुत-बन्धु-प्रतिबन्धाः कृष्णरामाश्रमाश्रमभ्येत्य प्राज्यप्रीतिपुरःसरं समार्पयन् । प्रीत्यार्पितमुपग्राह्यं प्रीतिपूर्वमुरीकृत्य कृष्णो वयस्यान् भोजयित्वा हलिना-सार्कं स्वयमपि बुभुजे । एवं पुनरान्मल्याद्विजपत्नीभिः सादरं समर्पित-खाद्यन्नादीन् सुभुज्य भक्तपरवशो देवः तासां हृदयकमलेषु स्वात्मानं प्रचुरतरमवभासयन्नभाषतेत्थम् । "भो धन्यतमाः सुत्विषो भवत्यः, शृणुत, इतः परमपि—

"इमे वृक्षाश्छाया-फल-किसलयैः पुष्पदलास्थ्यादिभिः
"परार्थं जीवन्ति स्वयमपि भृशं वर्ष-हिमैः पीडिताः ।
"तथा यूयं साध्व्यः परहितकृते भूरि कुरुध्वं कृपां
"अयं मुख्यो धर्मो यजनतपसां सारतमो मे प्रियः" ॥ ८६ ॥

इति भाषमाणं कृष्णं द्विजवरजाया दर्शं दर्शं—

हरिं बर्हापीडं वनजकिसलयैर्भूषितं पद्ममाल्यैः
दधानं सख्यंसे करमितरकरेणाधुनानं जलेजम्।
कटाक्षप्रक्षेपैः सकलजनमनो रञ्जयन्तं सुशोभं
दृशो द्वारा नीत्वा हृदयसरसिजे चक्रिरे सपर्याम्॥ ८७॥

अथानतिचिरेण कृष्णेन क्षोणीगीर्वाणसहधर्मिण्यः स्वपतीन् प्रति यन्तुम् आदिष्टा गाढदुःखिता अवाङ्मुख्यो विमनसः तूष्णीं तस्थुः। परेङ्गितज्ञो भगवान् परमतस्ता बोधयामास चेत्थम्—

"सर्वेषामात्माहमिति कलयत क्षोणिदेवेषु चास्मि
"द्वेष्यं नास्त्यस्मिन् जगति समदृशो वर्णधर्मान् श्रयध्वम्।
"भक्त्या मद्ध्यानाद् हृदयसरसिजे मत्पदं यात यूयं
"देव्यो यातेत्थं निजपतिसुतगेहं चिरं जुष्टचित्ताः॥ ८८॥

"दर्शनाद् कीर्तनाद् वर्णनाद् धारणाद्
"भक्तिपूर्वं सदा मानसे पूजनात्।
"वीर्यकर्माण्यनुध्यायतो मानवो
"मत्पदं विन्दते यात वो मन्दिरम्" ॥ ८९॥

अत्रान्तरे यथावद्विहिताध्वरा द्विजवराः कर्मठाः साङ्गोपाङ्ग-संपूर्ण-प्रवर्तितकर्मकलापा अतिपावनान्तःकरणाः समाप्य-समाप्त्यामागतान् हुतभुजः स्वर्गीयान् समस्तान् सुस्वागतपूर्वं सुष्ठु समाराधितान् दर्शं दर्शं क्षणादिष्टं सवयस्यं कृष्णमेव पुरुफलदातारं यज्ञपुरुषं पश्यन्तः चकिताः, इतःपूर्वं समापसमाचरणे समागतान् आभीररूपान् देवान् सयज्ञपुरुषान् स्मारं स्मारं भृशमन्वतप्यन्त। "किमिति सुचिरचिरचितगुरुकुलवासा निष्पादिताशेषविद्या धर्ममीमांसाविचक्षणा विततविविधाध्वरा वयं परमपुरुष-

पराङ्मुखा मोहाद्भ्रम। अस्मद्योषितस्तु यावत्संस्काररहिता अपि हरिमारेधुः। अत एता धन्यतराः" इति प्रशंसन्तस्ता बहुमेनिरे। तथाच—

भृशमनुतप्य चिरं द्विजा हृदन्त-
र्हरिमनुभावनया सुपूजयन्तः।
सकलजनार्तिहरे हरौ पुराणे
दृढतरभक्तिमधुर्बुधप्रचारात्॥ ९०॥

गच्छतानेहसा भूसुरवरा भासुरतरमतयः हरिभजका भूत्वा क्रमेण गणनीयभक्ताग्रगण्याः परिणेमुः॥

गोवर्धनः—

अथ पाकशासनप्रसादसिद्धये तत्सांवत्सरिक-वरिवस्यां चिकीर्षन् गोवर्धनमहीधरोपकण्ठेऽकुण्ठितप्रयत्नेन संभृत-भूरि-संभारान् आभीरवरान् दृष्ट्वा पुरंदरदर्पकर्तनकामः पुरुषोत्तमस्तान् संबोध्याबोधयदेवम्—

"किमर्थं व्यर्थं भोः शक्रपूजां कुरुध्वे
"स वर्षेज्जीवानां कर्मवारानुरूपम्।
"सुखं चैषां दुःखं कर्मणा तन्यतेऽत्रे-
"त्यतस्तत्कार्यं किं? कर्मणा सर्वमेतत्"॥ ९१॥

अतो निरर्थकं पुरुहूतहवनं विहाय हविषा तेनैव पुरुसहायभूतानस्माकं भूसुर-गो-गोवर्धनानाराधयध्वमिति कृष्णेनादिष्टेषु घोषपुरुषेषु तथा कुर्वाणेषु कृष्णः—

गोवर्धनशिखरोपरि गिरिदैवतमभव-
च्चामीरक-सुनिवेदित-बलिमप्यथ बुभुजे।
गोत्राधरमभितः परिगमनेऽपि च मिलितो
गोवर्धनशिखरेऽपिच युगपच्च स शुशुभे॥ ९२॥

पुरुहूत इदं विलोक्य हि प्रकुपितस्तदानीं
निखिलव्रजगोकुलक्षयेऽह्वयदरं पुरस्तात् ।
पवनान् स्वभटान् भयंकरान् प्रलयकालमेघान्
कुरुत व्रजनाशमंजसेति सहसा शशास ॥ ९३ ॥

अथाविलंबितमहोरात्रं स्थूणा विशंकटधारासंपातैः शिलाशकल-निष्ठुरैरत्यर्थं प्रहता आभीराः कृष्णं शरण्यं शरणं प्राणंसिषुः । तदा—

अङ्गुल्यग्रेण गोत्रं सपदि महरिश्चोद्धरन् हस्तकोटौ
छत्राकं बालको वा द्विरदवरः पुष्पमालां करे वा ।
स्वास्तूर्नोरांश्च सप्त प्रचुरलघु तं धारयामास हर्षात्
दर्पान्धानां कुगर्वं प्रशमनमनास्तत्कृतौ सुप्रवीणः ॥ ९४ ॥

गोगोपीगोपाः समस्तास्तदधस्तात्स्थितांसः सुखमवात्सुः—

विबुधपतिरथेदमालोक्य हित्वाऽभिमानं स्वकं
परमपुरुषमेनं कृष्णं धरामागतं संस्मरन् ।
प्रलय पवन मेघ संघान् निवार्य प्रहृष्टं मुदा
त्रिदश युवति नृत्य वाद्यिवर्षैर्नर्पं क्षितौ ॥ ९५ ॥

अथ यशोदा-नन्दादिभिरभिष्टूयमानैर्नभसो निखिल गो-गोपैः सह हरिर्व्रजमव्रजत् । अशेषविष्टपानश्रान्तो विष्टभ्य तिष्ठन् विष्टरश्रवा दभ्र-गोवर्धन-क्षुद्र-क्ष्माधर मात्रारमात्रमुद्धारेत्यत्र किमु चित्रम्? विस्मितवल्लवा न्प्रति "मन्ये नारायणनम" इति गर्गर्षि-भाषितं स्मृतिपथगतं शृण्वन् व्रजपतिर्नन्दः सानन्द नन्दनमभिननन्द ॥

अनन्तर त्रिदशालयाद् गोमाता सत्रा सुत्रामा धरित्रीमागत्य प्राज्यतेजोनिर्हरिमनिमात्रमभिएत्य परमपुण्यं धन्तार क्षमापयति "भवान्

भू-गो-भूसुरार्याणामिन्द्रो भवतात्" इति प्रार्थयन्, "गोविन्द" इत्यभिदधेऽभिधानं ("गवामिन्द्र" इत्यर्थे) ॥

प्रमोदाद् भूयिष्ठस्नुतसुपयसा दिव्यसुरभिः
गजेन्द्रानीताभिस्त्रिदिवसरिदद्भिश्च मघवा ।
हरेःशीर्षे "गोविन्द" इति विरुदेनाभ्यपिञ्चति
किमु स्यात् पर्याप्तस्त्रिभुवनपतेः साधुविरुदः ॥ ९६ ॥

वरुणालयः—

अथैकदा तावदेकादश्यामुपोष्य घोषपति-स्त्रियामा-तुरीययामात्पूर्वमेव सौरीवाहिनीमवगाहमानो वरुणकिङ्करैर्यादसांपत्युः समीपमनीयत । तस्यादर्शनेन व्रजजनान् ससंभ्रमं भ्रमतः केशवः क्रोशतो निशाम्य करुणालयो वरुणालयं प्रति सत्वरं तत्वरे ॥ तत्र पराध्यांभ्यर्हणैरर्हणं विधाय वरुणः "विश्वेश्वर! किं करवै, भृत्यमाज्ञापय" इति सप्रश्रयं प्रार्थयत । तदा तत्रैव तिष्ठन्तं नन्दं तर्जन्या निर्दिश्य, "ममैतं पितरं सांप्रतमानेतुमागतोऽसि" इत्युक्तमात्रेण कृष्णाय तं समर्प्य, "मन्मन्तुं क्षन्तुमर्हसि" इति ब्रुवन्नेन प्राज्योपग्राह्यैः संपूज्याभाष्य च, सबहुमानं प्रास्थापयत् ॥ अथ पित्रा सत्रा व्रजं प्राप्य कृष्णः सर्वेषां हर्षप्रकर्षमकार्षीत् ॥ तदनु नन्दो निजनन्दनाय सिन्धुराजकृतप्राग्र्यसपर्यां घोषमानुषेभ्यः सामोदमावेद्य तानवादीदेवम्—

तनुजो न मे न मनुजो दनुजो
दितिजो न जातु न विधिर्न शिवः ।
जगदीश एष परमः पुरुषो
वरुणोऽपि तस्य कुरुते प्रणतीः ॥ ९७ ॥

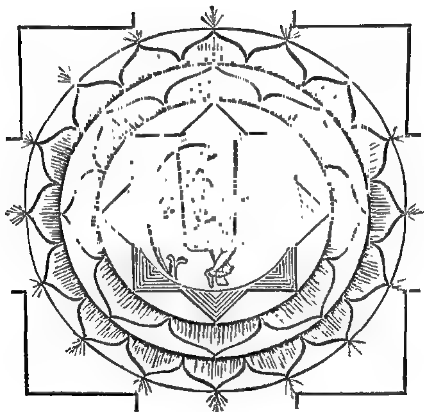
श्रुत्वा नन्दमुखात्सुतस्य विभवं सर्वेश्वरत्वं च ते
भक्त्या तं बहुमानपूर्वमभजन्नाभीरवर्या मुदा ।
जिज्ञासात्वजनि स्वकीयवसतेः स्वानामिति ज्ञातवान्
कृष्णस्तान् यमुनाह्रदे करुणया चाज्ञापयद् गाहितुम् ।।९८।।

शयानं शेषाङ्के सुरमुनिगणैः स्तूयमानं समन्तात्
परैर्ज्योतिःपुञ्जैर्विलसितपदं तार्क्ष्य-शंखारिपद्मैः ।
कटाक्षस्मेरास्यं कनकमणिभिः शोभितं नीरदाभं
विरिञ्चि-श्रीकण्ठ-क्षिति-जलधिजाद्योघकण्ठं विकुण्ठम् ।। ९९ ।।

सदानन्दः सुविज्ञो नयनकमले योगनिद्रां वितन्वन्
जगत्यां सर्वजीव-प्रमदकरणे जागरूकः सदाऽऽस्ते ।
दयासिन्धुर्भगाढ्यो मृदुलहृदयः शान्तरूपी न शेते
समस्तैश्वर्यजुष्टस्त्रिभुवनपतिः सर्वभूतानुकंपः ।। १०० ।।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा विकुण्ठं परमपुरुषं विस्मिताः स्तंभितास्ते
धृत्वा धृत्वा सुगाढं हृदयकमले दुर्लभं पुण्यलभ्यम् ।
स्थित्वा स्थित्वा चिराय व्रजमपि च ते विस्मरन्तोऽत्र तस्थुः
नत्वा नत्वा च कृष्णं स्वशुभनियतिं चित्रमालां ददुः शम् ।।

दर्पं शक्रस्य प्रशमितमकरोद्धृतगोवर्धनो यः
कालीयं सिन्धुं सजनमगमयत्पीतवान् दाववह्निम् ।
आनिन्ये तातं वरुणनिलयतोऽदर्शयत्तान् विकुण्ठं
सुब्रह्मण्योऽस्मै सुपदकृतमदां पुष्पहारं द्वितीयम् ॥१०२॥

परात्परं परद्युतिं सदाशिवं सुमङ्गलं
पुरातनं चिरंतनं चिदात्मकं निरञ्जनम् ।
विराट्छविं परं विभुं मुदात्मकं सुधामयं
सुरार्चितं परेश्वरं स्मराम्यहं दिवानिशम् ।। १०३ ।।

पुराणपुण्यपूरुषं विनोदमञ्जुभावनं
सुनीलमेघसुन्दरं मुदाविभूतिदायकम् ।
सुनन्दगोपनन्दनं व्रजेशघोषरक्षकं
किशोरकृष्णपुष्करं भजाम्यहं ह्यहर्निशम् ।। १०४ ।।

वसन्तचन्द्रभास्वरं समस्तलोकशंकरं
किरीटहारभूषितं मुनीन्द्रवृन्दवन्दितम् ।
रथाङ्गशङ्खसंयुतं गदाब्जहस्तवैभवं
विकुण्ठदेवकुञ्जरं नमाम्यहं निरन्तरम् ।। १०५ ।।

सु. सु.

कृष्णोल्लासः

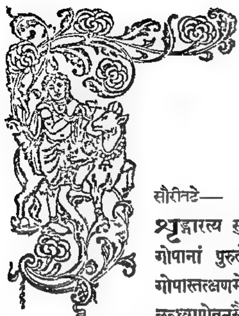

तरुणोल्लासः

ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं
यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं
तं ज्ञात्वाऽमृतास्ते भवन्ति ॥ (श्वे. 3. 7.)

कृष्णोल्लासः

तृतीयमाला

तरुणोल्लासः

सौरीनटे—

शृङ्गारस्य सुजीविते शशधरे पूर्वाद्रिशृङ्गं गते
गोपानां पुरतोपणे कृतमतिर्वेणुं जगौ माधवः ।
गोपास्तत्क्षणमेव गेहविमुखाः श्रुत्वा ध्वनिं वैणवं
लब्ध्वापोतनसैकतं हतधियोऽधावंश्चकृष्णान्तिकम् ॥

अथैवं श्रुत्वा वेणुरवं प्रकामानन्दाकर्षिताः कात्स्न्येंन व्रजवासिनो गो-गोपी-गोपास्समस्ता आबालवृद्धा आभीराः केवलं कृष्णाकर्षितचित्ताः कृष्णभावनापरिपूरितमानसाः कृष्णदर्शनलालसाः सद्यस्त्यक्ताखिल-नित्य-नैमित्तिक-कर्मजालाः, सुमधुरता - मधुरित - सुरुचिरतर - मनोहर - शीतांशु - प्रभारञ्जित-दिव्य - शारद - ज्योत्स्ना-राजिते, पुञ्जीकृत - चित्रभानु - लेखा-चित्रिते, शीतभानोः शीतकिरण-प्रसारण-प्रसादन - प्रचुर - प्रतिभा - प्रदीप्ते, इन्दीवरकान्तोद्धराट्-सिञ्चितेन्दुप्रभा-सन्दोह-सौन्दर्ये, सुधाद्युतेः सुधाप्लावन-संभ्रमाञ्चिते,शोभायमान-शुभ्र-पौर्णिमा-वैभवे, मन्दमारुतादासादितामन्दानन्दतरंगनिकुरुंबे, मन्द्रनिनाद-किलकिलित-सुमधुरतर-सौरीस्वर-गानस्वने, यमुनातीरोपकण्ठशुभसैकते, उत्कटे, मृदुशाद्वलोदारपोतनकेदारे, विविध-सुमनसुमकुसुम-कुड्मल-चितसौरभामगारम्भे, मनोरमतमे,पादपखण्डमण्डल-तले, कृष्णपुष्पगाञ्चित-निकुञ्जपुञ्ज-मन्दारोदारारामे, सुमनोहरे, अशोा-

ऽऽमोदपारयिष्णुं मानुषवेषधारिणं धरणीधरं विष्णुं जिष्णुं जगन्मोहनं वेणुं रणन्तं नृत्यन्तं कृष्णं समाजग्मुः ॥ तदा इन्दिरारमणपादेन्दीवरसौन्दर्य-सन्दोह-सौरभ्य-संदर्शनेन विस्मृत-सर्व-भावना आनन्दपूरिताः परमपुरुषं कृष्णं परित आनन्दनर्तनं कुर्वन्तः तमेवमभाणिषुः।—

"पृथिव्यामेव समस्तकर्मनिवहं त्यक्त्वा वयं त्वां श्रिताः
"पति-बन्धू-गतिरत्र नः प्रियतमः मर्म त्वमेव प्रभो॥
"प्रति यानेऽप्युत कर्म कर्तुमितरन्नो शक्नुयाम ध्रुवं
"जगति त्वत्प्रणतार्ति-भंजनकृते कृष्णोऽवतीर्णः खलु ॥१०७॥

"तव स्वामिन्! भक्त्या पदसरसिजे सेवमानाः पताम:
"त्वया प्रत्यादत्तं वरमपि वयं सार्थकीकर्तुकामाः।
"अपीच्यं रूपं ते यदि दृशि पतेद् वीर्यकर्माणि कर्णे
"सजीवाः के लोके तव पदयुगं शक्नुयुस्त्यक्तुमद्धा ॥

"तस्मात्करुणार्णव! निजभक्तानां घोषपोषकाणां शीर्षणि तव चरण-नलिने संनिधत्स्व! अनुगृहाण" इति ॥ इत्थं समस्तत्याग-विशिष्टा-भवोपान्यचिन्तारहितां निर्भरभक्तिभरितां आत्मसमर्पणनिर्णायिकां वाणी-माकर्ण्य, कृष्णो भक्तवत्सलो भगवान्, भृश प्रसन्नः सर्वाश्रितकामनापूरण-चणो दयापूर्णस्तैः सार्धमलमरमत ॥

रासक्रीडा—

चन्द्रो भैरिव मदकलः परिवृतो यूथेन शर्मप्रदः
कृष्णो यामुन-पुलिन-शाद्वल-तटे रेमे व्रजानां शतैः।
नर्म-प्रेक्षण-हसित-रञ्जित-सुराश्लेषैः करालोडनैः
नानामोदन नटन-गीत-विहृतैर्मंचेभविक्रीडितम् ॥ १०९ ॥

एवं सामोदमुदारतरदामोदरेणादृता अभ्यर्थनातिक्रान्ता व्याहृता-लाप-स्वैरविहरणादिभिः प्राप्तापरिमितप्रमदा आभीरा दर्पावलिप्ता बभूवुः।

दर्प-प्रत्यर्थी हि हरिस्तेषां दर्पशमनं प्रथमं कृत्वा ततः प्रमादः कार्य इति निर्णीय गर्व-प्रतिहरणनिपुणः तत्रैवान्तर्दधौ ॥

गोप्यस्तमपश्यन्त्यः समन्तादन्विष्यापि तमलब्ध्वा नितान्त-संभ्रान्त-स्रान्ता भूत्वा—

श्रीकृष्णानुष्ठितास्ता वधविधिततीः पूतना-धेनुकाऽघा-
द्याकल्पान् धारयन्त्यो निपुणमथ ता नाटिका नेदुरेवम् ।
आर्ता गोप्यो हरेस्तान्यनुदिनकृतान्यादरेणानुचक्रुः
पृच्छन्त्यो वृक्षवल्लीर्हरिगतसृतीर्लेभिरे चित्तशान्तिम् ॥११०॥

एवं वल्लवतल्लजाः कालिन्दीपुलिनतटे कृष्णागमनमेव निरीक्ष्य तमभितुष्टुवुरित्थम्—

"दुरितापहन्! भयनाशन! त्रिदशेडिताद्भुतवीर्यवन्!
"पुरुषोत्तम! भवपीडनं क्षपयाशु नो रुचिराननं! ।
"अवतेरिथ व्रजगोकुलेऽखिलकामद! त्वयि भक्तितः
"पुलिनाङ्गनस्तव काङ्क्ष्यते पदकिङ्करैरव नः प्रभो! ॥ १११ ॥

"मल्लिकासुममालिकां दधतस्तवागमनं भृशं
"वल्लवाकुलमिच्छति प्रियदर्शनं कुरुताल्लम् ।
"तापमाशु निवारय विरज! प्रभो! स्मितमोहन!
"भूतनाथ! मनोहर! प्रणतार्तिहन्! प्रणता वयम् ॥ ११२ ॥

"तवार्थे व्रजकौतुकानपहाय ते शरणं गताः
"कृतस्यापि फलं त्वया दृढसंश्रुतं कृपया मुदा ।
"अतस्त्वं व्रजवासिनो वचसा मनं परिपालय
"हृदाशां परिपूरयेत् शरणान्तरं नहि नः प्रभो! ॥११३॥

"पिकचंचु-विपंचिका-कलपंचमे समुदञ्चिते
"मधुलिट्-कृत-सन्तत-श्रुतिपोषिते शुभगंकरे ।
"समदं शिखिनर्तका विततच्छदा नटने रताः
"यमुना सिकताञ्चिते शशिशोभिते पुलिने शुभे ॥ ११४ ॥

"चरणं तव शरणं ध्रुवमिति निश्चितमनसां
"भवपीडनमपनोदय सुषमाजितमदन!
"पुरुषोत्तम! तव सेवक-जनतोपरि दयया
"दूरीकुरु तव पूजनमिहते पदकमले" ॥ ११५ ॥

एवं प्रलापमतिदीनमगुर्वतोच्चैः
कृष्णाय घोषनिजकर्मचयांस्त्यजन्तः ।
प्रादुर्बभूव भगवान् स्मयमानवक्त्रः
स्रग्वी सुपीतवसनो मदनस्य मारः ॥ ११६ ॥

सद्यो लब्धात्मव इव, प्रत्यागतचेतना इव, निदाघोद्वेगिन्यः केकिन्यो नवीनासारनिष्यन्दिन्याः कदंबिन्या दर्शनेनेव, कादंबिनीसमानवर्णस्य कृष्णस्य वीक्षणेन भृशमाश्वस्ता आभीराः प्रमदप्रकर्षभरिताः समधिकजुष्टाः परुषतापमुज्झुः ॥

तदा बहुनर्तकी-मेलनगीत-नर्तनाश्लेष-लक्षणां रासक्रीडामारभत हरिः स्त्रीरूपाभिरुपनिषद्भिर्गोपरूपैर्वेदैश्च धरणावतीर्णाभिः सुर-मुनि-गणादिभिश्छन्नवेषधारिभिः सार्धम् । तेषां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये योगमायया तत्समसंख्याको भूत्वा कृष्णः स्वोभयपार्श्व-जन-कण्ठ-विन्यस्त-हस्तः कुंडलीभूय नर्तनं चकार ॥

रासक्रीडाविलासे प्रचुरकुतुकादन्तरिक्षे सदारा
आसीनाः स्वे विमानेष्वथ सुरगणाश्चकिरे पुष्पवृष्टिम् ।

काञ्चीकेयूरमालावलयचलनैः शिञ्जितं मञ्जु चासीत्
गन्धर्वाः मन्त्रियस्तत्पदकरगतीर्विस्मिता वीक्ष्य तस्थुः ॥११७॥

अथ समापन्ने निशोत्सर्गे, निशाकेतोरस्तमनसंभ्रमे, मणिमणिगणा इव खे पुरुशोभायमानागणनीय-भगणचयावृतनिशामणे रमणीयचन्द्र-गोलिकाकाशे प्रभाते, रमणीयरम्यप्रकाशाकाशे, नभोमण्डले, भगवद्भास्क-रागमनं निरीक्ष्य, जिष्णवे भालवे स्वागतार्हणमर्पणातुराः, पतमस्तमने महगमनक्षमाः, स्वसिद्धभासुरा निजतेजसा गगनं भासयन्तः, रासक्रीडा-समाप्तिं सूचयन्त इव, किञ्चिद्-दिष्टं निश्चलास्तस्थुः ।

सद्योजागरित-पक्षिगणा मधुरतम-गान - निनाद-कूजत्स्वनोभिर्गगनं पूरयन्तः, सुरुचिर-चित्र-विचित्र-राग-मनोहर-डयमान-पक्षनिकरैः, पक्षरास्त-मन-वेलोचित-समालाप-संगीत-निर्गोपणार्पणक्षमाः, सपदि सद्योजृम्भमाण-प्रभान-भानोमस्तरुणारुणकिरणचोदित तरुप-वासगारंभे रंहसा घोषयन्तः, सजोषं प्रकाशाकाशे नृत्यन्तस्तस्थुः ॥

पुष्कल-पुष्पित-पुष्पाकराः, पुष्पासार-सौरभैः, फुल्ल-कुड्मलनिरहैः, पुष्पामधाकाङ्क्षि-पुष्पंधय-झंकारनिनदैः,दूराद्वात-शीतल-मन्दवातोद्भूतामोद-प्रहर्ष-प्रकर्षैः, पुष्पोद्गमे मन्दं मन्दं डोलायमान-कम्र-कमनीय निकुञ्जैः, प्राच्यां दिशि सहस्रकिरणारुणकिरणसहस्रैः, प्राक्-सन्ध्या बहु शुशुभे ॥

तदा तथाऽनुगृहीता व्रजजनाः कृष्णाश्लिष्टकण्ठा आनन्दतुन्दिला-स्त्यक्ताखिलानिष्टाः सुप्रतिष्ठित-प्रत्यक्ष-आत्मनिष्ठा भक्तज्येष्ठा दिव्यामोद-तुष्टाः पुरुषोत्तमानुगृहीत पुष्टा निर्भरनित्यभक्तियुक्तनिष्ठा धरणावतीर्ण-गोलोकश्रेष्ठा लोकादर्शश्रेष्ठाः सद्गुणगणचरणगरिष्ठाः सज्जनवरिष्ठाः कृष्णा-नुमत्या सूर्योदये अनिर्वचनीयां मनसोऽप्यतिदूरां दिव्यां रासक्रीडामिमां समाप्य, सर्वेऽपि पुनरात्मानं परमात्मनि समर्प्य, परमप्रशान्तिमापुः ॥

शिवरात्रिः—

अथ महाशिवरात्रि-पुण्यवासरागमे पुण्यक्षेत्रगमने विरूपाक्षसेवायां चोत्कण्ठितास्तीव्रव्रताचरणप्रवणा व्रजवल्लवाः संसृतिदुरितदूरीकरणक्षमायां अंबिकावनक्षमायां मथुरानगरादनतिदूरे वर्तमानमंबिकासमेत त्र्यंबकायतन-मनोभिरधिगम्य, निःशेष - किल्बिष - क्षपण - क्षमायां सरस्वतीस्रवन्त्यां स्नात्वा, समस्तदुरितशमनक्षमं निटिललोचनं भूरिविरिवस्याद्रव्यैरभि-षेकार्चनादि-सपर्यापर्यायानारचय्य, सकललोकरक्षादीक्षासूत्रं कण्ठबद्ध-मङ्गलसूत्रमिषेण धारयन्तीं जगदंबिकां सम्यङ्नमस्यादिभिराराध्य, धृतोप-वासादि-तीव्र-व्रताः सन्तो नामसंकीर्तन-यात्रोत्सवादिभिः त्रियामायामत्रयं जागरणं कृत्वा स्तोकश्रान्ता आसत ॥

तदा शितिकण्ठ-कण्ठभूषण-भूत-वासुकिसंकाशो रमणकद्वीपं प्रहाय पुनः सौरीह्रदं जिगमिषुः कालीय आगच्छन्निव, कश्चन कालकरालकाकोदरः झपदि समुपेत्य, निद्राणं नन्दगोपं न्यगिरत्। तदा समीपस्थ-गोपैः-रुल्कायष्ट्यादिभिः प्रहतोऽपि जिह्मगस्तं न जगौ। तदा—

हरिरेत्य पदा जघान सर्पं
विजहौ नन्दमसौ मुखात्तदानीम्।
अहिरूपमथो विहाय सद्यो
वरविद्याधररूपमाप रम्यम् ॥ ११८ ॥

तिलित्सः सोऽभाषतैवम्—"सुदर्शनाभिधानो विद्याधरोऽहं रुचिर-रूपसंपत्तिनिमित्ताद् दर्पादवलिप्तो विमानचारिणः कुरूपिण अंगिरसोऽवमेने। तच्छाप-संभूत-भुजंगभावः अद्य त्वत्पदस्पर्शनान्निवृत्तशापोऽस्मि"।

इति विज्ञाप्य सविनय-विहित-प्रदक्षिण-प्रणामो, धन्यमात्मानं मन्यमानो, माधवेनानुमतः स्वधाम जगाम ॥

तदा—

व्रजजना हरिवैभवमीदृशं
पुरु निरीक्ष्य स-गौरव-विस्मयम् ।
सबहुमानपुरःसरमस्तुवन्
व्रतसमापनतो व्रजमाप्नुवन् ॥ ११९ ॥

शङ्खचूड.—

एकदा—

हरिर्भ्रात्रा सत्रा व्रजयुवतिगणस्तूयमानप्रभावः
वने रात्रौ तिष्ठन् श्रुतिपथमधुरं मूर्च्छनातो जगौ शम् ।
सुशोभास्तन्मुग्धा व्रजवररमणीः शंखचूडोऽपजह्रे
हरिः पश्चाद् धावन् धनपतिसहजं संहरन्नापगोपीः ॥ १२० ॥

अथ शंखचूड-चूडामणिना रमणीशिरोमणिगणेन च सह प्रत्यागमद् हरिः ।—

शंखचूड-वध-तोषित-योषा-
स्वर्वीक्षण-सुविस्मित-चित्ताः ।
कृष्ण-राम-बल-वीर्यमतुल्यं
प्रेक्ष्य तत्र दधिरे दृढभक्तिम् ॥ १२१ ॥

गोपीगीत—

अथ काले गच्छति सति, प्रतिदिनमुषे वृन्दावनान्तरं गते कृष्णे घोषयोषास्तदर्पितधियस्तदर्थं गाढस्मृत-तद्ध्यानास्तत्स्वरूप-सौन्दर्य-वीर्यकर्माणि गायन्त्य आसत । तथा च—

श्रगे भङ्गविनय ललित तिर्यग्गले मुरलीमजे
स्रगन्माला-तिलकवलय-शार्ङ्गधरे पुरु गायति ।
विमानस्थाः सपदि विबुधगणा भवन्ति सुमोहिताः
जनाः स्तब्धा द्रु गिरय इव नद्यो स्ताः पशवः मृगाः॥१२२॥

हरिः प्रस्थे तिष्ठन् गणयति पशून् ह्वयन् गणशः क्रमात्
खपुष्पं पाथोदो विकिरति तदाऽऽच्छद्व्रजमातपात् ।
प्रदोषे धूलीभिः कलितवदनो विधोः सदृशो लसन्
व्रजस्थानां प्राणान् सममिव वहन् स याति मुदा व्रजम् ॥१२३॥

अरिष्टः—

अथ दिष्टे कस्मिंश्चिद् जगतामरिष्टः सज्जनानामनिष्टोऽरिष्टाख्यासुरः कंसकिंकरः—

गृहीतवृषभाकृतिः खरखुरैर्धरित्रीं दृणन्
व्रजं चपलमाविशद् व्रजजनं भृशं भीषयन् ।
कठोरतररंभणैर्भुवनमण्डलं क्षोभयन्
समस्तरिपुकृन्तनक्षमविषाणकुन्तद्वयः ॥ १२४ ॥

तदा भीताऽऽभीरैर्निवेदितो माधवः सपदि प्रतिभटं प्रति मल्लराज इव, करास्फालनेन नियुद्धायाऽऽहूतवान् । तदा—

भुवं विदारयन् खुरैः क्षुभित-रक्त-रूक्षेक्षणो
दृढं खरखुरान् क्षिपन् धरणिमण्डलं क्षोभयन् ।
विषाणनिशिताग्रतः सकलविद्विषां दारण-
क्षमः सपदि दुद्रुवे हरिमभि क्रुधा रंहसा ॥ १२५ ॥

हरिरष्टादश तं पदान्यपगतो शृङ्गं विषाणोऽक्षिपन्
पुनरुत्थाय रुषाऽऽपतन्तमभि गां जग्राह शृङ्गे दृढम् ।
तरसाऽपातयदाशु पादतलतो निष्पेषयन् वस्त्रवत्
जगतोऽरिष्टमनिष्टमप्यपनयन् मञ्चेमविक्रीडितम् ॥ १२६ ॥

नारदः—

अथ सुरर्षिवरो नारदो देवकार्यमीप्सत् त्वरयन् भोजपतिमुपगत्या-बोधयदित्थम्—

"कृष्णो देवकीसुत एव। रामो रौहिणेयः। तौ वसुदेव मित्रेण नन्दगोपेन पोष्यमाणौ त्वया प्रेषितान् किंकरान् हतः। जागृहि"। उक्त्वाचैवं नारदो जगाम स्वधाम॥

केशी—

आकर्ण्येदं लपितं नारदीयं
कंसो बद्ध्वा पितरौ केशवस्य।
कारां नीत्वाऽथ तयोः पुत्रहत्यै
व्योमाख्यं केशिनमप्यादिदेश॥ १२७॥

केशी नामक दैत्यदुष्टतुरगः केशवान् केशरीव
शूरः कामगमो रूपोग्रनयनो हेषितैर्भीषयन् गाः।
घोषे धावनतः समस्तमनुजान् प्राणभीतानकार्षीद्
कृष्णो मल्ल इवाऽऽजुहाव समिते स्फालयन् हस्तयुग्मम्॥ १२८॥

महाहयवपुः सटाविसरयुक् क्षोणीं खुरैर्विदणन्
मनोजवयुतो बली व्रजकुलं हेषाभिराकुलयन्।
खुरप्रहरणागतं चरणयोर्धृत्वा हरिर्भ्रमयन्
त्यजन्नथ मुखे क्षिपन्निजभुजं रुन्धन्नसूंस्तमहन्॥ १२९॥

व्योमासुरः—

अथैकदा गोपयुनानो गोवर्धनसानुषु विलायनक्रीडया विहरन्तोऽ-भूवन्। यत्र चोरवेषधारिणो ग्रहणे पालक-वेषधारिभिर्दण्ड्यन्ते। तत्र

व्योमासुरः पालक-वेषधारी भूत्वा चोरायितान् बहून् गोपबालकान् गिरि-गह्वरे प्रक्षिप्य बृहत्पाषाणैर्द्वारं पिदधे। तदाज्ञाय हरिर्हरिरिव वृकं व्योमासुरमग्रहीत्।—

व्योमासुरं कृष्णकराद्विमोचने
व्यर्थ-प्रयत्नं विवशं भृशार्दितम्।
द्राक् पातयित्वा भुवि पादताडनै-
निष्पेषयामास हरिः सुलीलया ॥ १३० ॥

अथ हत्वा व्योमासुरं हरिर्गिरिकन्दराद् व्रजजनानानीय सायं व्रजमव्राजीत्।

मथुरायाम्—

अथ व्योम-केशिनोरपि पञ्चतापत्तिमाविदन् भोजपतिर्नितान्त-चिन्ता-संतानित-स्वान्तो भूत्वा, कंसश्चाणूर-मुष्टिक-शल-तोशलादि मल्ल-राजान् महामात्र-भद्राद्याधोरण-प्रकाण्डांश्चाहूय, माधववधोपाय-चिन्तनं सुचिरं संमन्त्र्य कर्तव्यमित्थं निश्चिकाय—

"धनुर्यागः कार्यो विधिवदिह नः पत्तने सोत्सवो द्राक्
"चतुर्दिग्भ्यो मञ्चः प्रचुरविभवैर्दर्शनार्थं जनानाम्।
"स रामः कृष्णोऽस्य व्रजजनयुगानीयतां दर्शनार्थं
"स हन्तव्यो मल्लैर्न कुवलयापीड-दन्तेन नूनम् ॥ १३१ ॥

मल्लरङ्गस्य परितो मञ्चा वेश्यन्ताम्। पश्यन्तु सर्वे जना नन्दादयश्च कृष्णरामयोरपचितिम् ॥" इत्यभिधाय, चाक्रूरमाहूय, पाणिना तत्पाणिं गृहीत्वा विश्रम्भप्रकर्षमुत्पादयन् रहसि सप्रणयमभाणीदिदम्—

"गत्वा व्रजं सपदि चापमहामहाया-
"ग्राऽऽमन्त्रयस्व सकलानपि नन्दमुख्यान्।

"अक्रूर! मित्रतम! कार्य इहोपकार-
"स्त्वं मदर्थे नियतमानय रामकृष्णौ ॥ १३२ ॥

"तावागतौ दन्तावलतल्लजेन वा मल्लवल्लभैर्वा घातयिष्ये" इति। निशम्येदं भोजपतिभाषितमक्रूरः प्रत्यभाषत तमेवम्—"साधुरेनायमुपायः। कार्यसिद्धिस्तु दैवायत्ता। एवं च तवाज्ञां करोमि" इति ॥

अक्रूरः—

श्वोभूते प्रगे नरपतिरथमारुह्याक्रूरो व्रजाय गच्छन् मध्येमार्गमचिन्तयदेवम्—"अहं कंसप्रेष्योऽपि—

"अहं धन्यो नूनं प्रचुरसुकृतं पूर्वं ह्यकरवं
"यतो मे दैत्यारिर्नयनविषयः कृष्णोऽद्य भविता।
"यदङ्घ्रिद्वन्द्वे श्री-विधि-शचिपतयः शश्वन्नतिपराः
"जगत्याः क्षेमार्थं मनुजवपुषा यः प्रादुरभवत् ॥ १३३ ॥

"कंस-प्रेष्योऽहमिति न दुरितं न मे मनुते हरि-
"स्ताताऽऽगच्छेति ननु सकरुणो वदेन्मम सादरम्।
"कच्चिद्रामः कुशलमनुलपेदयं तदचिन्तयन्
"तर्हि प्राज्यं सपदि जनिफलं लभेय सुपुण्यवान्" ॥ १३४ ॥

एवंविध-चिन्ताक्रान्तश्चान्तोऽक्रूरो रजनीमुखे व्रजमासाद्य, तत्र दोहनस्थानादागच्छन्तौ रामकृष्णौ दृष्ट्वा प्राणंसीत्। ताभ्यामालिङ्गितः सभाजितश्च मधुपर्कादिभिः सत्कृतश्च। व्रजपतिना अनामयं पृष्टः विगतश्रमः यथासुखं सुभक्ष्यभोजनं भुक्त्वा वरासने समुपवेशितः। समीपोपविष्टाभ्यां रामकृष्णाभ्यां वृत्तान्तं पृच्छद्भ्यां यथातथं कथयामास। तदनु नन्दगोपो गोरसाद्युपायनसहिता गोपाः प्रातरन्वोभिः प्रतिष्ठेरन्निति सांप्रतमाज्ञापयत्।

गोप्यस्तदाकर्ण्य वियोगकातराः
क्रूरोऽयमक्रूर इहाभवद्धि नः।
पुण्यान्यकार्षुः पुरवासिनो ध्रुवं
द्रक्ष्यन्ति कृष्णं यदमूर्मुदा भृशम्॥ १३५॥

अथ प्रभाते शकटनिविष्ट-घोषजनसहितो रथनिवेशित-केशव-रामोऽक्रूरः प्रतस्थे॥ तदा ससंभ्रमं सोत्कण्ठं वीक्षमाणा व्रजयोषितः कृष्णप्रेषित-वयस्य-मुखेन किंचिदाश्वासिता नयनगोचरपथेऽतीतेऽपि कृष्णे तद्देशदत्त-स्तिमितदृष्टयः शून्यात्मानश्चिरं तस्थुर्घोषोऽतिष्ठन्॥

ह्रदे दर्शनम्—

अथ सौरी-स्रवन्तीतीरे पुरुतरुषण्ड-निविष्टस्यन्दनस्थित-रामकृष्णा-वाभाष्याक्रूरः सिष्णासुरप्सु निमग्नस्तावन्तर्ह्रदेऽदर्शदेवम्—

फणीन्द्रं श्वेताभं रजतगिरिमिव स्फारभोगैर्लसन्तं
तदुत्संगेऽदर्शन्नवजलदरुचिं पीतकौशेयचेलम्।
चतुर्बाहुं सुभ्रून्नसरुचिरमुखं चारुहारं सुशोभं
स्फुरन्नानाभूषं श्रितसुरमुनिभिः स्तूयमानं मुकुन्दम्॥ १३६॥

तत्र संशयितचेतसोन्मज्य तौ यथापूर्वं रथस्थौ दृष्ट्वा पुनर्मज्जन् पूर्ववदीश्वरावद्राक्षीत्सः॥ तत्र च—

श्री-भू-नीला-समेतं परमपुरुषं सायुधं वीक्षमाणः
ह्यक्रूरो हृष्टरोमा प्रमदभरितो गाढभक्त्या प्रणम्य।
तुष्टावेत्थं "त्वमाद्यः सकलजगतां भङ्ग-जन्म-स्थितीशः
"सर्वज्ञो विश्वरूपी विविध-यजनैरीज्यमानस्त्वमेकः॥ १३७॥
"क्षेमार्थं जगतां झषादि विविधं रूपं वहन्तं हरिं
"ह्यज्ञात्वा विषयेषु मग्नहृदयो द्वन्द्वेन कृष्ये भृशम्।

"शैवालावृत-तोयराशिमविदन् मर्त्यो मरुं विन्दते
"नैकट्ये भगवन्तमत्र विसृजन् यातोऽस्मि दूरं मुधा" ॥१३८॥

अथ स्नात्वा रथं प्रत्यागतोऽक्रूरः "किं वृत्तं जलान्तः" इति ताभ्यां पृष्टोऽभाषत—

"हृदान्तरहमद्राक्षं वैकुण्ठं शेषशायिनम् ।
"युवामवतरन्तौ तौ मन्ये क्ष्मारक्षणे क्षितौ ॥ १३९ ॥
"युवां प्रधानपुरुषौ दुष्टानां निग्रहक्षमौ ।
"धन्योऽस्म्यहं कृतज्ञश्च ह्यदीदृशमहं च वाम्" ॥ १४० ॥

मार्गे हलिहरी वीक्ष्य जनाः प्रापुः परां मुदम् ।
रथोऽपि नृपतेः सायं निन्ये तान् मथुरापुरीम् ॥ १४१ ॥

नन्दादयश्च सायं मथुरां प्राप्य पुरोपवने तस्थुः । राम-कृष्णावक्रूरेण निजनिकेतनायाऽऽमन्त्रितौ कार्यसाधनानन्तरं तदाशुश्रुवतुः । अक्रूरो नृपतिं गत्वा तयोरानयनं विज्ञाप्य स्वगृहमगाद् ॥

एवं गोपीश्च गोपानखिलविपदः पालयन् सन्ततं यः
रासक्रीडाविलासैं निखिलहृदये भूरि मोदं वितेने ।
अक्रूरेणाद्य निन्ये प्रथितमथुरामौग्रसेन्याज्ञया यः
सुब्रह्मण्यो ददेऽस्मै पदसुमकृतां चित्रमालां तृतीयाम् ॥ १४७ ।

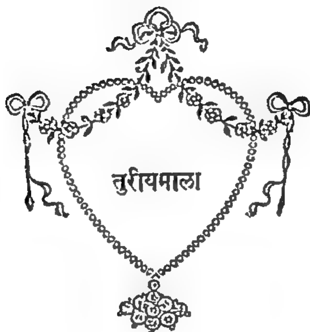

क्लींकारांभोधिरत्नं शशिकुलतिलकं वेदवेदान्तसारं
कृष्णं श्रीगोपनाथं श्रुतिशिखरविभुं भास्करं प्रेमरूपम् ।
गोविन्दं गोपकेतुं पुरुसुखभवनं भक्तवात्सल्यमूर्तिं
देवं देदीप्यमानं वसुदलकमले भावयेऽहं वरेण्यम् ॥ १४३ ॥

कृष्णोल्लासः

पौरुषोल्लासः

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ (क. 2. 2. 12.)

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां
एको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ (क. 2. 2. 13.)

कृष्णोल्लासः

तुरीयमाला

पौरुषोल्लासः

मथुरापुर्याम्—

अथ सवयसो हरिर्हलिना साकं मथुरापुरीं तां सायं विशन्—

ददर्श मथुरापुरीं परिघमालहर्म्यैर्युतां
विशाल विपणीततिं विपुलरम्यशृङ्गाटकाम् ।
रसाल-कदलीगिरः-क्रमुक-लाङ्गली-गुच्छकैः
परिष्कृतगृहावलिं सुमफलादि-माल्यांबरैः ॥ १४४ ॥

कृताकृतविभूषणा निजनिशान्तवातायने
ससंभ्रममुपागता युवतयो हरिं वीक्षितुम् ।
प्रगल्भहसितेक्षणैर्द्विरदविक्रमप्रक्रमै-
र्मनोज्ञवपुषा हरेर्लिखितचित्रतामापिरे ॥ १४५ ॥

ततस्तन्तुवायः कश्चिद्भागधेयोदयादुद्भूतनिर्भर-भक्त्या रमणीय-सिंहसंहननौ रामकृष्णौ सम्यगलंकृत्य दुरवापामाप तदनुग्रहपात्रताम् ।

तदा—

स्वभूः सुदामनाम्नोऽथ मालाकारस्य दिष्टतः ।
गृहं गत्वार्पितं भक्त्या लेभे स्रक्चन्दनादिकम् ॥
स सुष्ठु स्तुवते तस्मै वरदानोन्मुखोऽभवत् ।
तदा सुदामाप्यवदद्वाक्यमत्यर्थभक्तिमान् ॥ १४७ ॥

"भक्तिर्मे तव पाद-पंकजे
"त्वद् भक्तेषु च सौहृदं परम् ।
"कल्याणार्णव ! सर्वदा शिवं
"भूयात्सुभगवन् ! वरेण ते" ॥ १४८ ॥

कुब्जा—

ततो भोजपतेश्चन्दनदासी वक्रत्र्यंगगात्रा त्रिवक्रेति यथार्थनाम्नी कुब्जेति प्रसिद्धा, गन्धपात्रेण सत्रा गच्छन्ती, कृष्णसान्निध्य, परमपुरुषं मन्यमाना, भक्तिपूर्वं गन्धं मुदग्संहननाय ददौ । येन प्रीत्या स्वीकृतेन राम मभिराममालिप्य स्ववपुरपि लिलिपे । ततस्तामनुजिघृक्षुः कृष्णः—

ऋजूकर्तुमनास्तस्याः स्वाङ्गुष्ठौ प्रपदे न्यधात् ।
द्व्यङ्गुली चिबुके दत्वा प्रगृह्योर्ध्वमनीनयत् ॥ १४९ ॥
भगवत्स्पर्शनात्सद्यः साऽभूदृज्वी सुसुन्दरी ।
आह्वयत्सा तदा कृष्णं गेहं भक्तिपरायणा ॥ १५० ॥

"साधितकार्योऽहमागन्तास्मि" इति प्रतिश्रवेण सानुतस्दाक्षवीक्ष णेन च ता सान्त्वयित्वा धनुर्मन्दिरमार्गमार्गणस्तदैक्षत । तत्क्षणमेव—

धनुर्भङ्ग —

प्रविश्य धनुषो गृहं बहुभटैः सुगुप्तं धनु-
र्दिदृक्षुरिव निर्भरं निस्तमस्य गत्वा हरिः ।
करेण जगृहे क्षणाच्चटनिर्लीलया तोलयन्
अधिज्यकरणोद्यमे लघु बभञ्ज निर्घोषतः ॥ १५१ ॥

तदा रक्षिकानाततायिनोऽभिपततो रामकृष्णौ चापशकलाभ्यां निहत्य कांश्चिन् कान्दिशीकान् विद्राव्य पुरोपवनं विविशतुः ।

धनुर्भङ्गनिर्ह्रादाकर्णनेन कंसस्त्रास-कंपित-कलेवरोऽभूत् ।

कंसस्तन्निशि गाढभीति-हेतो-
र्निद्रां नाप हि कृष्णमेव पश्यन् ।
सुप्तस्याथ बहूनि दुर्निमित्ता-
न्युत्पद्यास समीपमृत्युमूचुः ॥ १५२ ॥

धनुर्याग —

प्रभातायां तु विभावर्यां ससंभ्रमं सरभसमुत्थाय कंसः स्रगादि-समलंकारितमञ्चः समुचितासनोपवेशित-पौरजानपदजनः सत्कारपुरःसरं वरासनोपवेशितराजर्षयः स्वसचिव संहति-परिवृत-मण्डलेश्वरमध्ये निहितो-त्तुंगसिंहासनमधिरुह्य तस्थौ । नन्दादयस्तु मञ्चान्त्यप्रान्तेऽविगणिता अतिष्ठन् ॥

क्रणत्पणवघोषतस्तदनु चाणूर-मुष्टिकौ
शलस्तदनु तोशलः प्रमुखमल्लाग्रगामिनः ।
प्रहर्षवदनोत्सुकाः कलिततालानुपक्रमाः
प्रवेशविधिनाविशन् रुचिरभङ्ग्या नटा यथा ॥ १५३ ॥
भद्राद्याधोरणास्तावद्दर्पलिप्ताभिमानिनः ।
चन्द्रलेखाद्ययोदश्चदिन्द्रनीलाचलोपमम् ॥ १५४ ॥
द्विपं कुवलयापीडं रङ्गमुख्यमुखे न्यधुः ।
कृष्णगमौ प्रतीच्छन्तो ह्यकुण्ठोत्कण्ठया स्थिताः ॥ १५५ ॥
आयान्तौ तौ निरीक्ष्यैते न्यरुन्धन्मार्गमंजसा ।
कृष्णो गभीरया वाचा प्राह हस्तिपकांस्तदा ॥ १५६ ॥

"आधोरणा-दत्त-वर्त्म क्षणान्नो
"रङ्गप्रवेशाय वांछास्त्यदभ्रा ।
"यच्छेत मार्गं न नश्येद् वियातान्
"युष्मानिभं चाद्य हन्मीह तूर्णम्" ॥ १५७ ॥

तदा तिरस्कारकारिणा हस्तिपकेन तीक्ष्णतोत्र-तोदित-करिपुष्कर-गृहीत-विग्रहो हरिर्निजकरेण तत्करं समाविद्ध्य निर्मुक्तश्चरणचतुष्टयमध्ये निलीनः पुष्करपरामृष्टो विनिर्गत्य, पुच्छं प्रगृह्य सुपर्णो नागमिव तं नागं सलीलं सुदूरं विकृष्य, भ्रमयित्वा विसृज्य, स्वयमपि पतित इव नटन्, सहसोत्थायापययौ। तं पतितं मत्वा दन्तावलतल्लजो दन्ताभ्यां वसुधां मुधा विव्याध । अथ माधवः—

क्रुद्धं दन्तिनमापतन्तमधुना हस्ते निगृह्य क्षणात्
क्षोण्यामक्षिपदंघ्रिणाच्च भृशं चाक्रम्य संपीड्य तम् ।
उत्पाट्यास्य रदं स तेन तमहन्नाधोरणांश्च द्रुतं
कृष्णान्यं रदनं बलाय तमदात् शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १५८ ॥

अथ स्कन्धदेशनिवेशित दन्तावलदन्तायुधौ माधव-प्रलंबघ्नौ वयस्यैः सह रङ्गाङ्गणं विविशतुः—

नानाविधाकलितवेषविशेषयुक्तौ
वंशोद्भत-द्विरद-दन्त-लसद्युयानौ ।
दृष्ट्वा जनाः कुतुकिनः प्रथित-प्रभावौ
चित्राणि वीर्यचरितानि मिथः गमूदुः ॥ १५९ ॥

अथ मल्लप्रधानश्चाणूरो रामकृष्णौ गजघ्नमानं संबोध्य, गजाभिशनि-र्धाभिरेण निपुणाय तावामन्त्र्य, स्वात्मानं कृष्णाय, मुष्टिकं रामाय च

प्रतिद्वन्द्वमकल्पयत् । रामकृष्णौ च "भोजपतेरिष्टमावयोरभीष्टमेव" इति प्रतिवदन्तौ तन्नियुद्धमुररीचक्रतुः ॥ तदा प्रतिद्वन्द्विद्वन्द्वं हस्ताहस्ति मुष्टी-मुष्टि द्वन्द्वयुद्धमारेभाते । तथाच—

करास्फोटनमादितः परिवर्तनं ग्रहणं मिथः
विसृज्याप्युपसर्पणं प्रतिरोधनं करतोलनम् ।
पतित्वाप्यभिलुंठनं स्वपसर्पणं ग्रहणं पुनः
समक्षेपणमन्ततो कृतु योधनं इग्नर्तनम् ॥ १६० ॥

एवं चिरदिष्टं नितान्तक्रोधाक्रान्तस्वान्तेन स्वत्यर्थकठोरभीषणं नियुध्यमान-प्रतिद्वन्द्विद्वन्द्वं वीक्षमाणा योषाः कृष्णरामकृतेऽनुकंपातिशयेन समुत्पद्यमानाश्रुधाराः स्रावयन्त्यो मिथोऽवदन्नेवम्—

"महानधर्मो भविता नियुद्धे
"द्वन्द्व-प्रतिद्वन्द्व-ममत्व-शून्ये ।
"क्व पर्वताकार-बलिष्ठ-मल्लाः
"क्वैतौ कुमारौ पुरुकोमलाङ्गौ ?"॥ १६१ ॥

"पश्यत श्रमस्वेदकणान् कृष्णस्य मुखे कमले हिमबिन्दूनिव, वीक्षध्वं बलभद्र-बदनमारक्तं कोकनदमिव" ॥ इति—

युवतिजनस्य वचांसि निशम्य
स्वजनमनः-परिताप-भयेन ।
प्रतिभटमल्लवधे मतिमुग्रां
सपदि हरिर्निदधेऽथ मृधेऽस्मिन् ॥ १६२ ॥

चाणूराङ्गमपीडयद् दृढतरं वज्रोपमाङ्गैर्हरिः
क्रोधात्तेन च मुष्टियुग्मनिहतो हस्तीव पुष्पैर्हतः ।

तं बाह्वोः सुनिगृह्य बाढमभ्रकुचक्राकृतिं भ्रामयन्
क्षिप्त्वा क्षोणितले हठात्समहरन् शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १६३ ॥

संक्रुद्धो बलवक्षसि प्रहृतवान् मुष्टिको वज्रमुष्ट्या
तन्निर्लक्ष्य हली करग्रहणैर्मुष्टिकं द्राक् निहत्य ।
वात्याविद्धमहामहीरुहमिवापातयत्क्षोणिपृष्ठे
कूटं पाणितलाहतं समहरद् द्वीपिविक्रीडितं द्राक् ॥ १६४ ॥

शलं तदनु तोशलं हरिरहन्वरं लीलया
पलायनमकुर्वत प्रचुरकान्दिशीकास्तदा ।
अथ स्वजनसंगतश्चतुरवल्गनं दर्शयन्
स्वकिंकिणि-मणिक्वणैरनुससार तालक्रमम् ॥ १६५ ॥

अथ स्वमनोरथविलासविपरीत्येन भुग्न-कर्कश-शिखरि-प्रख्यानां वज्रकायमल्लमल्लानां प्रमथन-दर्शनाद्भितान्तनान्तो भीतिविभिन्नधान्तो भोजपतिः सामन्तराजामात्य-प्रतीत-प्रजापूर्ण-सभायां गोपालबालकाभ्या-मत्यन्तमात्मानमवमानितं मन्यमानोऽत्र किंकर्तव्यतामूढो निलक्षणो वाचानि निरार्याऽर्धगतप्राणो भटानाज्ञापयदेवम्—

"अयि भटपुङ्गवा इमौ दुष्टौ
"प्रचुरमविनयं प्रकुर्वाते ।
"सपदि नगरतो बहिर्द्रुतं
"नयत पुनरिहान माऽऽव्रजताम् ॥ १६६ ॥

"वसुदेवं हत शीघ्रमेव पापं
"हत नानं म्वजनैः सहोग्रसेनम् ।
"परपक्षं हृदि धारयन्त एते
"रिपवो मे यममन्दिरं प्रयान्तु" ॥ १६७ ॥

वचोऽपि निशमन्निदं सपदि दुष्टपृथ्वीश्वरं
सखड्ग-नृपमग्रहीच्छिरसि चोरगं तार्क्ष्यवत् ।
हठात्क्षितितले क्षिपन् तमधि चापतद्विश्वधृक्
चकर्ष सहसा व्यसुं हरिरिभं यथा तं हरिः ॥ १६८ ॥

स सर्वदोद्विग्नधिया यमीश्वरं
पिबन् वदन् वा विचरन् स्वपन् श्वमन् ।
ददर्श कंसोऽरिकरं हरिं सदा
तमेव सद्यो दुरवापमाप सः ॥ १६९ ॥

ततस्तदनुजा वैरनिर्यातचिकीर्षवः कंक - न्यग्रोधकादयोऽष्टौ हरिमभिपेतुः । ते च पशव इव पञ्चास्येन, प्रलंबघ्नेन परिघेण पञ्चतामापिरे ।

तदा—

मुदिता विबुधाः सुमं किरन्तो
विजहुर्मानसखेदमद्य गाढम् ।
दिविजा गणिका जगुर्मनोज्ञाः
समभूद्‌ भेरि-मृदंग-तूर्य-घोषः ॥ १७० ॥

एवं प्रध्वंसं गते नृशंसे कंसे, कंकादिसहजसमुदये शमनसदनं समासादिते, स्वप्राणरक्षणप्रवणेषु क्षोणिपेषु क्षणेन परोक्षभावं गतेषु—

"पितृद्रोहिणि स्वजनद्वेषिणि सज्जनघातिनि सत्कर्मविरोधिनि राजनि विधिविहितेयं समुचित चरमदशा" इत्यादिभिर्मिथोरहोवचोभिः सह मल्लनियुद्धक्षणनिरीक्षणकांक्षणप्रवणैः रिक्तीक्रियमाणेषु मञ्चसञ्चयेषु

कलकलनिनद-मुखरिते रङ्गहरिन्मुखे रणाङ्गणीभूते चावरोध-वधूजनारब्धा-तिदीन-परिदेवनव्याप्ते शून्य-नृपसभे गोपजनमात्रशेषिते, कंसारिः कृष्णः धरित्रीपतेरुत्तरक्रियाः कारयित्वा, सरामः सत्वरं कारां गत्वा पितरौ लोहशृंखलबन्धनान्मोचयित्वाऽवन्दिष्ट। तदा रामकृष्णौ जग-दीश्वराविति मन्वानौ देवकीवसुदेवौ यावत्तौ परिष्वजेते तावज्जगन्मोहिनीं विष्णुमायां वितत्य कृष्णस्तावभाषतैवम्—

"न पीथो दत्तो वाममुपयमनजोऽपि हि भुवने
"यदा कारागारे व्यसनितवतौ पुत्रविरहात्।
"विधोः कृत्यं भ्रातुर्भयकलुषितं दौष्ट्यचरितं
"अतः शीलं सौख्यं परम लभतं गद्ध-पितरौ" ॥ १७१ ॥

इत्थं भाषमाणं कृष्णं सरामं गाढतममाश्लिष्य बाष्पासारैरभिषिच्य, चानन्दसिन्धौ नितरां ममज्जतुर्दम्पती ॥

तदा मोचयित्वा चोग्रसेनं यथापुरं मथुरापुरे नरपतिपदे निदधे माधवः। तदनु कंसत्रासात्कृत-विदेशप्रवासान् वृष्ण्यन्धकमधूनत्र प्रत्यागमय्य निजनिजनिकेतनेषु सुखावासायाऽऽदिदेश केशवः। अनन्तरम्—

नन्दादि-व्रज-मित्र-बन्धु-निवहं संगम्य मोदावहः
संभाष्य स्वकृतज्ञतां बहु वदन् आलिंग्य गाढं वपुः।
यत्रादीन्नृपदौकनानि वितरिष्यामि लब्धान्तरे
चेत्याभाष्य व्रजाय गन्तुमनसां प्रेम्णाऽनुमेने हरिः ॥ १७२ ॥

अथाऽऽनकदुन्दुभिः मुनिपुंगवं गर्गर्षिरूपभं कुलपुरोधसं पुरोधाय भासुरभूसुरैरथ रामकृष्णौ द्विजन्यजनककर्मणा संस्कार्य—

विद्याभ्यासाय पुत्रौ गुरुकुलवरे प्रेषितोऽस्मौ सुवंशः
प्राज्ञौ सान्दीपिनीतो निशितधिषणौ छात्रवर्गेण सत्रा ।
साङ्गोपाङ्गांश्च वेदान् बहुविधकलाः कृत्स्नशोऽधीतवन्तौ
सूनोर्दानं परमोद्‌हरिमथ गुरुर्दक्षिणार्थे ययाचे ॥ १७३ ॥

तदा सरथौ हलिहरी प्राप्तप्रभागौ प्रचेतसो नचमाऽऽशंकितोदरपुत्रं पंचजनाख्यासुरं शंखरूपं पंचतां नीत्वा पांचजन्यं शंखं लेभाते, नतु गुरुपुत्रम् । अथ—

हरिः मगमोऽथ यमस्य गेहं
गत्वा मुदा तेन कृतां सपर्याम् ।
स्वीकृत्य पुत्रेण गुरोः समेत्य
स्वदक्षिणार्थं गुरवे ददौ तम् ॥ १७४ ॥

तदा गुरुः सभार्यः प्राप्तानिमानप्रीतिप्रकर्षो हृदयंगमाभिराशीर्भिः सह स्वसदनगमनमन्वमंस्त । तदनु मथुरापुरीमागतौ रामकृष्णौ सुचिर-विरहखेदं बान्धवानामपनिन्यतुस्तौ ।

ततो हरिः श्रेष्ठं भक्तमत्तमसुद्धवमाहूय तमित्थमादिदेश –

"गत्वा गोकुलमुद्धव प्रियसखे पित्रोर्मुदं कारय
"प्रीतिं गोकुलवासिनां च सकलां वार्तां वदस्वाग्रह ।
"या गोप्यो निखिलं अहर्मम कृते जीवन्ति मत्प्रीतये
"ता भक्त्या बहु सान्त्वयन् विरहजं दुःखं हर प्रेमतः" ॥१७५॥

उद्धवश्च गृहीत-विविधोपग्रहाः सत्वरं रथमारुह्य, रजनीमुखे व्रजं प्राप्य, नन्देन सत्कृतः, श्वोभूते प्रातर्गोपीनां गोपानां च दृष्टि-पथमधिजगाम।

गोप्यः समीक्ष्य पुरुषं हरिभक्तवर्यं
पीतांबरं कुसुमहारजुषं सुवेषम् ।
संबोध्य भृङ्गमथ तं वदतीव काचिन्-
मा नः स्पृश प्रतरणेन वयं विनष्टाः ॥ १७६ ॥

अथोद्धवो भगवत्सन्देशं ताभ्यो जगादेत्थम् ।—

"कृष्ण उवाचैवम्—

"यथाकाशो वायौ सततमनुगोऽहं च सर्वेषु वर्तें
"जगत्सृष्ट्वा मत्तस्तदनुविशतः कुत्र मे स्याद्वियोगः ? ।
"चिदात्मानो नित्या जगति विषयास्त्वस्थिराः स्वप्नतुल्याः
"इतीक्षित्वा यूयं मयि धृतधियो मत्पदं प्राप्स्यथान्ते"॥१७७॥

तदा—

आकर्ण्येमां भारतीं माधवीयां
प्रीत्या गोप्यश्चित्तशान्ति समापुः ।
कृष्णं चित्ते धारयन्त्यः सुगाढं
प्राज्यां भक्तिं तत्पदे लेभिरे ताः ॥ १७८ ॥

उद्धवस्तावद्व्रजे कतिपयमासान् वसन्, नित्यं निरंतरं कृष्णकथा व्रजवल्लवीभ्यः शृण्वन्, तासां परां भक्तिं प्रशंसन्, प्रश्रयप्रणतिपुरःसरं ताः सभाजयन्, भक्त्या संदुधुक्षे । एवम्—

भव-भीतमुनीनां यत्तीव्रेण तपसेप्सितम् ।
गोप्यो भूयिष्ठ-भक्त्यैव लभन्ते सुलभेन तत् ॥ १७९ ॥

अथ मथुरां प्रतिनिवर्तितुकाममुद्धवं नन्दगोपादिगोपप्रमुखा बहुभि-रुपढौकनैः संमान्य कृष्णरामवसुदेवादिभ्यो भूयिष्ठमुपायनं दत्त्वा

सन्देशैः साकं प्रेषयामासुः । अथोद्धवः स्वपत्तनमागत्य कृष्णाय वृत्त-मखिलं निवेद्याऽतोषयत् ।

अक्रूरगृहे—

अन्येद्युरच्युतोऽक्रूराय कृतमाश्रवं स्मरन्, रामोद्धवाभ्यां सार्धं तदगार-मागम्य, मिथोऽभिवादन-स्वागतावेदनानन्तरं वरासने समुपवेशितः सभाजितः समुचितातिथ्यैः सम्यगभ्यर्हितोऽक्रूरेणैवमस्तावि—

"युवां दुष्टप्रशमनपरौ सतां परिपालकौ
"तथा सर्व-प्रभवभरणाप्ययं युवयोः कृतिः ।
"जगत्यां सृष्टिमनुविशतः स्वयं हि बुभूषया
"युवाभ्यां किंचिदपि न पृथग्भवेन्नु कदाचन ॥ १८० ॥

"त्वमेव बहुधा भासि ह्यवश्यो गुणकर्मणोः ।
"सर्वतः सर्वशक्तस्त्वं त्वत्समो न कुतोऽधिकः ? ॥ १८१ ॥
"चेतना ज्ञात्वैवांशाथान्तर्याम्यसि तेषु वै ।
"धर्मग्लानौ क्षिताविथं वपुनाऽवततरस्यज" ॥ १८२ ॥

कृष्णो भगवान् मन्दस्मितेनानुमोदिततज्ज्ञापितोऽभाषतैवम्—"त्वं पितृभ्यो वरीयांश्च । आवां बालकौ, त्वत्पोष्यौ त्वयानुग्राह्यौ च । आस्तां तावत् । त्वयापि कार्यं किंचिदस्ति ।

हस्त्याह्वये पाण्डुसुतांश्च कौरवान्
दृष्ट्वा त्वमागच्छ विदंश्च तत्स्थितिम् ।
ते पाण्डवाः कौरवदुष्कृतार्दिता
इत्यादि वार्ता हि शृणोमि सांप्रतम् ॥ १८३ ॥

तदा चाक्रूरो हस्तिनापुरं गत्वा, पृथां विदुरं च दृष्ट्वा, चाभाष्य, सुगुण-यशोवृद्धिं पाण्डवानाममहमानैः कौरवैः पाण्डवा भोजितगरला

जतुगृहाधिवासितास्तथापि दैवानुकूल्यबलेन क्षेमेण वर्तन्त इति ज्ञात्वा भीष्मद्रोणादिभिः सह संबभाषे। अथ धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा—

तं धर्ममब्रवीत् सुष्ठु श्लाघितः प्रतिबोधितः।
"वात्सल्यात् पुत्रवश्योऽहं कृष्णो रक्षतु सज्जनान्॥ १८४॥

"धर्मप्रतिष्ठापनार्थमवतीर्णो हि कृष्णः। स समीचीनं कृत्वा लोकानुद्धरतात्" इति। धृतराष्ट्र-भाषितं श्रुत्वा किंचिद्दिनं हस्त्याह्वये चोषित्वा, मथुरां प्रत्यागत्य, कृष्णायाशेषोदन्तमावेदयत् सोऽक्रूरः॥

लोकानां क्षेमकृत्यप्रवणहृदयो दुष्टसंहारदक्षो
लीलामर्त्यस्वरूपं हरिरिह वहन्नौग्रसेनिं जघान ।
धर्मिष्ठं चोग्रसेनं नरपतिपदे स्थापयद्यश्च तस्मै
सुब्रह्मण्यस्तुरीयां पदसुमकृतामर्पये चित्रमालाम् ॥ १८५ ॥

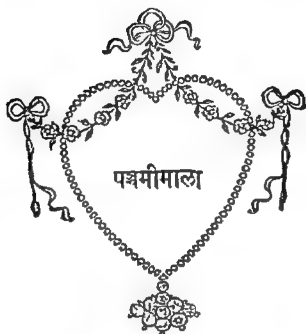
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुनादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥ १८६ ॥

कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वक्षस्थले कौस्तुभं
नासाग्रे वरमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम् ।
सर्वाङ्गे हरिचन्दनं च कलयन् कंठे च मुक्तावलिं
गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणिः ॥ १८७ ॥

(श्रीमन्मोहनतन्त्रम्)

कृष्णोल्लासः

परिणयोल्लासः

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता
वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ (म ना 16 8.)

कृष्णोल्लासः

पंचमी माला

परिणयोल्लासः

जरासन्ध —

अस्ति प्राप्तीति पुत्र्यौ द्वे कंसनाशात्सुदुःखिते ।
जरासन्धो गृहे पश्यन् चुकोप हरये भृशम् ॥

मगधाधिपो जरासन्धो नितान्तक्रोधाक्रान्तस्वान्तः सन् अक्षौहिणीनां त्रयोविंशत्या साकं—

महासमरयोधनेऽप्रतिभटः पराक्रामकः
सहस्रगजशक्तिमान् मगधदेशभूपासुरः ।
असंख्य-भटसंयुतः स हरये क्रुधा-पूरितः
रुरोध मथुरापुरीं सपदि तत्समन्ताद् भृशम् ॥ १८०. ॥

तदा भगवदिच्छया वैकुण्ठादागतं शैब्य-सुग्रीव मेघपुष्प-बलाहकाख्य-हय-चतुष्टय-युक्तं दारुकाख्य-सारथि-चोदितं सकलायुध-संपन्नं गरुडध्वजं दिव्यरथवरं गरुडध्वजः सरामः समारुह्य, शत्रुसैन्याग्रे गत्वा पांचजन्याख्यं शंखं दध्मौ । तेन शंखध्मानेन रिपुबलमखिलमतिवेलं प्रक्षोभितं बभूव । तदा "बालकेन मातुलघातिना न योत्स्ये" इति वदन्, कृष्णं निःसार्य, मागधो राममाह्वायाऽऽहूय, घोरतरसमरमारभमाणो रामकृष्णयो रथं स्वसैन्याऽऽच्छन्नमकार्षीत् ।

हरिः सैन्यं पश्यन् रिपुबलशरैः पीडितं शार्ङ्गधन्वा
प्रकुर्वन् ज्याघोषं निशितविशिखैः शत्रुसेनामभाङ्क्षीत् ।
निपेतुः प्रच्छिन्नाः पदग-तुरगा दन्तिनो युद्धरङ्गे
जरासन्धं गृह्णन् झटिति मुसली पाशबन्धं बबन्ध ॥ १९० ॥

तदनु कृष्णगिरा विसृजन् रिपुं
विजयभेरि-मृदङ्ग-निनादतः ।
युवतिवृन्द-विकीर्ण-सुमो हली
स्वनगरीं प्रविवेश सकेशवः ॥ १९१ ॥

कालयवन.—

करालः कालयवनो वज्रकायो यमोपमः ।
अलब्ध्वा स्वप्रतिद्वन्द्वं रणकण्डूलबाहुभृत् ॥ १९२ ॥
स विदन्नारदगिरा चाणूरघ्नो हरिः क्षमः ।
कोटिसैन्यसमायुक्तो न्यरुणन्मथुरापुरीम् ॥ १९३ ॥

द्वारका—

तदवलोक्य कृष्णः पौराबला-बाल-वृद्ध-क्षेमाय द्वादशयोजन-विस्तीर्णाममरावतीप्रत्यादेशां वापीकूपतटाकोपवनोपेताम्—

पयोदसरणिस्पृशत्कनककुम्भकूटैर्गृहै-
र्विशालरथवीथिभिः परिख-गोपुराट्टालकैः ।
पुरीं भृशमलंकृतां सपदि नामतो द्वारकां
अरातिबलदुर्गमां जलनिधौ हरिर्निर्ममे ॥ १९४ ॥

यस्यां च दिगधिपतयो निजनिजविभवान्निदधुः । योगमायया हरिः पौरान् सपरिकरान् द्वारकामानीय, तद्रक्षार्थं रौहिणेयं नियोज्य, स्वयं निरायुध आजानुलंबमान-प्रालंबिकमालधारी मथुराया निर्गम्य पुरनाग्रे प्रादुरासीत् ।

तदनु माधवो धावन्ननुधावन्तं कालयवनं किंचन गिरिगह्वरं नीत्वा तत्रैवान्तर्दधे । यस्मिन् मुचुकुन्दो नाम मिहिरवंशीय विश्रुत विश्रान्तः प्रत्ननृपो सुरसमरे पुरंदरसहायो भूत्वा चान्ते नितान्त-परिश्रान्तो भूत्वा, चिरनिद्रेप्सुः, "निद्राभङ्गकारी सद्यो भस्मीभवत्व-ति"ति जंभभेदि-दत्तवरोऽत्र बहुकालान्निद्राणः शेते । तदविजानन् कालयवनो गुहां प्रविश्य शयानं केशवं मत्वा चरणाग्रेण निर्भिद्यीकुर्वाण-स्तत्क्षणमेव विदग्धो बभूव ॥

मुचुकुन्द —

अथ हरिराविरासीत् । तदा—

दृष्ट्वाग्रतोऽथ मुचुकुन्दनृपो मुकुन्दं
"किं पूर्वजन्म-सुकृतं सुकृतं मया यत् ।
"पश्याम्यनुग्रहचिकीर्षुमिहागतं त्वां"
एवंविधाः प्रणतिपूर्वनुतीस्तानीत् ॥ १९५ ॥

अथाऽऽगामिजन्मनि मुक्तिमुक्त्वा मुकुन्दोऽन्तर्दधे । मुचुकुन्दस्तदनु स्वराज्योद्देशं प्रतिगत्वा तत्र कलत्र पुत्र-मन्त्रिणश्चिरदिष्टात् कालवशं गतान् विदन्, मानुषपशुपामल्पत्वादिना तत्कलिकालागमो, गन्धमादननगं गत्वा, नारायणाश्रमाभ्याशे निशित तपसि तस्थौ ॥

प्रहर्षणगिरि —

अथ यवनवाहिनीं जवेन विदलयन् तद्धनं स्वपत्तनं नयन् माधवो मध्येमार्गं मागधं महतानीकेनाभिपतन्तं निशाम्य त्रस्त इव त्यक्तधनः संप्रति मिलितप्रलंबघ्नः प्रहर्षणाख्य शिखरिणमारुरुक्षत् । मागधस्तावनु-धावन् क्षितिभृतमभितो हुतवहमसृजत् । हलिहरी प्रहर्षणादवप्लुत्य द्वारकामाजग्मतुः । मागधस्तौ दग्धौ मत्वा ममोदं स्वपुरमगमत् ॥

रेवती—

आनर्ताधिपतिः शर्यातिपौत्रः ककुद्मीनामा स्वकीयां तनयां रेवती-नाम्नीमादाय सत्यलोकं गत्वा समुचितवरं तस्याः चतुर्मुखमप्राक्षीत्। द्रुहिणः सजोषमाह तमेवम्—

"यदा त्वं पृथिवीं यासि भवेत्तत्र युगान्तरम्।
रामाय रौहिणेयाय देहीमां तनयां प्रियाम्" ॥ १९६ ॥

पृथिवीपतिश्च पृथिवीं प्रत्यागत्य, स्वराज्यं स्वजनं चाऽदृष्ट्वा, रामाय रेवतीं दत्वा, विवाहोत्सवानन्तरं हिमवत्प्रान्तकान्तारं महते तपसेऽयासीत्॥

कुण्डिनम्—

अस्ति प्रशस्त-नगरं विभवप्रतीतं
नाम्ना च कुण्डिनमिति प्रचुरप्रसिद्धम्।
राजा विदर्भपतिरिन्दुकुलावतंसः
श्रीजन्मयोग्य इह भीष्मकनामधेयः ॥ १९७ ॥

रुक्मिणी—

नृपतेस्तावत् पुत्राः पञ्च रुक्माद्यः कुमारी चैका रुक्मिणीनाम्नी चाजायन्त। सा च—

उत्कृष्टशील-सुगुणाढ्य-सुमञ्जुलाङ्गी
कन्या रमेव भुवने दययाऽवतीर्णा।
स्वानां मनोहरण-नैपुण-युक्तरामा
रम्यैर्गुणैरनुदिनं ववृधे मनोज्ञा ॥ १९८ ॥

सा च बाल्यादारभ्य कृष्णस्य रामणीयक-विक्रमाद्यसंख्येयाऽप्रमेय-गुणगणान् श्रावं श्रावं तस्मिन्नेव संक्रान्तस्वान्ता मत्या तं पतिं वव्रे।

आरूढयौवनां तनयां वीक्ष्य भीष्मकः कृष्णपाणिमेव रुक्मिणी गृह्णात्विति निर्णीय तत्परिणयाय प्रभूतसंभारसन्नाहमकार्षीत् ।

तद् दृष्ट्वा रोषाविष्टो ज्येष्ठतनुजो रुक्मी दनुजांश-संजातो जगाद तातमेवम्—

"वसुदेवसुतो नृपो नहि स्यात्
"पशुपालो न पतिर्भवेद्भगिन्याः ।
"स च मागधतो भयान्निगूढः
"शिशुपालो नरपाल एव योग्यः ॥ १९९ ॥

"अतो रुक्मिणी चेदिपं धरणीरमणशिखामणिं स्वपाणिग्रहणाय समर्हति । न तु कृष्णम्"— इत्युद्धुष्य स्थविरं पितरमनादृत्य, चेदिभूपाय भगिनीं प्रतिश्रुत्य, जरासन्ध-दन्तवक्त्र-शाल्व प्रभृतीनामामन्त्रणपत्रिकां प्रेषयामास ।

विप्रसन्देश —

रुक्मिणी तु तन्निशम्य निशाम्य च नितान्तचिन्ता-सन्तानितान्तः-करणा, स्वस्याऽऽप्ततमं विप्रपुङ्गवं सुदामाभिधानमानाय्य कृष्णायाऽऽत्मनः सुदृढ-निश्चय संदानित-सन्देशं सत्वरं प्राहिणोत् । स च विप्रवर्यस्त्वरया प्राप्तद्वारकः हरिणा सादरं सत्कृतः सन्देशं हरये समार्पयदेवम्—'कृष्ण! रुक्मिणी वदति—

"श्रुत्वा सुन्दर! सद्-गुणाननुदिनं त्वय्येव चित्तं धृतं
"मां जायां कुरु चौरभागमिव ते चैद्यो न मां विन्दताम् ।
"सेवार्थं गमितांबिकायतनतो नेया त्वया द्वारकां
"नो चेत् त्वद्गतमानसा व्रतकृशान् प्राणांस्त्यजामि ध्रुवम्" ॥'

सन्देशमिममाकर्ण्य तथा कर्तुकामः कृष्णः सन्तुष्टः सत्वरं द्वारकानीतं रथवरं समारुह्य विप्रेण सह सार्थकया कुण्डिननगरं प्राप्तवान् ।

तच्च—

> रथ्या मार्जन-सेचनैः क्रमुकाम्रलांगलगुच्छकैः
> रंभास्तंभपटादिभिः सुमतोरणैः शुशुभे भृशम् ।
> रामा रम्यवरांबरा मणिहार-कुंकुम-मण्डिताः
> भ्राजद्वस्त्रधरा नराः सुममालभारिण आसत ॥ २०१ ॥

पुत्राधीनो विदर्भपतिश्चैवं वरमुरीकृत्य कन्यादान-सन्नद्धोऽभवत् । कन्या च कृतमङ्गलस्नाना धृतकौतुकमङ्गला वरांबराभरणभूषिता सुभृशं शुशुभे । अथ भीष्मको भूयिष्ठविभवैर्भासुर-भूसुर-वरैः परिणय-पूर्वाङ्गानि साङ्गोपाङ्गानि निर्वर्तयामास ।

वरश्च चैद्यनृपालः शिशुपालो वरेण्यविशालनिशान्ते निवेशितः ।

> कल्ये चैद्यनृपः शुचीकृतवपुः स्नातः कृताभ्यंजनः
> क्षौमं चोत्तमवस्त्रयुग्ममधरल्लेपांश्च माल्यानि च ।
> काञ्चीकुण्डलकङ्कणानि मुकुटं केयूरमालावली-
> र्बिभ्राणो वलयादि-भूषणचयं प्रालंबिवैकक्षिकम् ॥ २०२ ॥

> कस्तूरी-तिलकाञ्चितो विशेषक-सुशोभितः ।
> भूर्गुरः कृतपूर्वाङ्गश्चातुरः पाणिपीडने ॥ २०३ ॥

> नेपथ्याञ्चित-रामणीयकवपुर्दर्पणे वीक्षमाण-
> श्चात्मानं प्रतिबिंबितं स मदनं देहवन्तं सुमेने ।
> रुक्मिण्याः करपीडनोत्सुकमनाः कालमान्द्यं न सेहे
> शार्दूलो धृतवल्कगवृत इव क्षत्रवन्यावृतोऽभूत् ॥ २०४ ॥

अत्रान्तरे कृष्णप्रतिसन्देशमपश्यन्ती, प्रतिक्षणं विप्रप्रत्यागमनं प्रतीक्षन्ती, रुक्मिणी भृशार्ता, नितान्त-चिन्ताक्रान्त-चित्ता, संभ्रान्ता, किंकर्तव्यतामूढा, गाढं प्रतप्तहृदया, कृष्णमेव स्मरन्ती बभ्राम ।

तदा वामनेत्रं च वामौ भुजोरू
स्फुटं प्रास्फुरन् मङ्गलं सूचयन्तः ।
द्विजोऽप्यागेहं प्रविष्टो मुदाऽदात्
हरेः पत्रिकां प्राणदात्रीममुष्यै ॥ २०५ ॥

सा तां पत्रिकां सादरमादाय ससंभ्रमं पठित्वा पुनःपुनः सावधाना पाठं पाठं स्वात्मानमाश्वासयन्ती निजजनिं सफलाममनुत । तदनु प्राज्यकृतज्ञतया प्रहर्ष-प्रकर्षेण क्षोणी गीर्वाण वदनं वीक्षमाणां रुक्मिणीं रमणीमणीं "कृष्णः स्यन्दनेन कुण्डिनमाजग्मिवान्" इति व्यज्ञापयद् द्विजतल्लजः । संप्रत्येषा संतोषस्य परां काष्ठामुपेयुषी पारितोषं सजोषप्रणाममेनामुष्मै प्राकार्षीत् ।

अत्रान्तरे चैकः कृष्णः कुण्डिनमगमदिति विदित्वा बलभद्रो बृहतानीकबलेन सार्धमनुधावन् कुण्डिनं सत्वरमासेदिवान् ।

रुक्मिणीहरणम्—

परिणयक्षणप्रेक्षणप्रवणतयागतौ रामकृष्णाविति मन्वानो मनुजेश्वरो वसनवसनान्युपदीकृत्य समुचित निशान्ते तौ निवेशयामास । पुरौकसः कृष्णं वीक्ष्य सुकुमारायाः राजकुमार्याः सुसदृशं वरं मेनिरे । अथ रुक्मिणी—

रुद्राण्याः पूजनार्थं हरिमनवरतं चिन्तयन्ती सखीभिः
भेरी-तूर्यादि-वाद्यैरपचितिविभवैर्मानितोऽभ्येत्य पद्भ्याम् ।
देवीमभ्यर्च्य सम्यक्प्रतिगमनविधौ विप्रदारैः परीता
शूरैर्गुप्ता समन्तात् गजहयपटलैः स्रग्धरा याति मोदम् ॥ २०६ ॥

यदा कात्यायनीं देवीं कृष्णं पतिमयाचत ।
तदा घण्टारवैर्दुर्गा वरलाभमसूचयत् ॥ २०७ ॥

अथ मन्दं मन्दं चरन्ती रुक्मिणी चिकुरनिवेण्या उपरि मर्कताद्यादिपराध्यमणिगणखचित शिरोभूषणेन समणिफणाफणीव पश्चाद्विराजमाना,

अलिकुलाभ - सदृक्ष स्वभाव - कुटिलालकपरीतलमल्लामललना, पञ्चमी-शशांकसंकाशालिकमध्यलसत्कस्तूरीतिलकाङ्किता, सज्य पञ्चशर-शरासन-निभ भ्रूभागयुगा, चलन्नीलोत्पल-विलसत् कमल दल तुल्य लोचन युगला, चंपक कुड्मल प्रतिमोन्नतायतनासिका, कनत्कनककर्णिकाकुण्डल प्रतिफलित कपोलयुगला, प्रवालपङ्क्तिद्वयसमानरदनच्छदा, मन्दस्मितेपदृश्यमान-कुन्द-कुसुम निकर-सदृश रुचिर रद ततिः, हरि हृदयाह्लादनोचित-शृङ्गार-रसजीवित विधु वदना, शृङ्गारपुञ्ज स्तंभायमान-नम्र कम्र कंबुकण्ठी, ग्रैवेय-काद्यलंकृत वक्षःस्थला, मृणालिनी नालोपमित मृदु दीर्घ - बाहुयुग्मा, तत्प्रान्तविलसत् पाणिभ्यां व्याकोश कुशेशयं न्यक्कुर्वंती, अनर्हरत्नखचित-वलय निवह मञ्जु शिञ्जिता, कनक-जाल प्रोत कौसुंभ कौशेयांबरा, वरेण्य-मणि खचित नील क्षौमोत्तरीया, मञ्जु शिञ्जान किङ्किणी कदंबक-काञ्चन-काञ्चीनद्ध-नीविका, अलक्तक कुरुण्डक गैरिक रागरुपित पदकोकनद युगा पराग्र्य रत्नखचिताङ्गुलीयक - विलसद् हस्त - गृहीत सखीहस्ता, इतरकर-किसलयैर्लीलालकान् स्थाने मुहुः स्थापयन्ती, लज्जया चैवदाननमवन-मयन्ती, सर्वात्मना हृदय दयितं ध्यायन्ती—

> कृष्णस्याऽऽगमनानकाशकरणे मन्दं करेणुर्यथा
> गच्छन्तीव हरेर्गवेषणविधौ चक्षुर्दिशन्ती दिशि ।
> मेदिन्यामवतीर्ण मङ्गलवधूः कृष्णेन सयोजने
> धामक्तेव कुतूहलेन भरिता ग्रेप्मां तनोति ध्रुवम् ॥ २०८ ॥

> सौन्दर्यातिशयेन चिर कृतरतिः स्वात्मनः प्रेक्षणार्थं
> भो कण्ठं स्थित-गजवीरनिवहं मार्गं पार्श्वस्थितं द्राक् ।
> उन्मार्थीस्वरणे प्रभूतरुचिरा केशवं मा ददर्श
> प्रोद्दीस्याशु तत्र पदेऽदितवतीव क्षणं तिष्ठतिस्म ॥ २०९ ॥

रुक्मिण्या हृदयं विलंबकरणे हेतुं धिया तर्कयन्
सौन्दर्यातिशयं गुणांश्च स यथा शुश्राव पश्यंस्तथा।
कृष्णः मद्य उपेत्य तां भुजयुगे धृत्वा रथे वेशयन्
पश्यच्छूरसमक्षमेव हि ययौ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २१० ॥

तदानीं रुक्मिणी-वीक्षण-संरंभ-स्तंभिता, विस्मित-विस्मृत-हस्त-च्युतायुधाः, प्रणष्ट-निजधिषणाः, गाढनिद्राणा इव, मूर्छापन्ना इव, भृशतर-स्तिमिताः, साल्व-जरासन्ध-दन्तवक्त्र-विदूरथ-प्रभृतयो भटानां सम्भ्रम-संरंभ-संक्षोभकोलाहलैर्जागरिताः, कृच्छ्रादुदन्तं विदन्तो पुनर्गृहीत-हस्त-भ्रष्ट-प्रहरणाः, कृष्णेन सहाभ्यामर्दाय प्रयतमाना यावदहन्त, तावत् कृष्णो विदूरथादिभ्यः सुदूरं जगिमवान्। तदा ते रामेण बहुमर्दिताः पराजिताश्च।

यादववीर-पराजित-भूपतयः सुपरवशाः
स्वस्य बलस्य च मर्दनमत्र निरीक्ष्य तदनु ते।
संगरभूतलाच्च परामुखतां गत-त्रपय-
श्चेदिपतिं सकलं गुनिवेद्य विरक्तिमिह ददुः ॥ २११ ॥

सौन्दर्यातिशयितरुक्मिण्यो रमणीमणयो धरण्यामगण्याः सन्तीत्युक्त्वा स्वं स्वं धाम जग्मुः ॥

कृष्णवीर्यमविज्ञाय रुक्मी चक्रे प्रतिश्रवम्।
"अहत्वा तं हरिं युद्धे नायास्ये कुण्डिनं पुनः" ॥ २१२ ॥

सैनयाथाक्षौहिण्या कृष्णमनुद्रवन् "तिष्ठ तिष्ठ त्वां शमनसदनं नयामि" इति ब्रुवन् तीव्रबाणान् अक्षिपत्। तान् छित्त्वा कृष्णः षड्भि-र्बाणैः रुक्मिणमाविध्यन् धनुश्चिच्छेद। अन्यद् धनुरददे सः। तदपि तेन प्रक्षिप्तशस्त्राण्यपि छित्त्वा, तदपि द्वितीयं धनुः चूर्णितवान् कृष्णः।

तदा रुक्मी कृपाणपाणिः कृष्णं तूर्णमद्रवत्। तदानीं कृष्णश्चतुर्भिर्बाणैः कृपाणं पञ्चधा भित्वा, 'नन्दक'माददे। तदानीं रुक्मिणी कृष्णचरणयोः प्रणम्य प्रार्थयतैवम्—

"विरम विरम विष्णो! भूरि कारुण्यमूर्ते!
"निखिल-भुवन-योगक्षेम-कृत्यैक-दीक्ष!।
"उपयमसमयेऽस्मिन् मंगलानां सुयोगे
"ह्युपयममयनं न भ्रातुरस्य प्रशस्तम्॥ २१३॥

इति संत्रासवेपमानतनुलता भगद्वदं याचमाना माधवं तद्वधान्निरुरुधे। तदापि तद् दर्पकर्तनाच्चिकीर्षुः कृष्णो वैरूप्यं वधप्रतिकृतिमवधार्य तं रथस्तंभे वस्त्रबन्धं बद्ध्वा तत्वारिधारया तस्य श्मश्रु-केशान् प्रावापीत्।

अत्रान्तरे बलभद्रः—

रिपुबलमखिलं द्रागुन्मर्दयित्वा बलोऽगा-
दनुनयवचसा तं रुक्मिणं मोचयित्वा।
नयपथमुपदिश्य भ्रातरं धर्ममृच्छे
प्रचुरमुदमकार्षीद्रुक्मिणी मालिनी गा॥ २१४॥

पराजयात् सोदरीपुरतः कृतावमानान्निजतीव्रप्रतिश्रवेण वैरूप्य-निमित्त-ह्रिया च कुण्डिनपुरप्रतिगमने भृशकुण्ठिताशस्तदुपकण्ठे भोजकटेऽसौ न्यवात्सीत्॥

रुक्मिणी-परिणय —

तदनु विजयिनौ नीलांबर-पीतांबरौ द्वारकामागम्य महामहैः सह यथाविधि रुक्मिणी परिणयं कर्तुकामौ संभृत-भूरि-संभारौ विदर्भपति-प्रभृतीन् वधू-बान्धवान् कुरु-केकय-सृञ्जयादि राजन्यवर्यांश्चाह्वान-

पत्नैरामन्त्र्य सन्देश-हारिणं धरणीसुरं सुदामानमप्याहूय तान् समुचित-सुवेश्मसु सादरं ससत्कारं निवेश्य, द्वारकापुरीमलंचक्रतुः ।

तथा च—

मृष्टैः शृङ्गाटकाद्यैर्भवननिवहैर्मण्डितैर्मण्टपाद्यै-
र्द्वारि द्वारि प्रकृप्त-क्रमुक-कदली-नारिकेलादि-गुच्छैः ।
पूर्णैः कुंभैः फलाद्यैः प्रघणनिहितैस्तोरणैश्चित्रमाल्यैः
स्त्री-पुंसानां महार्घ्याभरणवसनैर्द्वारकाऽलं रराजे ॥ २१५ ॥

मिष्टान्नैर्भक्ष्यभोज्यैर्विविधरसगुणैर्मोदकैर्भूरिभुक्ते-
रातिथ्यैः प्राज्यदानैरगणितनिवहैः कल्पवृक्षेव दत्तैः ।
नानावाद्यैर्विनोदैर्नटवरनटनैर्नाट्य-नृत्यादि-लास्यैः
प्राज्योत्साहेन घोषैः परिणयसुमहः साधु निर्वर्तितोऽभूत् ॥ २१६ ॥

एवंविध-विविध-निर्भर-प्रमद-प्रकर्ष-भरितायां द्वारकायां महा-महपर्यायैः पुरयात्रा-देवालय-यात्राद्युत्सवविलासैः रुक्मिणी-कृष्णयोः परिणयोत्सव-प्रक्रियाकलाप-कोलाहलैर्दिवसा दश व्यतीयुः ।

यत्र—

नेदुर्भेरि-पटह-मृदङ्ग-पणवा वीणा सुवेण्वादयः
संगीते कृतसुरसुधाः पुरुजगुः पाण्डित्य-मात्सर्यतः ।
चक्रे नर्तन-विविध-लास्य-नटनं पौराङ्गनानां गणः
सर्वेभ्योऽम्बर-कनकहार-वलयान् रामः प्रकामं ददौ ॥ २१७ ॥

अथाशेष-धरणी-रमणी-शिरोमणि-रुक्मिणी-परिणयक्षण-पूरण-विधौ विस्तीर्णोपायन-वितरण-प्रवणौ रमारमण-रेवतीरमणौ सदारावुदारौ निजबन्धुजनेभ्यः समस्तपुरजनेभ्यो धरणीधवेभ्यो धरणीगीर्वाणेभ्यो

निखिलाभ्यागतेभ्यो विशिष्य सन्देशहारिणे विप्रवरेण्याय सुदाम्ने पराध्यर्याभरणांवराणि सामोदं सबहुमानं प्रकामं वितेरतुः। अनन्तरमपि—

कतिपयदिवसान् कुतूहलिभ्यो
विविध-विनोद-सुबोधकारि-भेदैः।
प्रचुर-रुचिर-चित्रवाणदीपैः
प्रमद-भरं ददतुः सहोदरेन्द्रौ ॥ २१८ ॥

एवंविध-विविध-महोद्धव-वितान-विलासैः संकलित-जन-संकल-प्रहर्ष-प्रकर्ष-विजृंभित-कलकलरव-मुखरित-हरिन्मुखा पुरी हसनमुखी चकासामासे। किंच सा—

दृष्ट्वा विष्णुं सुवेषं श्रियमपि धरणौ रुक्मिणीवेषभूषां
संयोगं चापि मध्यः परिणयविधिना भूरि भद्रं विधातुम्।
यत्रेमौ संवसेतां प्रमदविभवतश्चात्मनाऽत्रैव वास्यं
मन्वेत्थं भूः स्वयं चाप्यवतरणविधौ स्रग्धरा द्वारकाऽभूत् ॥

स्यमन्तकः—

आसीत्तदा यदुकुलप्रभवो मनस्वी
सत्राजिदाख्य-सुकृती निशितैस्तपोभिः।
लेभे मणिं दिनमणेः प्रचुरप्रसादात्
ख्यातां स्यमन्तकमणीति सुवर्णदात्रीम् ॥ २२० ॥

स च मणिः प्रतिदिवसं सुवर्णभारमजनयत्। प्रभूतभद्रं च समन्तात्। सत्राजितः सत्यभामाभिधाना पुत्री समजनि चैका सन्ततिः। सा—

सत्यभामा—

अरालचिकुरालका स्वलिक-नासिका-भ्रू-रदा
कलासु भृशशिक्षिता समरवीक्षणे वीतभीः।

> सुसूक्ष्म-धिषणायुता बहुवधूगुणैकायना
> सुसत्व-धृति-साहसैः सकलकार्यनिर्वाहिका ॥ २२१ ॥

विविध-प्रभूत-प्रभाव-महितां स्यमन्तकमणिं धरणीधवसौधे निधाय सार्वजनीन-साहायकं राज्यसामान्य-श्वःश्रेयसं च चिकीर्षुः कृष्णः क्षितिपतेः कृते सत्राजितं तं मणिं वनित्वा प्रत्याख्यातः ।

अथैकदा तावत् सत्राजितोऽनुजः प्रसेनाभिधानो मुदा कंठे-बद्ध-स्यमन्तको मृगयां गतो मृगेन्द्रेण मारितः । वृत्तान्तानभिज्ञाः सत्राजित्-प्रभृतयः कृष्णे निरागसि मन्तुममंसत ।

जांबवान्—

आत्मशुद्धिं चिकीर्षुः कृष्णः पौरवर्यैः सह प्रसेनगवेषणप्रवणः प्रस्थायारण्याय दूरे चाग्रवणं नावगाह्य परमनापन्नं प्रसेनसंहननं ततोऽनतिदूरे पञ्चतापन्न-पञ्चास्यकायं चाद्राक्षीत् । अग्रेवणं निकटगिरिगह्वरं निरीक्षमाणः पौरप्रधानान् अभ्यागप्रदेशे निवेशयन् नर्दकः प्रविश्य तत्र क्रीडा-प्रवण-रमणी-मणि-पाणौ मणिमदर्शत् । तदा पराक्रमण-कुपित-विक्रान्त-ऋक्षवर्यः कृष्णमभ्यामर्द्य मुष्टी-मुष्टि युद्धमकार्षीत् । कृष्णस्तावदष्टादश दिनानि भृश-भीषणरणं कुर्वाणो वरेण्य-भल्लमल्लकं कुब्जेणवाऽजैषीत् । "पुरुषोत्तमादृते नाऽहं केनापि पराजय्यः" इति दृढप्रत्ययवान् जांबवान् पुरुषोत्तमं दिदृक्षुः समुद्धृत-पक्ष्माक्षिभ्यां वीक्षमाणः स्वस्वामिगमचन्द्ररूपावनीयांसं समक्षमक्षिविषयभूतं कृष्णं पश्यन्नत्रसः सन्, स्वस्वामिरूपदर्शनमार्थयत । तदा—

> सज्यं कोदण्डं निशितविशिखं हस्तयोर्बिभ्रतं तं
> नीलाभ्रश्यामं स्मितयुतमुखं धीरगंभीर-भावम् ।
> क्रव्यादां कालं घननयनाऽऽश्रितं मैथिलीशं
> साधूनां संरक्षणचणतमं राघवं प्रैक्षतर्क्षः ॥ २२२ ॥

जांबवती—

अथ निर्भर-भक्ति-पुरस्सरं हरिं सुचिरं दरीदृश्यमानः प्रदक्षिणप्रणिपातान् चेक्रीयमाणः समणीं रमणीमणीं जांबवतीं भल्लूकनक्षत्रो हरये समार्पयत् ।

अथ हरिर्बहिरागत्य पौरवानदृष्ट्वा स्यमन्तक-सीमन्तिनी-मणिभ्यां साकं द्वारकामागत्य, तदुद्वाहं बहुविभवविस्तृतमहततिभिः सह निर्वर्त्य, नृपसभायां समस्तोदन्तमावेद्य, सम्यगपनोदितात्मापवादः स्यमन्तकं सत्राजिते ददौ । स च निरागसि कृष्णेऽपराधपातनादतिवेललज्जावलीढस्तदघपरिजिहीर्षुः सन्नुत्तमर्णाय सकुसीदमूलधनमिव स्यमन्तकमणिना साकं रमणीमणीं सत्यभामां हरये समर्पयितुं तामानाय्य कृष्णसविधे किंचिदवाङ्मुखस्तूर्णीं क्षणं तिष्ठन् कृष्णाय सुवाणीमभाणीत्—

"स्यमन्तकं कुमारीं च द्वे मण्यौ ते ददाम्यहम् ।
"स्वीकुरुष्व मयि प्रीत्या मन्मन्तुं क्षन्तुमर्हसि" ॥ २२३ ॥
वरं वीक्ष्य स्वयं सद्यः प्रशस्य स्वस्य धन्यताम् ।
स्वजन्म सफलं मेने सत्यभामा हृदन्तरे ॥ २२४ ॥
भामां शस्तगुणोपेतां निशम्याऽऽप हरिर्मुदम् ।
सत्राजितमिमां वाणीं प्रत्यभाणीन्मुदावहाम् ॥ २२५ ॥
"गृह्णामीमां जीवमणीं साऽलं स्यान्मे सुखंकरी ।
"तपोलब्धा जडमणिस्तवैव स्तात् शिवंकरी" ॥ २२६ ॥
"उपग्राह्यं स्वज्ञामात्रा प्रीत्या दत्तमुपायनम्" ।
वदन्नेवं स जग्राह प्रतिदत्तमणिं मुदा ॥ २२७ ॥
स्वमनोरथमप्येवं दिष्ट्या मेनेऽत्र साधितम् ।
एवं भूयिष्ठ-सन्तोषः पक्षेषु त्रिष्वजायत ॥ २२८ ॥

धनद इव धनाढ्यः प्राज्यभृत्य-परिच्छदः ।
संभार-चय-संपन्नः प्राज्य-सन्नाहकारकः ॥ २२९ ॥

आमन्त्र्य बान्धवान् सर्वान् कृष्णपक्षसमुद्भवान् ।
भूयिष्ठैर्विभवैः सार्धं प्रारेभे महसंहतिम् ॥ २३० ॥

सत्यभामापरिणय.—

अथ शुभे दिवसे, शोभने मुहूर्ते, पुरुहूत-पुरोधसा सदृशं गर्गर्षिप्रभं कुलपुरोहितं पुरोधाय, क्षोणीगीर्वाणवरेण्यगणैः सत्रा सत्राजिद्भामामणि-कृष्णयोः परिणयविधिना पाणिग्रहणसगणेशप्रदक्षिणा-वितरणचणः संपूर्णतां प्रणिनाय । तथा च पुरयात्रा-देवालययात्राद्युत्सवैः, मिष्टान्न-नानाविधगुणव्यञ्जन-पायस-परमान्न-चित्रान्न-बहुविधभक्ष्य-भोज्य-भोजन-लेह्य-चोष्य-पेय-पदार्थैः, भेरी-तूर्यादि पटह-पणव-मृदङ्गादि-वादित्र-वीणा-वेणु-कण्ठ-संगीत-गोष्ठीभिः, पौराङ्गना-संघात-संगीत - नृत्य - नर्तन-लास्य-नट-नर्तक-नटन-नर्तन-प्रकटन-विनोदैर्नानाविध-हास्य-जनकृततिभि-र्विविध-विचित्रतर - दीपावलीभि - र्बहिर्बाणावलीभिश्च, सार्वजनीनानन्द-सन्दोह-सन्दायिनो दिवसान् षोडश, दिनकमिवोज्जृम्भमाण-प्रचुरप्रमदभरित-भूरिजनसंकुल-संभ्रम-संरंभ-चलन-वचन - कलकल - निनद - प्रतिनादित-रोदोन्तरालान्, वैवाहिक-प्रक्रिया-पर्याय-कलाप-संबद्धान्, अत्यवाहयत् महती मानवसंहतिः ।

अनन्तरमपरिमेय-यौतकेन साकं वरसदनं वधूवरौ प्रेषयामास सः ।
एवं स्यमन्तकमणिः कृष्णाय द्वे रमणीमणी समाददे ॥

गच्छत्यनेहसि हलिहरी हस्तिनापुरं प्रयाताविति विज्ञाय रन्ध्रान्वेषिणौ कृतवर्माक्रूरौ प्रत्याख्यान-भग्न-सत्यभामाकामनेन शतधन्वना तत्र—

संधुक्षित-मत्सरेण निद्राणं सत्राजितं घातयित्वा तस्मान्निक्षेपमिव स्यमन्तक-मणिमलभेताम् ।

अथात्यर्थ-दुःखितायाः गजाह्वयं गतायाः सत्यभामाया मुखादुदन्तं विज्ञाय हलिहरी सत्वरं-प्रत्यागतद्वारकौ तत्र शतधन्वानमपश्यन्तौ ततः प्राप्तमिथिलौ तत्रस्थ-शतधन्वानं निहत्यापि मणिं नालभेताम् । तदा पुन-र्द्वारकामागतः कृष्णोऽक्रूरमानाय्य प्रथमोपायविधया तं मणिमप्राक्षीत् । तत्प्रत्यर्पण-प्रतिश्रवानन्तरं शतधन्वना तस्मिन्निक्षिप्तं मणिमदर्शयत् । ततः कृष्णस्तं मणिं तस्मायेवादात् ॥

सुभद्रा—

आसीदशेषललनातिलकायमाना
कृष्णानुजा समिहिता सुगुणैः सुभद्रा ।
आरूढ-यौवनदशा नृपवीरयोग्या
स्वानां प्रमोदमनुवासरमेधयन्ती ॥ २३१ ॥

रामस्तदर्हं मनुते सुयोधनं
सर्वे तदन्येऽर्जुनमेव मन्वते ।
पार्थे सुभद्रा निदधे मतिं दृढां
सौन्दर्य-वीर्य-प्रथिते धनुर्धरे ॥ २३२ ॥

सुभद्राहरणम्—

सकलोपायकुशलस्य कृष्णस्यादेशात्—

पार्थः काषायवल्कः स्फटिकमणिमयैः कङ्कणैः कर्णलम्बैः
रुद्राक्षैः कण्ठहारैर्नवमणिगुडिका-कुण्डिकाद्यैः समेतः ।
भूयिष्ठैर्भस्मलेपैर्यतिवरतिलकाकल्पविभ्राट् त्रिदण्डी
स्तव्याक्षो द्वारकायां वटविटपितटे व्याघ्रचर्मण्यतिष्ठत् ॥२३३॥

तत्रापि—"नारायण! नारायण" इति मुहुर्मुहुर्व्याहरन् समीपागत-जनान् प्रति—"असारं संसारं जहित मृगतृष्णिकासदृशं विषयसुखं स्वप्नसमम्। त्यजत मोहं मनुजवरा" इति परवैराग्यं बोधयन् कतिपयैरेवाहोभिर्जनेषु प्रत्ययमुत्पाद्य राजद्वारे लब्ध-प्रवेशो रामेण सत्कृतः पार्थभिक्षुको भिक्षामग्रहीत्। विस्रंभातिशयवशाद्बलभद्रः सौधैककोणे यतिं वासयन् पूजाद्रव्याणि समर्पयन्, तद्धरिवस्यार्थं तदनुजिघृक्षाजननाय स्वानुजां सुभद्रां न्ययोक्षीत्॥

सोऽपि कपटयागशरी पराध्यं-परिचारिकां दर्शं दर्शं मन्धुक्षितहृच्छयः, स्मेरास्य-प्रकटित-रुचिरकुन्तनिभ-दन्तपङ्क्तिभ्यां विशाललोचनापाङ्गनाकृतालोकनैश्च ललनातल्लजहृदयं मजोऽसमकार्षीत्॥ कपट-कर्मन्दिनि कापट्यं अमन्वानां तां सुभद्रां विजयो निजतत्वं समावेद्य समुचितावसरप्रतीक्षामादिशत्सः॥ तदनु नितान्त-सन्तोष-प्रकर्षाविष्टधिषणा कृष्णानुजा प्राप्तरूपा प्राप्तमनोरथा सन्तोष-सन्दोहं विन्दमाना, सव्रीड-मन्दस्मित-सल्लाप-विलासैः साकं विजयाय सुपरिचर्यां चिकीर्षमाणा, किंचिद्दिदं सजोषं विषेहे। अथ प्रकाशकर-शारदागमे सोमेश्वरोत्सव-यात्रागमे सति-

सर्वज्ञो विजयाय सायुध-रथारूढां सुभद्रां ददत्
व्याजेन क्षणवीक्षणे प्रहितवान् दूरं नगर्या बहिः।
संकेतस्थल उत्पतन् रथवरे पार्थो भटान् रून्धतो
विद्राव्य स्वपुरं निनाय दयितां शार्दूलविक्रीडितम्॥ २३४॥

इदं श्रुत्वा रामः क्षुभितहृदयो रक्तनयनो
हलं गृह्णन् योद्धुं झटिति चलितः किंतु हरिणा।
प्रणामैः पादाब्जे मृदुमधुरवाचोपशमितः
कथंचित्सेहेऽयं कृतपरिणयां तां शिखरिणीम्॥ २३५॥

अथ नीलांबरः पीतांबरमेवं व्याजहार। "त्वं कपटकर्मन्दिने दर्शनमपि न ददिवान्। किं कुर्वीत वराकी हठादपहृता सहोदरी। अयं

राक्षसविवाहः स्यात्। अत आवयोरेकतरस्याभावे स्वजनवदनालोकनहीना कुररीव करुणं रुद्यात्सोदरी सवगा। मम गमनं तु न शस्तम्। तथापहरण-गर्वावलिप्त-प्रतारकदर्शनेन-सन्धुक्षितं मुसलं कुशलं न कुर्यात्। त्वं तु पाण्डवपक्षपाती। अतस्त्वमेव गच्छ" इत्युक्त्वा बहु-हय-रथ-गज-पदातिभिर्हरणैः सहाऽवरोध-वधू-जनैः कृष्णं हस्त्याह्वयाय प्रजिघाय॥

सुभद्रापरिणय.—

अचिराय—

> किरीटी हस्त्याह्वे प्रमदभरिते कृष्णस्य सविधे
> सुधापूर्तागारे बहुवितरणैर्मिष्टान्नविभवैः।
> मुहूर्ते सुश्लाघ्ये स्वजनमिलितो वैवाहिकविधौ
> सुभद्रायाः पाणिं प्रणयभरितः स्वीयेन जगृहे॥ २३६॥

एवं निखिललोकाभिलषितपूरणनैपुणचणः कृष्णस्तत्र वासरांश्चतुरः सर्वजन-प्रीणनचतुरोऽवात्सीत्। निखिलबान्धवान् सुधासारनिष्यन्दभाषणै-रानन्दमन्दोहं विन्दयन् गोविन्दस्तैरमन्दानन्दमन्दोहपूर्वमभिनन्दितो बहुवन्दितो निजनगरमन्दिरममन्दमविन्दत॥

कतिपय-मासानन्तरं पाण्डव - दिदृक्षुः पुण्डरीकाक्षः सात्यक्या-दिभिः सार्धं प्राप्तेन्द्रप्रस्थः शमनपरनात्मजौ प्रणम्य,पुरन्दरनन्दनमालिङ्ग्य, चाश्विनीतनयाभ्यामभिनन्दितः, कृष्णा-कृष्णानुजाभ्यामभिनन्दितः कुन्ती-देव्या साकं कुशल-ललितं संभाषमाणो धर्मनन्दनमानन्दयन्नास्त॥

कालिन्दी—

तदा कस्मिंश्चिद्दिवसे पार्थः सहरी रथमारुह्य यमुनातटनिकटा-टव्यां मृगयायामितः पिपासाकुलः फल्गुनः, कालिन्दीमेकलो गत्वा, तदन्तःकाञ्चन कन्यकान्यकाशिस्रामणि कृष्णोप्सया तपस्यन्तीं तद्वचर्मगाज्ञाय तां कालिन्दीनाम्नीं कृष्णे समर्प्य, ताभ्यां सह प्रमदनामसगाद्॥

खाण्डवदहनम्—

> हरिसुतविजयोऽन्यदा खाण्डवाख्यं वनं प्राप्य त-
> द्गशरनिकरैः क्षणात्पञ्जरेणाऽऽवृतं कारयन् ।
> चपलमनलसादकार्षीत्समग्रं ततः स्वीकृते
> रथ-सितहययुग्म-गाण्डीव-तूणीर-बाणादिकः ॥ २३७ ॥

सभानिर्माणम्—

अथ हरिप्रेरणया विश्वकर्मनिर्मिते परमाश्चर्यस्रमन्दिरे धनञ्जयान्मोचनेन मयः कृतज्ञो धनञ्जयाय भूशंविचित्रतरसभां निर्ममे माधवगिरा सूचिताम् । यत्र—

> सजलं निरंबु तलभूः सजलेति
> प्रतिभाति चेतसि यथार्थ-विरुद्धम् ।
> स्वभिमान-लिप्त मनसां महदार्ति
> जनयेत्सभेति हरिसूचितमेतत् ॥ २३८ ॥

कालिन्दीपरिणय —

तदनु—

> द्वारकां केशवः कालिन्दीमनैषीत्समोदं
> सजोषं वैभवाटोपैः साकं प्राज्यमिष्टान्न भोज्यैः ।
> वाद्यघोषैः सुसंगीतैर्नृत्य लास्यैर्विनोदै-
> र्बन्धुभिश्चावृतस्तामुद्वाहरीत्योपयेमे ॥ २३९ ॥

मित्रविन्दा—

अथावन्ती-राजाधिदेव्या गोविन्दस्य पितृष्वसुर्नन्दिनी मित्रविन्दानाम्नी चारूढ यौवना हरिमेव वरमकामयत। किं तु तस्याः सोदरौ विन्दानुविन्दाभिधौ सुयोधनपक्षपातिनौ गोविन्दमनिच्छन्तौ स्वयंवर चिकीर्षू बहून् महीपतीनाहूय सभायां न्यवेशयताम् ।

ज्ञात्वैवं माधवस्तां प्रचुरतरसाऽगादवन्तीं ग्रहीतुं
वर्या श्रेष्ठं समीक्ष्य प्रमुदितमनास्तं ववृपुस्तदानीम् ।
प्रीतो भक्तानुकंपो दृढमनुविदन् मित्रविन्दानुरागं
जित्वा सोदर्यवीरान् स्वभुजबलतो द्वारकां तामनैषीत् ॥ २४० ॥

सत्या—

आसीदयोध्यानगरे नग्नजिन्नाम राजा । तत्सुता सत्याख्या सुरूपशीलगुणगणाढ्या । तां च बहवो महीधवाश्चकमिरे । किंतु जनकः कन्याशुल्कं सप्तवृषभयुगपद्वशीकरणमकल्पयत् । तेषां निशित-निष्ठुर-विषाणाग्रैः प्रोथिता भग्नाङ्गाः भग्नाशा बहवो बभूवुः । आकर्णितवार्तः कृष्णः सानीकः सपार्थः कोसलनगरं गत्वा धरणीरमणेन सत्कृतः सत्यया कामितश्च । तदा संश्रुत-तीव्रशुल्कमालोच्य भूपो भृशमनुतेपे । अथ प्रासादोद्याने नृपेण प्रदर्शितान् कृष्णः—

वृषभान् वीक्ष्य कठोरशृंगयुगलान् पीनान् सुदुर्धर्षणान्
लघुकायान् समसंख्यकान् दधदजो मत्तेभविक्रीडितम् ।
दयितानानयदङ्गना मकलहृत्संतोषमुत्पादयन्
सह नातादुपढौकनैर्बहुविधैर्जग्राह सत्याकरम् ॥ २४१ ॥

अथ सह सत्यया स्वपुराय प्रतस्थे मुदा माधवः सविजयो विजयी ॥

तदा—

पथि कृष्णरथं रुरुधुर्हताशाः
कुभृतः कुपिता जयशालिने ते ।
वृष-निष्ठुर-शृंग-कृत-क्षतानां
विजयाग्रगणः शमनं शुनेने ॥ २४२ ॥

भद्रा—

सन्तर्दनादयः कृष्णमाहूय बहुमाननः ।
श्रुतकीर्तिसुतां भद्रां रतां तस्मै मुदा ददुः ॥ २४३ ॥
विवाहविधिना साकं मूल्यमर्थं वितेनिरे ।
प्रभूत-पारिबर्हेश्च द्वारकां प्रैषयन् वधूम् ॥ २४४ ॥

लक्ष्मणा—

अथ बृहत्सेन-नाम्नः—

मद्राधिपस्य तनया बहुलक्षणान्विता
प्राद्ध नारदाद्धरिगुणानवगम्य लक्षणा ।
कृष्णे मनः परमधादितरेषु दुर्मना-
स्तातस्तु शुल्कमकरोद् झषयन्त्र-भेदनम् ॥ २४५ ॥

बहवो लक्षणापाणिकांक्षिणः क्षोणीरमणा मीनभेदने भग्न-प्रयत्ना भग्न मनोरथा बभूवुः, यत्र अधस्थजले दृष्टिं निधाय चोर्ध्वमत्स्य-भेदनं कार्यम् ॥ सजिष्णुः कृष्णस्तु—

धनुः सज्यं कृत्वा विशिखमथ सन्धाय सहसा
सकृन्नीरं दृष्ट्वा हरिररमभांक्षीद् झषयुगम् ।
सुराश्चक्रुर्वृष्टिं दिवि सुमनसां प्रीतमनसा
हरेः कण्ठे हारं सुनिहितवती सा शिखरिणी ॥ २४६ ॥

अथ लक्ष्मणः कृष्णः सलक्षणः सविजयो विजयी जगाम स्वधाम मुदा ॥

एवं कृष्णो निजभुजबलाद्रूपरागादि हेतो-
रष्टौ पत्नीरलभत लघु स्वाष्टभक्तिस्वरूपाः ।
लोकास्तुष्टिं प्रचुरविभवं मङ्गलं गाढमापुः
सुब्रह्मण्यः पदसुमकृतं पञ्चमं हारमाधाम् ॥ २४७ ॥

सत्यं शुद्धं विबुद्धं जयति तव वपुर्नित्यमुक्तं निरीहं
निर्द्वन्द्वं निर्विकारं निखिलगुणगणव्यञ्जनाधारभूतम् ।
निर्मूलं निर्मलं तन्निरवधिमहिमोल्लासि निर्लीनमन्त-
र्निस्सङ्गानां मुनीनां निरुपमपरमानन्दसान्द्रप्रकाशम् ॥ २४८ ॥

अव्यक्तं ते स्वरूपं दुरधिगमतमं तत्तु शुद्धैकसत्त्वं
व्यक्तं चाप्येतदेव स्फुटममृतरसांभोधिकल्लोलतुल्यम् ।
सर्वोत्कृष्टामभीष्टां तदिह गुणरसेनैव चित्तं हरन्तीं
मूर्तिं ते संश्रयेऽहं पवनपुरपते पाहि मां कृष्ण रोगात् ॥ २४९ ॥

अग्रे पश्यामि तेजो निबिडतरकलायावलीलोभनीयं
पीयूषाप्लावितोऽहं तदनु तदुदरे दिव्यकैशोरवेषम् ।
तारुण्यारंभरम्यं परमसुखरसास्वादरोमाञ्चिताङ्गै-
रावीतं नारदाद्यैर्विलसदुपनिषत्सुन्दरीमण्डलैश्च ॥ २५० ॥

(नारायणीयम्)

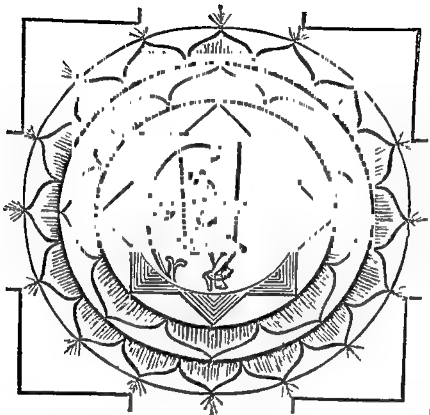
कृष्णोल्लासः

षष्ठीमाला

प्रौढोल्लासः

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा
सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ (मुं. ३ । ५)

कृष्णोल्लासः

षष्ठी माला

मौढोल्लासः

नरकासुरवधः —

आसीत्तदा क्षितिसुतो नरकासुराभिधः
प्राग्ज्योतिषाख्यनगरे भृशशक्तिविश्रुतः ।
जित्वा महेन्द्रमथ तस्य सितातपच्छदं
शृंगं च कुण्डलमपाहरदस्य मातृतः ॥२५१॥

युद्धे घोरतरे विजित्य स हठाद्राज्ञः सहस्राधिकान्
हृत्वाऽन्तःपुरयोषितश्च सह तैः कारागृहे प्राक्षिपत् ।
सर्वेषां जगति प्रभूत कदनं हिंसापरश्चाकरो-
दित्याकर्ण्य हरिः श्रितावनचणश्चक्रे मतिं तद्वधे ॥ २५२ ॥

तथा च माधवः सत्यभामया सार्धं तार्क्ष्यपृष्ठमधिष्ठाय प्राग्ज्योतिषपुरं प्राप्य गिरिदुर्गं शस्त्रदुर्गं जलानिलानलदुर्गाणि घोरमुरासुरपाशैर्निर्भर-दुर्गम-दुर्गाणि चाभ्यामर्द्य, गदया गिरीन्, कर्कशनिशितैः शस्त्रदुर्गाणि, चक्रेण जलादि दुर्गाणि, तरवारिणा मुरपाशांश्च प्रणाश्य, पाञ्चजन्यप्रध्मानेन प्राग्ज्योतिषपत्तनं तत्क्षणं प्रक्षोभ्य भृशं कृत्स्नशः तस्थौ ।

गुरोऽथ निरगाज्जलात्त्रिभुवनं मुरैः पञ्चभि-
र्ग्रसन्निव खगेश्वरे सपदि शूलमास्यन्नदन् ।
शरैस्तदभनक् क्षणाद्धरिरमुं मुखे ताडयन्
गदां च शतशोऽच्छिनद्दलगणं चक्रारिणा ॥ २५३ ॥

ततस्तत्सुतानुदायुधांस्ताम्रादीन् हरिररिणा तूर्णमेव तरणितनय-सदनं प्राहिणोत् । तदा नरकासुरो भृशातुरो बहिरागतो—

हरिं दृष्ट्वा भौमः खगपतिगले भामासमेतं स्थितं
तडित्वन्तं स्वर्योपरि धृतमिवाक्षिप्सीच्छतघ्नीं क्रुधा ।
भटाः शस्त्राण्यासन् युगपदनदन् चिच्छेद सर्वाण्यजो
गरुत्मान् पक्षाभ्यां गजहयभटान् ग्रस्तं चकारैककम् ॥२५४॥

तदानीमत्यर्थ-क्रोधाक्रान्त-स्वान्तः क्षितिसुतो यावत्त्रैलोचनं त्रिशूल-मप्रतिहार्यममोघं प्रचिक्षिप्सुर्हस्ते गृह्णाति तावदेव क्षणे कृष्णस्तच्छिर-श्चिच्छेद कर्कश-चक्रेण । तदा—

यदाऽस्य शीर्षं सकिरीटकुण्डलं
पपात भूमौ भगदत्तमात्मजम् ।
हरेः पदाब्जे प्रणमय्य काश्यपी
त्वनुग्रहीतुं भगवन्तमार्थयत् ॥ २५५ ॥

तथा कुर्वन् कृष्णो धरणीधरान् विमुच्य स्वधाम प्राहिणोत् ।

नरकाहृत-राजकन्यकानां
मुमुचे षोडशसाहस्रं सहस्रम् ।
अथ चात्मनि रागिणीर्मनोज्ञाः
परिणेतुं स्वपुरं स्वनीनयत्ताः ॥ २५६ ॥

ताभिः सुमृष्ट-विरजांबराभिरभिजात-सीमन्तिनीभिः साकं महाकोशान् वाहप्रकाण्डानभ्रमुकुलोत्पन्न-पाण्डुरचतुर्दन्तदन्तावलांश्च द्वारकायै प्रैषयद्धरिः।

इन्द्रलोके—

अथ ससत्यभामो हरिर्भगवान् विहगपतिवाहनः पुरन्दरमन्दिरमधिगम्यामर्त्य-मात्रे कुण्डलयुगलं दत्वा, सुधर्मायां वृत्रघ्ने सितातपत्रं मणिशृंगेण सत्रा प्रददे। हर्षप्रकर्षेण हरिणा हरिर्नितरामादृतोऽपि सत्यभामा मानुषचग्रुष्मतीति तुराषाण्महिष्या पारिजात-भूषणानर्हेति दिव्यकुसुमेन नादृता।

अथ सत्यभामया साकं सुधर्माणममरावतीमुच्चैःश्रवसमभ्रमातंगं सुरदीर्घिकातटनिकटे वृन्दारक-सुन्दरीहृदयानन्द-सन्दोह-सन्दायि संक्रन्दन-नन्दनोद्यानं च संवीक्ष्यामन्दमानन्दमविन्दत गोविन्दः। तत्र माकन्द-मन्दार-चन्दन-स्यन्दन-चंपक-चांपेय-कुन्द-तिन्दुकादि-द्रुमवीरुद्वृन्दमिन्दिन्दिरवृन्द-कलरवमुखरितेन्दिरामन्दिरायमाणेन्दीवरारविन्दकदंबकं, इन्द्रादिवृन्दारकवृन्दवन्दित वृन्दारक-मुनिवृन्दारक-दैनन्दिनमुकुन्द-वन्दनाय स्यन्दमान-मकरन्दबिन्दु-सन्दोह-संदिग्ध-मालती-माधवी-मल्लिकाकुसुम-निकुरुंबं, सन्तानपारिजातादि-कल्पद्रुमषण्डं, कामिनीमानस-कन्दर्प-सन्दायक-नन्दनोद्यानवने सान्द्रामन्दानन्द-सन्दोहं विन्दमानौ दंपती मन्दं मन्दं दरीदृश्यमानौ ह्यमन्दानन्दथुमविन्देताम्। तदनु—

सुरतरुनिकरं निरीक्ष्य रामा
प्रमदभरेण हृदन्तरं पुपूरे।
अपि च मनसि पारिजातकेच्छा
बहु भवतीति बभाण सत्यभामा॥ २५७॥

विचक्षणदक्षिणः कृष्णो भामाभिलषितं बहुमन्यमानस्तामेवं प्रतिभाषमाण एव—

पारिजातहरणम्—

"साधु भाषितं त्वया ममापि वल्लभः स वृक्षः
"साधयामि कामितं तवे"ति तद्द्रुमुज्जहार।
तत्क्षणं पुरन्दरो रुषा रुरोध तं समन्यः
तं विजित्य तार्क्ष्यवाहनः स्वपत्तनं जगाम ॥ २५८ ॥

अथामरतरुं भामामन्दिर-प्रमदवने प्रत्यष्ठापयत्सः।

बहुपत्नीकः कृष्णः—

तदनु षोडशसहस्रसंख्याकाः सुकुमारा राजकुमारीस्तत्समसंख्याकरूपधरो हरिर्युगपद् यथाविधि ताः परिणीय प्रत्येकं सुनिर्मित-मन्दिरेषु सुखंकरेषु ता निवेशयन् सर्वेषु गृहेषु गृहमेधी सन् स्वसर्वगत्वं सर्वव्यापकत्वं नित्यानन्दत्वं च पृथिव्यां प्रथयन् प्रतिबभौ भगवान्। एवं पराशक्तिकलाः षोडशसहस्र-भेदेन मत्यः मद्यः संयोगेन परमात्मावताररूपं कृष्णं संपूर्णकलावन्तमकार्षुः—

सुन्दर्यः प्राप्य कृष्णं पतिमभिलषितं स्वस्वसदने-
ष्वभ्यर्च्योमां शिवानीं नतिनुतिततिभिः पूज्य-गुरूनाम्।
प्रेम्णा प्रोत्कर्षरामा धवभजनशिवाः साधुसुभगा-
श्चक्रुस्ते भर्तृसेवां प्रमदसुभरिताः कंतवनिताः ॥ २५९ ॥

बाण —

आसीन्महाबलि-सुतः प्रथितप्रभावो
बाणाभिधान-नृपतिः पुरि शोणितायाम्।

यः शंकरं कुशलनर्तनगीतवाद्यैः
सन्तोष्य तं स्वपुरपालकमाशु चक्रे ॥ २६० ॥

दशशत-भुजैर्युक्तो बाणः प्रभूतबलान्वितः
प्रतिभटमलब्ध्वा युद्धे बाहुपाम-शमाप्तये ।
सुघन-परिघाद्यैर्व्यायामैः पलालक्षपादनै-
र्दिवसमनुवृद्धिं प्रापद्बाहुदण्डगणो भृशम् ॥ २६१ ॥

अथ विसंकट-पीवर-कण्ठलतर-प्रचण्ड-दोर्दण्ड - षण्ड - मण्डितोऽयं द्वारकोपकण्ठस्थमरण्डानन्दताण्डवशौण्डं दण्डित-दण्डधरं कुण्डलिकुण्डलं पुण्डरीक-चर्ममण्डितं पुण्डरीकाक्षमरुं शिखण्डिक - पिचण्डिक - प्रचण्ड-चण्डिकोपगूढकण्ठं शितिकण्ठं खण्डपरशुं मण्डूक इव कुण्डलिप्रकाण्डं कुण्डलितल्लज इवाण्डजप्रकाण्डं मृग इव मृगेन्द्रं शलभ इव प्रदीपं भीषण-फणिगणभूषणं निटिलज्वलनलोचनं उपगम्य द्वन्द्वाहवायाऽऽजुहुवे ।

तदा—

निशम्य वचनं तथा बलिसुतस्य दर्पाविलं
विपद्रुममपि स्वयं प्रततमेव छेत्तुं स्वयम् ।
न सांप्रतमिति स्मरन् निटिललोचनं मीलयन्
कृपाकलित-भाषितं स्मितमुखस्तमाहेश्वरः ॥ २६२ ॥

"अचिरादिर्हेति समरे कुशलः
"पुरुषः क्षमो मृधमदं दमितुम् ।
"भुजदण्डषण्ड-जडतापनये
"मम भक्तविग्रह इहानुचितः" ॥ २६३ ॥

श्रुत्वैवं शितिकण्ठ-भाषितममुं तूर्णं क्षणं तस्थिवान्
निर्माय्याथ सभूरिभारपरिघान् स्थूणागदाश्चायसीः ।

व्यायामान् सुभृशं भुजैः सुविहरन् किञ्चित्समाश्वासयन्
युद्धोत्कण्ठिततर्पण-क्षपणको दिष्टं श्रमादत्यगात् ॥ २६४ ॥

उषा—

बाणपुत्री ह्युषानाम्नी ग्रस्त-सौन्दर्य-वित्ता
वर्धमाना निशान्ते सा यौवनश्री-निशान्ता ।
चन्द्रकान्तं सुशीला कन्यापुरे सा सुगुप्ता
प्राज्य-व्युष्टा सखीभिः तारुण्यकेल्यां च रेमे ॥ २६५ ॥

अथ निशान्ते निशान्ते कस्मिंश्चित्—

निशान्ते केनचिद्यूना स्वप्नभुक्तेव चारुणा ।
समादुत्थाय चान्विष्य निशान्तमेव साऽपश्यत् ॥ २६६ ॥

उषोषा सचिवप्रकाण्डस्य कुंभाण्डकाख्यस्य पुत्रीं चित्रलेखाख्यां चित्रलेखनचतुरां सखीमाप्ततमामाहूय स्वप्नवृत्तान्तं चाख्याय तद्युवप्रेम्णावेगेन भ्रान्तस्वान्ता तामवददेवम्—"प्रियसखि!

"चित्रलेखे स्वरूपाणां लेखने तेऽस्ति नैपुणम् ।
"सुन्दरः कश्चिदागत्य प्रमदं मे ददौ परम् ॥ २६७ ॥

"तस्य रूपं विलिख्यात्र प्राणत्राणं कुरुष्व मे ।
"यस्य दर्शनतः प्राणधारण-प्रवणाम्म्यहम्" ॥ २६८ ॥

अथ चित्रलेखा लेखन-सामग्रीमादाय क्रमेण पाकशासन-पाकशासनि-नरवाहन-नलकूबर-चित्ररथादीनमर यक्ष गन्धर्व-प्रमुखान् विलिख्य तत्र सखीं पराङ्मुखीं वीक्ष्य, मर्त्यवर्गमुपाक्रमत । तत्र शिशुपाल-शाल्व-जरासन्ध काशीराजादि-रूपदर्शने वैमनस्यं निशाम्य, दुर्योधन-कर्णादौ दौर्मनस्यं पश्यन्ती, वृकोदर-विजयादि-पाण्डवेषु चाञ्जलिमद्राक्षीत् । अथ यादव-समुदाये बलभद्र-प्रतिनिरीक्षणे क्षणदिष्ट-निविष्ट-दृष्टिर्दृष्ट्वा ततो

निरस्यन्तीं च निशाम्य केशवस्य रूपमदर्शयत्। अत्र सादरं सोत्कण्ठं चिरमुषा निरीक्ष्याभाषत—

> "प्रत्यङ्गं ध्रुवमेष एव पुरुषः पश्यामि दीर्घेक्षणे
> "स्मेरास्यं पुरुरामणीयकनपुश्चाजानुबाह्वोर्युगम्।
> "आलोलालक-चुंवितं सुनिटिलं कुन्दाभदन्तावलिम्
> "किं त्वस्मात्सुयवीयसा तनुभृताऽऽश्लिष्टा स्मरामि स्फुटम्॥

तदनु लिखित-प्रद्युम्न-प्रतिकृतिं निपुणतरं सादरं सुवीक्ष्य ततोऽपि चेषयवीयानित्युक्तवत्यामुषायां तत्तनुजस्यानिरुद्धस्य प्रतिमानं विलिख्य दर्शयामास वयस्या।

साच एव तं—

> समीक्ष्य स्वकान्त-स्वरूपं तदोषा
> प्रपन्ने सुराशादिति प्राज्य-तुषा।
> मखीं स्वं च विस्मृत्य सन्तुष्ट-रामा
> सुशीलाऽऽशु लेभे प्रमोदं सुजोषम्॥ २७०॥

तदालोक्य चित्रलेखा सखीमनोरथपूरण-प्रवणा तन्निपुणयोगसिद्धिमती तां सहसा विहाय विहायसा प्रस्थाय द्वारकामासाद्य तन्निशायामेव सखट्वमनिरुद्धमुषानिशान्ते न्यवेशयत्।

> हृदयदयितं प्राप्योषा तं पतिं भृशकांक्षितं
> रुचिरवपुषं यत्सत्यं वै निशामणि-वंशजम्।
> मुदिततरुणी कान्ता दिष्ट्या समंजस-रोचनै-
> र्ललित-लपनैः प्राप्ता सौधे नितान्त-सुखं शुभम्॥ २७१॥

अथाऽनतिचिरस्याऽऽपन्नसत्वायास्तस्या वलयतनुतादिभिः पुरुषोपभोगचिह्नैश्च भयशङ्काकुलिता आरक्षिकभटाःभूभर्तारमावेदयन्। तदैव सः-

बाणो रोषविभीषणो झटिति तत्कन्यावरोधं विशन्
पश्यंस्तत्र युवानमाशु सुभगं दीव्यन्तमक्षैस्तया ।
कन्यादूषकमप्यमुं न हतवान् विस्मयत्सुतादुःखतः
घ्नन् मुद्गरहेतिना निजभटान् पाशैर्बबन्ध स्वयम् ॥ २७२ ॥

तदनु तं कारागृहे चिक्षेप सः । पक्षप-मासानन्तरं नारदमुनि-मुखात्तद्वार्तामाज्ञाय यादवा अनीकानां द्वादशभिरक्षौहिणीभिः सार्कं सहसा शोणितपुरमभितो न्यरुन्धन् ।

तदा—

क्ष्वेलाक्रन्दन-वीरवादनिनदैर्योद्धाग्रेसराणां
कल्पोद्भूत घनाघनस्तनितवद्बृंहितैर्नागणानाम् ।
विस्फारैर्धनुषां दृढग्रहण-व्यूहसंघट्टनार्थ-
मैर्याडंबरघातशब्दविसरैश्चान्तरिक्षं पुपूरे ॥ २७३ ॥

तदानीं समान संख्याकसेनया सार्कं युद्ध-सन्नद्धो भूत्वा बाणो गोपुराद्बहिरागत्य चिरकांक्षित लब्ध-प्रधन-प्रकर्ष-प्रहर्ष-जुष्टः सात्यकिना सार्कं द्वन्द्वनियुद्धमारेभे। हरिर्हर जृंभणास्त्रेण स्तंभयित्वा रिपुभिन्यं निर्दय-मभ्यामर्थामर्दयद् भृशम् । तदा बाणो विहाय सात्यकिं हरिमभिपत्य—

बाणः पञ्चशतेषु पाणिषु शरानन्येषु चापान्दधन्
बाणानां युगपत्सहस्रमसृजन् कृष्णे स भग्नस्त्वखिलान् ।
हत्वा मन्धर-सार्थीश्च तस्मा शौरं प्रदध्मौ तदा
तन्मातास्य पुरःस्थिता रणमुखे मृत्योर्मुमोचाऽऽत्मजम् ॥

यावद्धरिः पराङ्मुखोऽभूत्तावद्बाणः स्वपुरमधावत् । अत्रान्तरे तानर्चज्वभूतगणा ज्वरसागश्च वैष्णवैः शमिता बभूवुः। बाणस्तावत्तदन्तर-मारात् युद्धसन्नद्धो भूत्वा रणाङ्गणं पुनः प्रविश्य शगणां सरसं हरिं ववर्ष ।

सर्वानपि तान् कृष्णः क्षणेन छित्वा करद्वयं संगरमारेभे। तदा विषकण्ठः कृष्णं तोषयंस्तुष्टावैनम् —

"अहं ब्रह्मेन्द्राद्या नरसुरगणा भवेम तवाश्रिताः
"त्वमात्मा सर्वेषां परममयनं सतामभयप्रदः।
"त्वमन्तर्यामी नो हृदयकमले सदा सकलात्मनां
"अतस्त्वं श्रेष्ठोऽसि प्रमदजनकः प्रसीद दयानिधे" ॥ २७५ ॥

आकर्ण्येमां वाणीं हरिरभाणीदेनम्—
"प्रह्लादाय वरं ददे कुलजन-ध्वंसं न कुर्यामिति
"प्रध्वस्तस्तु मदोऽस्य ते सदयितः स्यादस्य शश्वत्सुखम्।
"बाणो जीवतु निर्भयो बहुममा भक्त्या त्वदंघ्रिद्वये
"नष्टाऽयं मम भक्तशेखरमणेरेषोऽपि मे वल्लभः" ॥ २७६ ॥

एवं भगवतानुगृहीतस्तत्कृपाकटाक्ष विशेषपात-भूतो बाणो भगवतः प्रणतिप्रणुति-ततिभिः प्रीणनं तेनिवानलम्।

माधवपादपङ्कजयुगे दृढनिहितगति-
र्भक्तिकृतव्रता विनय गौरवभरित मतिः।
रत्नसुमरलंकृतरथे यदुवरसहितः
पुत्रिकयाऽनिरुद्धमधिरोप्य यदुपुरमगात् ॥ २७७ ॥

ते द्वारकामासाद्य तत्र महोत्सवैः प्रहर्षमापुः ॥

नारदविस्मय —

अथ कदाचिन् कथमेककः कृष्णः परःसहस्रान् दारान्निर्वहतीति भृश शंका-कुतुकी नारमुनिवरो नारदो द्वारकामागत्य कनक-रजत रत्न-निकर निर्मितानि मन्दिरवृन्दानि, नाना-सुरभि-कुसुम किसलय माल्यालं-

कृतानि, कूजत्-पिक-शुक शिखि-शारिका-युतानि, पुरुमधुकरकलघोषजुष्टानि माधव-वधू-सदनानि दर्शं दर्शं हर्ष-प्रकर्ष-विस्मयाविष्टस्तेषामेकतमं प्रविवेश।

अस्मिन् गृहे मुनिरदभ्रदभ्रं सुवेषं
विश्रान्तये शयनमास्थितमद्य कृष्णम्।
दासीजनैः परिवृतापि करे गृहीत्वा
पत्नी धुनोति चमरीव्यजनं सामोदम्॥ २७८॥

वेश्मान्तरे निजवधूद्धवयोः समीपे
दीव्यन्तमक्ष-फलके पुरुनर्म-भापम्।
प्रत्यग्र-दर्शनमिव प्रतिभाषमाणं
दृष्ट्वा स सत्कृतिमिहाप्युरीचकार॥ २७९॥

अन्यत्र—

दृष्ट्वा भार्या भवनकृतिषु व्यग्रचित्तां रुदन्तं
डिम्भे स्वाङ्के मृदुल-वचनैर्लालयन्तं गृहस्थम्।
गृह्यान्धर्मान् विधिमनुभृशं श्रद्धया चाचरन्तं
विप्रान् भोज्यैरपचितिविधौ तर्पयन्तं गृहेशम्॥ २८०॥

तथा क्वचित्-कन्तुकरणकर्मठं, अन्यत्र नर्तननिर्वर्तनपरं, परत्र मन्त्रिभिरेकान्ते मन्त्रयन्तं, सर्वत्र गृहमेधिव्यापारेषु व्याप्रियमाणं, नानावस्थासुस्थितं कपटमानुषवेशजुष्टं कृष्णं सजोरं दर्शं दर्शं, तदपरिमेयमहिमानं स्मारं स्मारं, योगमायाया दुर्ज्ञेयतां मानं मानं, निर्जरमुनिकुञ्जरो वारं वारं विस्मयस्य परां काष्ठां जगिमवान्॥

कृत्स्नं व्याप्य स्थितोऽयः सकलजनिमतामन्तरात्मा च साक्षी
किं चित्रं द्वारकायां कतिपयसदनान्तःस्थितो योगमायात्।

लोकानां क्षेमकृत्यै धृतमनुजवपुः सर्वगत्वप्रकर्ष-
ज्ञानेच्छूनां जगत्यां सुखमवगतये सुष्ठु दृष्टान्तमादात् ॥ २८१ ॥

एवं गेहे गेहे गृहस्थ-धर्माश्च नित्य-नैमित्तिक कर्म-कलापानि च प्रकटयन्—

कल्ये चोत्थाय कृष्णः प्रतिदिनमिव ध्यायको ब्रह्मतत्त्वं
भूशुद्धिं भूतशुद्धिं पुरुमुदितरवो मातृका हंसमन्त्रे ।
जप्त्वाऽऽत्मानं युवानं सततविलसत्सच्चिदानन्दरूपं
ध्यात्वा गोभूहिरण्यान्यननिसुम्मात्कारयित्वा निगमात्॥२८२॥

अथ स्वस्तिक मदनमासाद्य दर्शन काङ्क्षिणो बन्धु मित्र जनान् सादरं सामोदं चाऽऽभाष्य तांस्तोषयित्वा व्यसृजत् । अथापनीय निजा भरणानि तारारहित शशाङ्क-संकाशः समुचित व्यायामोपकरणवतीं व्याया मभूमिकां प्रविश्य शरीर-स्वेदनावधि नाना व्यायामान् कृत्वा, स्नानागार अर्णःपूर्ण द्रोणीमनाथं गत्वा, स्फाटिक पीठमधितिष्ठति । तत्राऽऽमलक तैलादिनाभ्यक्तः कनककलशगत-कुंकुमजलेन, रजत-कुंभगत चन्दनघन रसेन, स्फटिक कलश कलित शुद्धाम्भसा च क्रमेण स्नात्वा, द्रोणीं विशन्, प्रकामं सजोषं सुष्टु स्नात्वा, ततो बहिरागत्य परिमार्ष्टि शुष्कवस्त्रैः ।

तदा—

वीणा वेणु मृदङ्ग वाद्य कलितैः संगीतनादान्वितैः
बन्दीनां स्तुतिवाचनैश्च निनदैरापूरि रोदोन्तरम् ।
शंखध्मान विजृंभणेन च तदा स्नानावधिः सूचितः
श्रीकृष्णः परिमार्जितः परिदधे क्षौम सुवासोयुगम् ॥ २८३ ॥

गन्धाद्यैः सुविलेपनैर्गलिकस्थले सुविशेषकः
केयूरादि विभूषणैः कुसुमैः समं समलंकृतः ।

प्रातःकृत्यमशेषतः परिपूरयन् सुसमाहितो
गो-विप्रांश्च सुपूजयन् शुभदर्शनानि चकार सः ॥ २८४ ॥

ततो—

विस्तीर्णं भोजनागारं विशन् सुष्ठु परिष्कृतम् ।
कलत्र-पुत्र मित्राद्यैः सोऽतिष्ठत्सुखमासने ॥ २८५ ॥
नानाभक्ष्य-सुभोज्यानि सगुणानि फलैःसमम् ।
समयोचित-नर्माद्यैस्तोषयन् बुभुजे स तान् ॥ २८६ ॥

चन्दनोदक-सेचनैः सुरभीकृतां शिशिरीकृतां
मल्लिकासुमपूरणैः सुमनोहरां पदवीमनु ।
प्रेयसीसहितोऽगमत्सुपटावृतासनमञ्चके
संविशन् प्रिययार्पितां शुभवीटिकां वदने दधौ ॥ २८७ ॥

तदा कृष्णः कनकवेत्रलतावलंबिनं कंचुकिनं—"आनीयतां रथः" इत्याज्ञापयत् । तयैवाज्ञया बहिर्गमनमनुमाय परिजनाः कटक-मुकुटाद्या-कल्पकलापमादाय समीपेऽवर्तन्त । अथागत्य प्रतीहारी क्षितितलनिहित-वामजानुपाणी रथमागतं स्वामिने व्यज्ञापयत् तदा निपुणा भामामणी रमणं क्षणेन कलिताकल्पमकल्पयत् । तदा सन्तोषसूचक - मन्दस्मित - सहित - समीक्षणेन साकं "राजसभामेमि" इति सादरमाभाष्य निष्क्रान्तो दारुकानीतरथमारुह्य हरी राजसभामासाद्य, तत्र परमासनमध्यासीनः प्रवर्तमान-नृत्य - गीत - वादित्र - बन्दिमागधसंतकृत - स्तुतिभिश्च सन्तुष्टः सन्तोषमतिष्ठत् ॥

अथ यस्मिन् कस्मिंश्चित्तत्र सभायां राजदूतः कश्चिदागत्य, सबहुमान-मभिवन्द्य च जगमन्ध-सन्दोहन-बंधुराघसदुर्दशामावेदयत् । तदनुक्षणे च त्रिविष्टपर्षि-वृषभो नारद आगत्य सत्कृतश्च ससुचितासने निवेशितः "पाण्डवा-

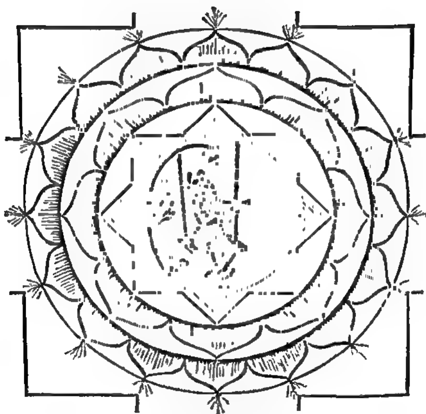
चिकीर्षित-राजसूय-सवराजाय तवागमनमाकांक्षन्ति" इत्यभापत कृष्णम् । तदानीमिन्द्रप्रस्थ-यात्राविमुखतां यादवानामाशंक्य दीप्त-विषण्णं सचिवोत्तम-मुद्धवं किंकर्तव्यतामप्राक्षीत् यादवहर्यक्षः कृष्णः । तदा बुद्धिमतां वरिष्ठो मन्त्रिश्रेष्ठः सप्रश्रयमवादीत् ।

"हस्त्याह्वाय गतौ भवन्ति नियतं संख्याविहीना गुणाः
"सर्वाराति-निबर्हणं सवरस्यावश्यकं पूर्वतः ।
"कीर्तिं पाण्डुसुता अवाप्नुयुरलं शत्रून्विजित्याखिलान्
"भीमो मागधभूपतेः समबलस्त्वत्सान्निधानात्परः" ॥२८८॥

ऊहापोह-विचारितं गुणदोष-चिन्तन-संगतं
मन्त्रीश-प्रतिभाषितं स्वसमीहितं बहुसंमतम् ।
कृष्णः स्वीकृतवान्मुदा मुनिपुंगवं नृपदूतम-
प्याभाष्याऽऽश्रवसंमितं गमने मतिं त्वरया दधौ ॥ २८९ ॥

अथाग्रजन्मानमुग्रसेनसहायं निधाय हरिरिन्द्रप्रस्थाय प्रतिष्ठासुः कृष्णो दारुकानीतं दिव्यं स्यन्दनमधिष्ठाय पाकशासनप्रस्थोपकण्ठं सोत्कण्ठमुपेयिवान् । तावदेव तत्र गीतवादित्र-विप्रत्रयीघोषैर्वन्दिमागध-संस्तवैः सह पाण्डुसुताः सादरं सबहुमानं समभिगम्य सभाजयन्तः पुरं प्रवेश्य चाभिवादनालिंगनानन्तरं मधुपर्कादिभिरभ्यर्च्य समुचित-सुवेश्मनि निवेशयामासुः ॥

इन्द्रप्रस्थे स्वजनसहितः सर्वसौख्यैश्च युक्तः
सायं प्रातर्विजयसहितः सञ्चरन् स्यन्दनाद्यैः ।
बन्धुप्रीतिं प्रतिदिनमजो वर्धयन् यौवमत्तं
सुब्रह्मण्यः पदसुमकृतेनार्चये पद्यदाम्ना ॥ २९० ॥

कृष्णं शारदचन्द्रकोटिसदृशं शंखं रथाङ्गं गदा-
मंभोजं दधतं सिताब्जनिलयं कान्त्या जगन्मोहनम् ।
आबद्धाङ्गदहारकुण्डल महामौलिस्फुरत्कङ्कणं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं वन्दे मुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥ २९१ ॥ (मन्त्र-रत्न)

कृष्णोल्लासः

करुणोल्लासः

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म
एतद्ध्येवाक्षरं परम्।
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा
यो यदिच्छति तस्य तत्॥ (क. 1. 2 16.)

कृष्णोल्लासः

सप्तमी माला

करुणोल्लासः

महासगाप.—

धर्मात्मा शमनात्मजो जनपतिः सोदर्यवीरान्वितो
विप्रेन्द्रैर्मुनिपुंगवैः परिवृतः सिंहासने तस्थिवान् ।
संबोध्यात्र हरिं समोदविनयं वाणीमभाणीदिमां
"यक्ष्येऽहं क्रतुतल्लजं तव वृणे साहाय्यमस्मिन्मखे"॥

निशम्य सुशुभां वार्त्तां माधवो मधुरया गिरा प्रतिददावुत्तरमित्थम् —

"अतीव श्लाघ्यं तद्यदिह मनुपे क्षत्रयशसे
"रिपूणामुन्माथो भवति नियतं घोरसमरे ।
"सुवीर्याः सोदर्याः पवनसुतपार्थाश्वितनयाः
"मदीयात्सान्निध्याद्गुरुरिपुजये शक्नुयुरलम्" ॥ २९३ ॥

एवं वासुदेववचसा प्रोत्साहितो वैवस्वतसुतो भूयिष्ठ-मन्त्रोपजुष्टो-ऽध्वरश्रेष्ठ-चिकीर्षा-परः संभृत-भूरि-संभारः, सहदेवं दक्षिणस्यां दिशि, नकुलं प्रतीच्यां, पार्थमुत्तरस्यां चाऽराति-विजयाय प्रजिघाय । अथ विजयिना विजयेन प्रत्यावृत्तेन च प्रभञ्जनात्मजेन साकं कृष्णः प्राचीं दिशं प्रातिष्ठत ।

तदा भीमार्जुनाभ्यां छद्मवेषधारिभ्यां साकं स्वयमपि भूसुरेन भासमानः कृष्णः जरासन्ध-सौधं प्रतिजगाम ।

जरासन्धवधः—

द्विजवेषं चरन्तस्ते जरासन्धमुपागमन् ।
वरदानश्रवं लब्ध्वा नियुद्धं तं ययाचिरे ॥ २९४ ॥
सहस्रगज-शक्त्याढ्यो द्विजैर्द्वन्द्वे जुगुप्सितः ।
वरदाननिबद्धः सन् हेलया जगृहे मृधम् ॥ २९५ ॥

दशशतद्विपशक्त्यवलेपतो
द्विजजनैः सह द्वन्द्वजुगुप्सितः ।
अथ वरस्य निबन्धन-हेतुना
स जगृहे मृधमत्र सहेलनम् ॥ २९६ ॥

ततस्ते स्वस्वरूपेण प्रादुर्भवन्तः स्वस्य नामान्यभिदधिरे। तदानीं मागधस्तानभिदधावित्थम्—

"बालोऽयं विजयो गदाग्रहरणे चाभ्यासहीनो ध्रुवं
"कृष्णो मातुलघातकोऽब्धिनिभृतो नेच्छामि तेनाहवम् ।
"भीमेनाद्य मृधं करोमि हि मुदा चेद्रण्यमस्यास्त्यलं"
चेत्युक्त्वाऽऽददिवान् गदा बहुविधा भीमाय चेष्टां ददौ॥२९७॥

स्वस्मै चैकामादाय भीमेन सत्रा तत्र नियुद्धमारेभे । तदा—

गदाग्रहरभीषणौ बहुतिथं मिथो जघ्नतु-
र्बभञ्जतुरुभे गदे तदनु मुष्टिभिः प्राहताम् ।
समं ददर्शिवान् हरिर्विटपपाटनं दर्शयन्
वृकोदरकरात्तथा झटिति पाटयामास तम् ॥ २९८ ॥

मगधेषु सुतं निधाय कृष्णः
करुणार्द्रः सहदेव-नामभाजम् ।

मुमुचे नृपतीन्परःसहस्रान्
अथ चैषामुरीचकार पूजाम् ॥ २९९ ॥

अथ तानुपदिश्य सतां पथो
नववस्त्र-भूषण-भूषितान् ।
विदधद्विविधान्नफलैर्मुदं
निजराज्यमयापयदीश्वरः ॥ ३०० ॥

अथ प्रभञ्जन-पुरन्दर-नन्दनाभ्यां साकं गोविन्दो विजयी जयशंख-ध्मानेन सममिन्द्रप्रस्थं प्रविश्य शमननन्दनायामन्दानन्दसन्दोहसन्दायकोदन्तमशेषमभाषत । स च प्रचुर-प्रहर्ष-प्रकर्षेण कृतज्ञतातिशयेन च भूरिपूरित-हृदयो निष्यन्दमानानन्द-बाष्पधारा-संपातयुक्तकपोलश्रिरं निष्पन्दस्तूष्णीमतिष्ठत् ॥

अथ यथाविधि यज्ञशाटं विधाय व्यास-वसिष्ठ-पराशर-गौतम-गर्ग-भार्गव-वैशंपायन-धौम्य-जैमिनि-प्रभृतीनृत्विजः कृत्वा धर्मनन्दनोऽध्वर-दीक्षामविक्षत् । विविध-कार्य-निपुणतरनिर्वहणार्थमधिकारिणो गुणानुगुणं न्ययोजिषतैवम्—

भीमः पाकविधौ न्ययोजि चतुरो जिष्णुश्च सेनाविधौ
पूजायां सहदेव एव सुकृती दुर्योधनो वित्तपः ।
संभाराहरणे प्रवीण-नकुलः प्रक्षालने केशवः
पाञ्चाली परिवेषणे सुदयया कर्णो वदान्योऽहतौ ॥ ३०१ ॥

अग्रपूजा—

अथ सोमाभिषव - दिवसे याजकादीनभ्यर्च्याग्रपूजास्थानाय कोऽर्हतम इति विमृशति क्षितिभृति,

सर्वोत्तमे परम-पूरुषः स्वभूः
अशेष-कर्मपतिरत्र पूज्यताम्।
स सर्वदेवपतिरेष यज्ञभुङ्
नितान्तमर्हति पराध्र्य-पूजनम् ॥ ३०२ ॥

निशम्येमां शुभां ब्राह्मीं सभासदः साधु साध्विति निर्भरमभिननन्दुः। साकृतमेव सभ्यैरभिप्रेतमिति प्रचुर-प्रमद-भरितः सभार्यः सभ्रातृको धर्मराजोऽङ्गत्रो भूयिष्ठया भक्त्या भगवतः पादांभोरुहयुग्मं प्रक्षाल्य, प्रोक्ष्य च तत्तीर्थं स्वस्य स्वानां च शिरसि, पीतकौशेयवासोयुगेन पुष्कल-भूषणवारेण सुरभिगन्ध-चार्चिक्य-स्थासकमाल्यैर्धूपदीपाद्युपचारैर्नीराजनैश्च साक्षाद्यज्ञभोक्तारं सादरं सामोदं सबहुमानं प्रकाममभ्यर्च्य, कृतार्थमात्मानं मन्यमानो धन्यतमो बभूव। सर्वेऽपि सभास्तारा जयजयशब्दमुदीरयन्तः पुष्पवर्षं ववृषुः।

शिशुपालसंहारः—

तदा शिशुपाल उत्थाय रुषाकलुषिताक्षो रूक्षतरभाषया समक्षं सभाध्यक्षानध्यक्षिपन् साक्षेपमित्थम्—

"अहो बत सभासदः कृतमिदं युक्तं भवेन्न कदा
"शिशोर्वचनमादृतं प्रवयसः प्रभवस्तु नो गणिताः।
"महर्षिवरसंकुले व्रजवद्दं जारं खलापसदं
"समुद्रमधिवासिनं किमिह भोः प्रभ्रष्टमर्चयथ" ॥३०३ ॥

आकर्ण्येत्थं कर्णारुन्तुद-कर्कशवचांसि सभास्ताराः श्रवसी पिधाय बहिर्निर्जग्मुः॥ वृकोदर-किरीटिनौ मात्स्य-कैकय-सृञ्जयाश्चाऽत्यर्थ-क्रुद्धाः सायुधाः शिशुपालमभिहन्तुमुत्तस्थुः। तदा हरिर्न स्वभागं स्मरन् तान् न्यवारयन्।

सगङ्गफल उत्थितः सपदि चेदिभूपालकः
रुषा कलुषितेक्षणो हरिस्तान् वृथाऽस्तर्जयत् ।
अथैनमरिणा हरिः समहरच्छिरःकृन्तनात्
महान् कलकलोऽभवत्तदनुयायिनो दुद्रुवुः ॥ ३०४ ॥

चैद्यभूपवपुषः पृथुतेजो
वासुदेवमविशद्धि तदानीम् ।
पश्यतां सकल-सभ्यजनानां
विष्णु-पार्षदवरो हि स चैद्यः ॥ ३०५ ॥

तदनु तमुत्तम - सप्ततन्तुं समाप्य, भूयिष्ठ - दक्षिणादिभिरभ्यर्च्य ऋत्विजः सादरं सबहुमानं सभ्यांश्च संपूज्य, यजमानः सभार्यश्चकारावभृथस्नानम् ।

अथ हरिः सांबादीन् द्वारकां प्रति प्रस्थाप्य बन्धुप्रीतये तत्र कतिपयमासानवात्सीत् । राजसूयाध्वरवरेण दुर्योधनमन्तरेण सर्वे जना निर्भरप्रमद-भरिता बभूवुः ॥

दुर्योधनपराभव —

अचिरस्य पक्षे कस्मिंश्चित् समोदर्यामात्ये युधिष्ठिरे सवासुदेवे वरासनासीने सति, सुरसुन्दरीसदृक्ष-कृष्णमहिषीभिः सह सहास-संलापादीनि कुर्वाणायाश्चटुलेक्षणभ्रूविक्षेपण-विभ्रम - विलास - निर्जित - निर्जर - प्रमदाया द्रौपद्या निरीक्षणेन पञ्चभिरपि पञ्चशरशरैरगविद्धः प्रहर्ष-प्रकर्ष-जुष्ट-जोषाणामवभृथस्नानानुगमनर्निर्भर-वीक्षणेन च परमाभ्युदय-वीक्षणाक्षमो दुर्हृदयदूषितो दुःशब्दविशेषित-नामजुषां महन्नुषां शतस्याग्रजनुः दुर्योधनः, कलिरिव कायवान्, अभिमान इव तनुमान्, नितान्त-संक्षुभित-स्वान्तः

कोशादुद्धृत-कौक्षेयकस्य भ्रमण-प्रकटितेर्ष्या-रूपितविपणो द्वारपाननादरेण निःसार्य, मयनिर्मितां जलस्थलभ्रमिकां सभां प्रविशन्, स्थले जलभ्रान्त्योद्धृत-चेलांचलो, जले स्थलभ्रान्त्या निःशंकधाष्टर्येण त्वरमाणः, स्खलितचरणः क्लिन्नवसनः पपात । तदा—

पतने च तथा सुयोधनस्य
प्रसभं सभ्यजनो जहास वीक्ष्य ।
द्रुपदस्य सुता जहास रामा
पवमानस्य सुतो जहास चोच्चैः ॥ ३०६ ॥

तदालोक्य सभ्याः समस्ताः सभीमाः
तमुच्चैर्हसन्तोऽवमानं प्रचक्रुः ।

सुयोधनस्तु—

विमानोपविष्टां वधूवृन्दमध्ये
स कृष्णां हसन्तीं सुपश्यन्नकुप्यत् ॥ ३०७ ॥

सत्वरमेव तीव्ररोषामर्षितः काम्याग्रेमरो निश्चक्राम दुर्मनाः । समवर्तितनुजो मनुजान् हसतो निवारयामास । भगवांस्तु भावि-भारत-प्रधन-प्रथमबीजावापं तन्वानश्चैकनेत्रान्तसंकोचसंज्ञया तान् संधुक्षितवान् ॥

साल्वः—

अत्रान्तरे शिशुपालसखः साल्वो नाम वसुधाधवो रुक्मिण्या अपहारकाले यादव-बलेनाऽतिवेलमर्दितः सन् शृण्वतामशेषधरणीधगणां "अयादवां वसुधां विधास्ये" इति कर्कश-शपथं चक्रिवान् । सच—

श्रीकण्ठं तपसा प्रसाद्य दयया गर्भे विमानं ततो
लब्ध्वा खे गमनक्षमं नहि वगमेयं च कामंगमम् ।

द्वारकयां स ववर्ष शस्त्र-निवहान् गोत्रद्रुमान् भूरिशो
वीथी-वेश्म-जनाद्युरोध सुभृशं साल्वः प्रतिज्ञाकरः ॥ ३०८ ॥

तदा प्रद्युम्न-सांब-प्रभृतयो यादववीरा रिपुबलमत्यर्थमार्दयन्। प्रद्युम्नस्तु साल्वसचिवमौर्वीघातेन मूर्च्छितः क्षणेन प्रतिलब्ध-संज्ञः पुनर्युध्यमान आस्त।

अत्रान्तरे बहुदुर्निमित्तदर्शनात् सत्वरं दामोदरो द्वारकामागत्य तत्र प्रवर्तमानप्रधने साल्वं शरवारैर्विव्याध। स तु मुहूर्तमन्तर्धाय वासुदेवाग्रतो माया-वसुदेवमादाय तच्छिरश्चिच्छेद। तदनु "त्वां शमन-सदनं नयामि" इति कृष्णमाचचक्षे। तदा भगवानरिणा छित्वा तस्य शिरः लोकनोपमातनोत्॥

दन्तवक्त्राय मोक्षः—

आकर्ण्य साल्वनिधनं स तु दन्तवक्त्रः
पद्भ्यामुपेत्य गदया सह कृष्णमूचे।
"अद्यैव हन्मि खलु मातुलघातिनं त्वां"
इत्थं ब्रुवन् स हरिशीर्ष्णि भृशं प्रजह्रे ॥ ३०९ ॥

तदविगणय्य कृष्णः कौमोदक्या तस्य वक्षसि जघान।

गदाप्रहरणात्तिभिन्नवक्षा
असृग्वमनवक्त्रो दन्तवक्त्रः।
पपात धरणौ प्राणान् विसृज्य
क्षणादविशदस्य ज्योतिरीशम् ॥ ३१० ॥

श्रुतवृत्त.—

श्रुतवृत्तः साल्वसोदरो विदूरथाख्योऽत्यर्थ-दुःखितो वैरनिर्यातनपरः कृपाण-चर्म-पाणिः कृष्णं तूर्णं रणायाभिदुद्रुवे शलभ इव निर्भरज्वलज्ज्वलनं पद्भ्याम्। क्षणेन च कृष्णः क्षुरनेमिना चक्रेण चकर्त तच्छिरः।

इत्थं शमिताशेषशत्रुः केशवः—

मुनिभिर्मनुजैः पितृभिस्त्रिदशैः
प्रचुरं विविधं पणितः प्रयशाः ।
स्वपुरं स्वजनैः प्रविवेश हरि-
र्ववृषुः कुसुमान्यमरा मुदिताः ॥ ३११ ॥

कुचेलः—

आसीत्कृष्णस्य मित्रं गुरुकुलवसतेर्विप्रवर्यः सतीर्थ्यः
गार्हस्थ्ये वर्तमानो जितहृदरिगणोऽयत्नलाभेन तुष्टः ।
धृत्वा धर्मं च मोक्षं भवसुखविमुखश्चार्थकामौ निरस्यन्
कुर्वन्नाम्ना सुदामा सुशमितदुरितो जीवयात्रां सजोषः ॥३१२॥

स च कुचेल इति प्रसिद्धः । तस्य पत्नी पतिव्रता बह्वपत्या दिग-मनु भिक्षालब्धमन्नं पतिपुत्रेभ्यो विभज्य, स्वयं चावशिष्टं भुञ्जाना चासकृदुपोषिता शुष्कमांसा कष्टदिष्टं सहमाना कथंचिदास्त । सा ताव-देकदा पतिमुपगम्य ह्रिया भिया चैवमुवाच—

"नाथ !

"श्रीकृष्णः खलु तव शैक्षमित्रमाढ्यो
"द्वारकायां वसति दयानिधिर्वदान्यः ।
"गत्वा त्वं कथयसि चेद् दरिद्रवृत्तिं
"नूनं नः स बहु ददीत कामदोऽसौ" ॥ ३१३ ॥

एवमुक्त्वा साऽभ्याशनिशान्ताल्लब्ध-मुष्टि-चतुष्टय-पृथुकं जीर्णवस्त्र-खण्डे बद्ध्वा तदुपायनाय प्रदाय तं द्वारकायै प्रस्थापयामास । श्रीकृष्ण-दर्शनं सर्वथा कुशलमिति मन्वानः कुचेलश्चचाल द्वारकां प्रति ।

गत्वा च तां कथञ्चिद् गुल्मत्रयं अतीत्य हर्म्याणां सहस्राणि सविस्मयं पश्यन् दिष्ट्या प्राविक्षदेकतमम्। तदा तस्मिन्नेव गेहे पर्यङ्कोपविष्टः कृष्णो रुक्मिणीलक्षणाभ्यां चामरहस्ताभ्यां वीज्यमानो द्वारदेशे सखायं प्रावीक्ष्य तत्क्षणमेवाभ्युत्थाय तं सभाजयन् अन्तर्नीत्वा स्वपर्यङ्के न्यवेशयत्। तदनु स्वयमेव तत्पादावनेजनं कृत्वा मधुपर्कादिभिरभ्यर्च्य, मिष्टान्नभोजनैर्भोजयित्वा वरासने समुपवेश्य, तस्याध्वश्रान्तिशान्तये पादौ संवाह्य पत्नीभ्यामावीजयन् कुशलमप्राक्षीत्—

"अपि कुशलं ते सखे कुटुंबवर्गे
"विषयसुखेच्छां विना करोषि वृत्तिम्।
"अपि कुरुषे कर्मणां ततिं विशुद्ध्यै
"गुरुकुलवासश्च ते स्मृतो किमस्ति? ॥ ३१४ ॥

"एकदा तावत्काष्ठाहरणाय गुरुपत्न्या प्रेषितानां शिष्याणामस्माकं विपिनं प्रविष्टानां विभाकरोऽपि भगवानस्मद्विमुख इव निर्दयमस्तगिरिशिखरोपकण्ठसेवोत्कण्ठो बभूव। तदा—

"बलाहकघटा भृशं बहुपुरन्धकाराधृताः
"पयःप्रवहकम्पितास्तत इतो भ्रमन्तो वयम्।
"कथंचिदपि तां निशां च विपिनेऽत्यगामापदं
"परस्पर-करग्रहाः पवनताडिताः पीडिताः ॥ ३१५ ॥

"प्रभातायां विभावर्यां विदितोदन्तो गुरुः शिष्यान्वेषी दिष्टेन दृष्ट्वाऽस्माननुकम्पयाविष्टः प्रसन्नः गुरुभक्तिं प्रशंसन्ननुजग्राह नः—

"'प्रीतोऽस्मि यन्मम कृते बहुकष्टमासीत्
"प्राप्ता भवन्तु शुभमनोरथ-गाथया वः।

"जैवातृका भवत पुण्यकृतश्च यूयं
"विद्या च वो भवतु नित्यमयातयामा' ॥ ३१६ ॥

"इति गुरोरनुग्रहवचांसि स्मरसि किम्? गुरोरनुग्रहादेव पुरुषः पूर्णकामः प्रशान्तचित्तश्च भवति"। इत्युक्तवति कपटमानुषवेषजुष्टे कृष्णे निपुणधिषणः कुचेलः प्रत्यभाणीदिमा वाणीः—

"तत्रभवतो भवतो भाषितमशेषमानुष-सामान्ये सुष्ठु संगच्छते।

"प्रथमो गुरुर्जननतो भवेत्पिता
"त्वथ विद्यया भवति पाठको गुरुः।
"सकलात्मनां भवति चात्ममोक्षदो
"भगवान् भवान् गुरुतमश्च शाश्वतः ॥ ३१७ ॥

"श्रुतय एव भवतः कलेवरं
"सकल-मङ्गलपदं पदांबुजम्।
"गुरुकुले वसतिरत्र कैतवं
"मनुजतश्च पठनं विडंबनम्" ॥ ३१८ ॥

एवं ब्राह्मणवरेण्य-वदनात् सूक्ष्मतत्व-भरित-ब्राह्मीं निशम्य सन्तोषजुष्टः कृष्णो बभाषे सजोषं धिषणसदृक्षक्षितिसुरवरम्—

"सुदामन्, प्रियवयस!

"अहं नैव प्रीतो बहुधनसुतैः स्फारविद्या-प्रकर्षैः
"न चेज्याद्यैः साङ्गैः प्रवचनतपः-कर्मयोगैश्च सांख्यैः।
"न दानैः पूर्तैर्वा प्रतिफलधिया लोककामात्कृतैर्वा
"शुभक्तिश्रद्धाभ्यां शुभफलजलैः प्रीतिमाप्नोमि दत्तैः॥३१९॥

"किमिहाहृतं तव गृहादथ मे
"प्रिय! देहि मे भवति तद्धविकम्।
"मलवन्त्वदश्र-मधुरो हि भवेद्
"यदि दीयते सुहृदयेन मुदा" ॥ ३२० ॥

इत्यत्यन्तादरप्रीत्या प्रार्थयति निखिलाभ्यर्हण-भुजि भगवति सति, सुदामा मोक्षमार्गैक-प्रवणः स्थिरप्रज्ञः अर्थकामविमुखः काम्यफलावाप्तये भार्याप्रेषितमुपप्रायं भगवते समर्पितुमक्षमः लज्जितस्तददवानः अवाङ्मुखस्तूष्णीमतिष्ठत्। तदा सकलभूतहृदय-वेदी दामोदरः कुचेलाशयं पृथुकानयनं तत्पत्नीकांक्षितं च विद्वान् कुचेल-कुचेलग्रन्थिं स्वयमेव लघु गृहीत्वा "किमिदं वयस्ये"ति वदन्नेव विमुच्य पृथुकतण्डुलमुष्टिमादाय, "नन्विदं प्रीत्या तव पत्न्या प्रेषितमुपायनम्? इदं मां च सकललोकांश्च प्रीणयेदि"ति सादरं व्याहरन्नेव विप्रवधूवाञ्छासमधिकं दातुकामो मुखे क्षिपन्नभक्षयत्। द्वितीय-मुष्टिग्रहणप्रवणं रमणं वीक्ष्य रुक्मिणी तूर्णमभ्यर्णमेत्य तत्करमग्रहीत। रमणं चाभाषीदेवम्—

"अलमिदं यदिहाचरितं त्वया
"विसृज माधव मुष्टिमिमां तु मे।
"द्विजवरस्य कृताः पुरुसंपदः
"भविक-भाग्य-चयाः सुखवर्धकाः" ॥ ३२१ ॥

सुदामा तावद्गोविन्दमन्दिरे मिष्टान्न-भोजन-मृदुल तल्प-शयनादि भोगान् स्वर्गभोग विभवाननुभवन्, तन्निशां सानन्दमत्यगात्। प्रभातायां तु शर्वर्यामुत्थाय निर्वर्तित प्रातः कृत्यः कृष्णेन सभाजितः स्वगृहं प्रति प्रतस्थे स विप्रवर्यः। सुदूरमनुगतेन हरिणा प्रेम्णाऽऽलिंगितः कृच्छ्रेण व्यसर्जि ॥

अथ गच्छन् कुचेलः पथि स्वयमचिन्तयदेवम्—

"कृष्णस्य वीक्षण-सुभाषण-तोषणाद्यै-
"र्धन्यो भवामि परमां मुदमेत्य नूनम्।
"उद्दिष्ट-कार्य करणे त्वभवं सुमन्दो
"वक्ष्येऽथ किं गृहगतो गृहिणीं सुदीनाम्॥ ३२२॥

"किमहं जायासन्देशं सुतरां व्यस्मरम्? न हि पृथुक-प्रसंगेनापि स्मारित एव। किमहं वित्तं नायाचिषि? न केवलं लज्जया वारितः। किंतु महाविभव-परिवृढोऽपि स्वयं परमार्थतत्त्ववित्सन् विषयसुखविमुखतैव श्रेयसीति मामवोचत्। तथैव च ममापि चित्तवृत्तिः। एवं सति तद्वैपरीत्येन निकृष्टामैहिक-संपदं कथं याचेय? लब्धवैकुण्ठ-दर्शनः कोनु भूलोक-भवसुखमसारमिच्छेत्? किं चाहं पूर्वजन्मसु हरिमैहिकाभ्युदयेच्छया नाराधितवानिति स एवाभिदधे। एवं च यथापुरमहं भवामि। भूरिसुकृतवशात्तेनैव तद्दर्शनमविन्दम्। अतो नितान्त-सन्तोष-जुष्टो भवामि।

"तदास्तां तावत्—

"वित्तं याचितुमत्र विस्मृतमिति प्रोक्ते त्वसत्यं भवेत्
"लज्जाकारणतो नयाचितमिति प्रोक्तेऽत्र जाड्यं स्फुटम्।
"वर्जितव्यंतदियां न चेत्स्वभवनं भार्यादि-नाशो ध्रुवं
"तस्मात्सत्यमहं ब्रवीमि गृहिणीं यद्वा भवेदस्तु तत्" ॥३२३॥

इत्थं दृढीकृतचित्तोऽयं स्वग्राममभीमानमाममाद। तत्र विकच-कुवलय-कमल-विलसत्सरोवरसनाथमुद्यानं विभ्राजमान-विमानोपेत-हर्म्यं च नेरीक्षमाणः किमहं मनोरथ - संचारी मार्गभ्रान्त्या ग्रामान्तरमगममिति

चिन्तासन्तानितान्तःकरणो भूत्वा परिभ्रमन्तं सुदामानं गीतवादित्रैः सत्रागत्य शिविकायामुपवेश्य वहत्सु पुरुषेषु सत्सु—

दासीजनैः परिवृता सुमगन्धमाल्यै-
र्गत्वा तदीय-गृहिणी नवयौवनाढ्या ।
आनन्दपूर्ण-हृदया रमणीय-गात्रा
संश्लिष्य तं भृशतरं स्वगृहं निनाय ॥ ३२४ ॥

सुदामा तां रमामिव विराजमानां निशाम्य प्रत्यभिज्ञामविन्दमानो भृशविस्मयभागभूत्। तदनु प्रविष्ट-पृथिवीशोचित - वेश्मोत्तमो निशाम्य व्यजनादीनि परमात्मने पृथुक-मुष्टि-प्रदानेन समृद्धिरियती समजायतेति कृतज्ञतया तं स्मारं स्मारं हर्ष-प्रकर्ष-जुष्टो, विषयसुखसामग्रीसंपन्नोऽपि विजितेन्द्रियो, गृहस्थोऽपि विगतरागः, परिमित-मर्त्य-भोगभुक्, सर्वभूतेषु कृपापूरितहृदयः प्रतिदिनमचिन्तयदेवम्—

"नाहं किंचिदवीविदं निजदशां नासौ किमप्यूचिवान्
"एतर्ह्यप्यतिवैभवेन भगवान् संयोजयामास माम्।
"सर्वेषां हृदयेप्सितं स हि विदन् साध्नोति कालोचितं
"तच्चित्तं त्विह कीदृशं कथमिति ज्ञातुं न शक्यं जनैः॥३२५॥

"श्रीशेन कृष्णेन कृपालुना सता
"भूयात्सुसख्यं जनिपूत्तरास्वपि ।
"भक्त्युद्भवायैव न राति संपदं
"दर्प-प्रशान्त्यै च हरत्यसौ धनम्" ॥ ३२६ ॥

समस्तकार्येष्वपि केशवं स्मरन्
समस्त-भूतेषु दयापरोऽभवत् ।
हरेरधीनं सकलं ह्यमंस्त सः
विधूय पापं परमं पदं ययौ ॥ ३२७ ॥

एवं भक्तजनाभीष्टं सदा साध्नोति माधवः ।
परमाद्भुत-कार्याणि बहूनि कुरुते क्षितौ ॥ ३२८ ॥

केषाञ्चिन्निर्धनानां बहुवितरणैः कारयेदेव भक्तिं
स्फारैश्वर्योत्पथानां विभवहरणात्कल्पयत्येव शान्तिम् ।
दुर्दान्तानां जनानामसुविशसनाद्यच्छति ह्येष मुक्तिम्
सुब्रह्मण्यो ददेऽस्मै पद्सुमकृतां सप्तमीं चित्रमालाम् ॥ ३२९ ॥

वृन्दारण्यग-कल्पपादप-तले सद्रत्नपीठेऽम्बुजे
शोणाभे वसुपत्रके स्थितमजं पीतांबरालंकृतम् ।
जीमूताभमनेकभूषणयुतं गोगोपगोपीवृतं
गोविन्दं स्मरसुन्दरं मुनियुतं वेणुं रणन्तं भजे ॥ ३३० ॥

(मन्त्र-महोदधि)

कृष्णोल्लासः

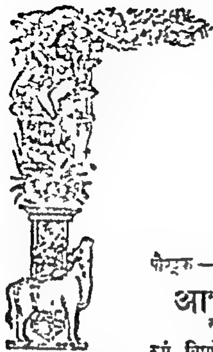
ऐश्वर्योल्लासः

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवतानां परमं च दैवतम्।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद्-
विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥

कृष्णोल्लासः

अष्टममाला

ऐश्वर्योल्लासः

पौण्ड्रक—

आसीत्तदा करूषनृपतिः किल पौण्ड्रकाख्यः। सो भूत्वाऽप्रतिमविष्णुभक्तधुरं ध्यात्वा रूपं विष्णोस्तपस्तप्त्वाऽनेकधा प्रारम्भे, विष्णावेव सर्वथा समर्पितचित्तः सन्, कालान्तरे विष्णोरिव चतुर्भुजस्वरूपं च कुटिल-गदादिशंखपद्मानि च प्राप। तदा स्वमेव नाम विष्णुं मत्वा च, विस्मृत्य परमपुरुषं, त्रैलोक्याधो वपुष्मानिव संमूढचेतसा किंकर्तव्यता-मूढो भुवि स्वयमवतीर्णं कृष्णरूपेण द्वारकावासिनं विष्णुमसहमानः, "अहमेव हरिर्भुवि न तु वासुदेवो" इत्थं ब्रुवन्, हरये प्रजिघाय दूतम्—"यदि कृष्णो वैष्णवचिह्नानि झटिति न त्यजति तर्हि मया सह युध्यतु" इति।

दूतमुखेनाभाषितमिमं विचित्रसन्देशं श्रुत्वा सभायामुग्रसेनादयो भृशं जहसुरुच्चैः॥

तदवलेपनलोपं चिकीर्षुः कृष्णः संगरेऽरिणा तं हत्वा, तस्यासुरं मौग्ध्यं निर्धूय, तस्य च पौण्ड्रकस्य पुरा आचरिततपसा परिपूतमात्मानं स्वीकृत्य स्वात्मन्येव दधे॥

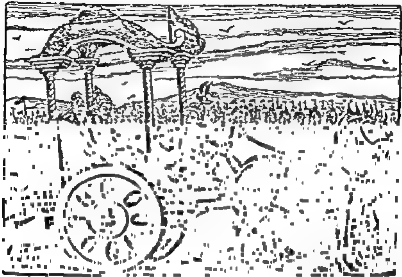
कपटद्यूतम्—

पाण्डववैभवदर्शन-दुःखित-कौरव-कुधवः, मातुलेन शकुनिना प्रेरितः, युधिष्ठिरं कपटद्यूते पराजित्य, भ्रातृ-भार्या-सहित-तत्सर्वस्वमपजहार। तदा दुःशासनो द्रौपदीं केशग्राहं गृहीत्वा आकृष्य सभायामवमन्तुं तद्वस्त्रमपहर्तुमारेभे। तदा कृष्ण-प्रसादेन कृष्णाया वस्त्राणां निरन्तर-परंपरा प्रादुरासीत्। अथ गुरुजन-सन्देशेन कृष्णरक्षितां कृष्णां तां विसृज्य, पाण्डवेभ्यो द्वादशवत्सरान् वनवासः, ततः परं वत्सरमेकमज्ञातवासश्च कार्यं इति निश्चयं विधाय, अज्ञातवासे ज्ञाताश्चेत् पुनरपि पूर्ववद्वनवासादिकं कार्यमिति च निर्णीय ते प्रहिताः स्वातन्त्र्येण कौरवैः।

ते च वनं गत्वा दिवाकरप्रसादादक्षय-पात्रं लब्ध्वा चाभ्यागतान् भोजयित्वा जीवयात्रां कुर्वाणा आसन्। द्रौपदी-भोजनानन्तरं पात्रे प्रक्षालिते तद्दिने नान्नलाभः स्यात्। इदं तत्त्वमाज्ञाय दुर्योधनो दुर्वाससं शिष्य-सहस्र-सहितं पाण्डवनाशमिच्छन् अपराह्णे पाण्डवाभ्यार्शं प्रेषयामास। तथाऽकरोन्मुनिः। तस्मिन् स्नानाय नद्यां मज्जति सति, द्रौपदी-ध्यानात्तत्रागतः कृष्णः पात्रलग्नशाकलवं चुलुकजलेन बुभुजे। तेन समस्तलोकतृप्तिरजनि। दुर्वासाश्च परिपूरिततुन्दः कृष्णमहिमेति ज्ञात्वाऽपागात्।

एवं भक्तरक्षणचणस्य सर्वथा जागरूकस्य कृष्णस्य अनुग्रहपर-कृपाकटाक्षात् पाण्डवा वनवासं समाप्य विराटनगरे चाज्ञातवासं कृत्वा, सुयोधनं पैत्र्यं राज्यमयाचुः। तेन प्रत्याख्याता भारतसमरमारभन्त। यस्मिन् कृष्णः पार्थसारथ्यं कुर्वन्, तत्र समरसमारंभे बान्धवानां सुहृदां च पुरतः समराङ्गणे वर्तमानः अर्जुनोऽकस्मात्सञ्जात-पुलककरुणस्त्यक्त-सर्वायुधः युद्धाद्विरन्तुकामो विषादयोगादाकुलितचित्तः

समरभुवो रथमपनेतुं सारथिं कृष्णं चोदयामास । तदा सर्वज्ञो भगवान् अर्जुनद्वारा सर्वान् सुधर्मे प्रतिष्ठापयिषुः सर्वधर्मसंग्रहरूपां दिव्य-गीतामुपनिषदमुपादिक्षत् ।

भगवद्गीता—

"क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
"क्षुद्रं हृदय-दौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ II, 3 ॥ ३३१ ॥

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
"मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ II, 47 ॥ ३३२ ॥

"बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ II, 50 ॥३३३॥

"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
"वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ II, 56 ॥ ३३४ ॥

"आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
"समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
"तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
"स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ II, 70 ॥ ३३५ ॥

"मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
"निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ III, 30 ॥ ३३६ ॥

"एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽऽत्मानमात्मना ।
"जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ III, 43 ॥ ३३७ ॥

"तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।
"छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ IV, 42 ॥ ३३८ ॥

"नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
"पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥
V, 8 ॥ ३३९ ॥

"भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
"सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ V, 29 ॥ ३४० ॥

"ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
"युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ VI, 8 ॥ ३४१ ॥

"सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
"ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ VI, 29 ॥ ३४२ ॥

"यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
"तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ VI, 30 ॥ ३४३ ॥

"यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
"तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ VII, 21॥३४४॥

"तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
"मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ VIII, 7 ॥३४५॥

"कविं पुराणमनुशासितार-
"मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
"सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
"मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ VIII, 9 ॥ ३४६ ॥

"यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
"विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
"यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
"तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ VIII, 11 ॥ ३४७ ॥

"पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
"तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ IX, 26 ॥ ३४८ ॥

"यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
"यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ IX, 27 ॥ ३४९ ॥

"मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
"मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ IX, 34 ॥ ३५० ॥

"अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
"अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ X, 20 ॥ ३५१ ॥

"तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
"जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

"मय्यैवैते निहताः पूर्वमेव
"निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ XI, 33 ॥ ३५२ ॥

"संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
"मय्यर्पित-मनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ XII, 14॥ ३५३॥

"अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
"सर्वारंभ-परित्यागी यो मे भक्तः स मे प्रियः॥ XII, 16 ॥३५४॥

"यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
"शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥
XII, 17 ॥ ३५५ ॥

"समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
"विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥
XIII, 27 ॥ ३५६ ॥

"मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
"स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ XIV, 26 ॥ ३५७ ॥

"सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टो
"मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
"वेदान्त-कृद्वेदविदेव चाहम् ॥ XV, 15 ॥ ३५८ ॥

"तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
"ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि॥ XVI, 24 ॥ ३५९॥

"अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
"स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
XVII, 15 ॥ ३६० ॥

"काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
"सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ XVIII, 2 ॥ ३६१॥

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
"भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
XVIII, 61 ॥ ३६२ ॥

"सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
"अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः" ॥
XVIII, 66 ॥ ३६३ ॥

एवं सर्व-वेदान्तसारभूतं पारमार्थिकतत्त्वं सुष्ठु प्रबोध्य अर्जुनं युद्धायाज्ञापयामास । भारत-समरं निमित्तीकृत्य धर्मसंस्थापनार्थमवतीर्णो भगवान् सर्वज्ञः कृष्णः दुःसहं भुवोभारमपजहार। धर्मनिष्ठुरान् कौरवान् नामावशेषान् समरहतान् सपिण्डीकृत्य धर्मिष्ठान् पाण्डवान् राज्यभारे नियम्य च स्वयमपि स्वपुरीं द्वारकां गतः कृष्णः ॥

सूर्योपरागः—

सूर्योपराग-पुरुपुण्यदिनस्य योगे
नानास्थलीय-सुजना बहवो मिलित्वा ।
स्नात्वाऽत्र ते परशुरामपवित्रतीर्थे
पापान्यपोह्य पितृतर्पणमाचरन्ति ॥ ३६४ ॥

पितुर्हननरोषतः परशुधारया क्षत्रियान्
त्रिसप्तगुणितानहन् रुधिरतर्पणं सोऽकरोत् ।
अघस्य परिमार्जनं पुरुपवित्रतीर्थेऽत्तनोत्
ततःप्रभृति पुष्करं परशुरामनाम्नोच्यते ॥ ३६५ ॥

तत्र मिलित-सुकृत-कर्म-प्रवणा जनाः स्नान-तर्पणादीनि कृत्वा, भूयांसि गो-धन-वासांसि भूसुरवरेभ्योऽस्पर्शयन् । चिरदिष्टाद् दृष्ट-बन्धु-मित्रवर्ग-प्रेक्षण-संभाषणादिभिर्मिथस्तोषयन्तः सजोषमतिष्ठन् । तथा च द्रौपदी-सुभद्रादयः कृष्णमहिषीभिः साकं संभाषमाणा आसत। यशोदादि-व्रजयोषितो देवकी-रोहिणीभ्यां सार्धं संलपन्त्योऽत्रसिष्त ।

कृष्णरताः—

गोप्यो हरिं नयनगोचरभूतमाराद्
नीत्वाऽऽदराद्धृदयपंकजमर्हयन्त्यः ।
कृत्वा रहोऽत्र बहुधा परितोषिताश्च
प्रापुर्मुदं दयित-दर्शन-लब्ध-मोदम् ॥ ३६६ ॥

हरिरमूः समुचितरीत्या तत्त्वज्ञानं बोधयन् भाषयन् तोषयन् मन्द-हास-करुणापूरित-कटाक्ष-वीक्षणैः समाधानपूर्वमानन्दसागरे व्रजयोगा-मतल्लिकाभ्यः हर्षप्रकर्षमातनोत् ॥

तथा नानादेशेभ्योऽभ्यागतांस्तपोधन-वृषभान् सभाजयित्वा प्रणति-पुरस्सरं सप्रश्रयं मधुरगंभीर-भारतीमेवमभाणीत् कृष्णः—

"अहो ब्राह्मण-वरेण्याः! तत्रभवतां भवतां सन्दर्शनेनात्यर्थ-कृतार्थमात्मानमहं मन्ये ।

"तीर्थानि विंबान्यनलो रविर्भू-
"श्चिरेण पंकानि पुनन्ति नो वा ।
"योगेश्वराणामिह दर्शनन्तु
"प्रभूतपापानि दहत्यरं नः" ॥ ३६७ ॥

मुनिपुंगवाः कृष्णं प्रत्यभाषन्नेत्थम्—

"जगदवनसवाग्रचे विचक्षणदीक्षित!
"सकलजनहृदब्जे करोषि नियन्त्रणम्।
"अपहृतदुरितस्त्वं पुनासि मुनीनरम्
"त्वदुदितवचनं नो भवेदुपचारकम्॥ ३६८॥

यज्ञः—

अथ ते ऋषयः सजोषं कृष्णमाभाष्य निर्गमिष्यन्तोऽऽनकदुन्दुभिना सत्कृताः सन्तः, "कर्मणा कर्म-निर्हारो यथा स्यात्तदुच्यताम्" इति पृष्टाः सन्तश्च तस्मा इत्थमुत्तरं प्रददुः।

"अहो चित्रं ह्येतद्यदिह मनुपे जगत्पतिमात्मजं
"परं श्रेयोमूलं करमुपगतं त्यजन् बहु मुह्यसि।
"पवित्रं गंगाया जलमिह जहज्जलान्तरमेपि तं
"नराणां नैकट्यं भवति कुशलेऽप्यनादरकारणम्॥ ३६९॥

"किमिति किमिति! स्वारोहारोपितशिशुं कुत्र कुत्रेति प्रतिविशिखं प्रतिवेश्म चान्विष्यन्त्या ग्रामाङ्गनाया भङ्गीमङ्गीकुर्वाणस्य तव दशा भृशं शोचनीया खलु"।

इति भाषितस्यान्तरङ्गाभिप्रायमनभिजानन्तं, विष्णुमायया समीपस्थस्य कृष्णस्य विष्णुत्वं विस्मरन्तं, समापसमूहमध्यवसितं तमध्वरचिकीर्षुमानकदुन्दुभिं समीक्ष्य, ते ऋषयस्तमध्वरे नैव परमपुरुषाराधने न्ययौक्षुः।—

"यज्ञे शास्त्रोक्ते मृदितमलहृदा विष्णुं यजस्वादरात्
"धर्म्यः कल्याणः सुविमलयशसां हेतुर्महानध्वरः।
"पाठाद्यैर्यज्ञैर्नृ-मुनि-सुर-पितॄन् जन्तूंश्च तुष्टान् कुरु
"त्वं मुक्तो बन्धात् परमपदगतौ दिष्टेन योग्यो भवेः"॥ ३७०॥

इत्थमादिष्टो वसुदेवस्तानेवाध्वराध्वर्यून् वृत्वा बान्धवैः सह बहुविभवैरध्वरवरं निर्वर्त्य परशुरामतीर्थे कृतावभृथस्नानकृत्यः कृतार्थमात्मानममनुत । तदनु बन्धु-मित्र-कलत्रैः सत्रा त्रीन्मासांस्तत्रोषित्वा, भूयिष्ठपारितोषिकैस्तोषयित्वा सादरमभिनन्द्य, नन्दादिगोपान् घोषाय प्रेष्य, वृष्ण्यन्धकादिभिरानकदुन्दुभिर्द्वारकां प्रत्याजगाम ।

तदा कस्मिंश्चिद्दिवसे वसुदेवो निजनन्दनावभिवन्दमानौ सानन्दमभिनन्द्य मुनिवृन्दारकवृन्दवाचमनुस्मरन्, प्रसूत्यनेहसि शिशोः शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-मण्डित-दोर्दण्ड-चतुष्टय-दर्शन-भाषणानि च ध्यायं ध्यायं, तयोः शैशवात् प्रभृति परमाद्भुत-वीर्यकर्माणि च स्मारं स्मारं, वरुणकृतवरिवस्यां स्तुतिं च मानसे कारं कारं, तौ प्रधानपुरुषाविति संजातदृढप्रत्ययः सन्, तत्त्वज्ञानोदयनिमित्तात्यक्ततदर्भकबुद्धिः कृष्णं सजोषं तुष्टावैवम्—

"स्वसात्सृष्ट्वा विचित्रं जगदिदमखिलं त्वं पुनः प्राविशस्तत्
"मात्रा भूतानि चान्तःकरणमसुतति-ज्ञान-कर्मेन्द्रियाणि ।
"त्वद्रूपाणीति सत्यं त्वमधिकरणमस्यस्य चान्ते निधानं
"सर्वान्तर्यामिणस्ते सकलमपि वपुर्जीववर्गं बिभर्षि ॥ ३७१ ॥

"ज्योतिषामुदरे सुषमा त्वं सृष्टि-लय-स्थितिकारणं
"विष्टपाद्य परे दिवि तिष्ठस्यात्ममनोवचसां परे ।
"दुर्लभं नरजन्म च लब्ध्वा त्वां मम सूनुममंसहो
"आत्मतत्त्व-पराङ्मुख एवानैपमशेष-समा मम ॥ ३७२ ॥

"अतस्त्वं मायामपनय, छिन्धि मे मोहपाशान् शरणागतोऽस्मि"
इत्यभिहितवति पितरि, वासुदेवोऽमुमाचष्टेमम् ।—

वसुदेवाय ज्ञानोपदेश —

"परमात्मा सत्यो नित्यो महतो महीयानणोरणीयान्, सर्वगतः सर्वज्ञः सर्वशक्तः स्रष्टा पाता च विभुः। स परश्चापरश्च। अपरः प्रकृत्या स्थूल-सूक्ष्म-भूत-भेदान् सृष्ट्वा तेषु प्रविश्याऽन्तर्यामी सन् सर्वसाक्षी भवति। जीवात्मानस्तस्य परा प्रकृतिः तस्यांशाः। ते विस्फुलिंगा इव प्रदीपादाविर्भूय, तस्य पराप्रकृतिजन्य-भूतेषु तत्तदाकारानुसारेण व्याप्य, पूर्वावस्थां ज्ञानं च विस्मृत्य,तत्तद्देहाविर्भाव तिरोभाव-परिणामादीनि स्वीयानीति मन्यमाना मुह्यन्ति। यतः प्रकृतिलयप्रवेशकाल एव लिंगशरीरेणावृता भूत्वा, स्वज्ञानस्य संकोचमाप्नुवन्ति। स्वस्वरूपं विस्मरन्ति च।

एवं विधो जीवो लोहपाषाणरूपेण जडत्वमापन्नश्चिर तिष्ठन्, तदनु किंचिद्विकसितचैतन्येन तृण लता-तरवश्चिर भूत्वा, कालेन संभूतानुभवैश्वर्यवशात् क्रिमि कीटोरग पतत्रि मृगादयो भूत्वा, विजृंभितैश्वर्यः स मानवजन्म लभते यत्र वाग्धीन्द्रिये प्रादुर्भवतः। तत्र किरात पुल्कसादयो मृगविशेषा मानवजन्मजीवयात्रां कुर्वन्ति। क्रमेण सत्कुले जातो जीवः बाल्य-कौमार-यौवनावस्थासु ज्ञानोत्पत्तेरवकाशवानेव स भवति। अथ दुःखानुभवजन्य वैराग्ययुतो ज्ञानोन्मुखो भवति। तव कारागृहवासो वैराग्यकारणम्। अध्वरस्तव दुरितक्षयकरः। मुनिसत्तमसंसर्गो ज्ञानोदयहेतुः। एवं त्वमद्यैव ज्ञानयोग्यो भवसि। इतः परं तव ज्ञानम् उपर्युपरि वर्धेत। अत एतावत्पर्यन्तं कालो व्यर्थोऽतीत इति मा शुचः। यतः सुखदुःखसंमिश्रानुभवनिवर्हैर्वृथा कालो नष्ट इत्यपि मा शुचः। किंतु तस्मादपि संजायमान-परिपाकतयोद्भूत विवेकप्राप्त्या परमार्थज्ञानोदयो भवति।

"परः परमात्मा नैव ज्ञातुं शक्यः। तस्मात्साक्षाद्भूत-प्रत्यक्षमहिमानमेव उपास्स्व। ततः परं क्रमेण सायुज्य-भाग्यमपि करतलगतं भवति॥"

इति तत्त्वज्ञानगर्भितां भगवद्भारतीमाकर्ण्य वसुदेवोऽतीव सन्तुष्टस्तूष्णीमानन्दबाष्पबिन्दु-सन्दोहं निष्यन्दमानश्चिरदिष्टमतिष्ठत्सजोषम् ॥

ज्येष्ठभ्रातॄणां पुनरुज्जीवनम्——

एकदा देवकी——

श्रावं श्रावमतीव वीर्यचरितं कृष्णस्य रामस्य च
श्रुत्वा चात्र मुनीन्द्र-भाषितगुणं भूयिष्ठ-माहात्म्यकम् ।
आचार्याय परासु-सूनुलभनं श्रुत्वा च भर्तुर्मुखात्
कंस-प्रोथित-पुत्रषट्कमिलनं माता ययाचे सुतौ ॥ ३७३ ॥

सांप्रतमेव रामकृष्णौ रसातलं गत्वा बलिनाऽभ्यर्हितौ वरासने चोपवेशितौ । अथ हरिस्तमादिदेश चेत्थम्——

"तुष्टौ बले सुहृदयंगम-पूजयाऽऽवां
"ऊर्णासुतान् द्रुहिणशापवशादसुर्याः ।
"योनिं गतान्पुनरिमान्ममातृगर्भं
"नीतानिहानय नयै मम मातृतृप्त्यै ॥ ३७४ ॥

एवमादिष्ट-महाबलिना सपदि चाहूत-सोदरैः साकं द्वारकामागत्य तान्मात्रे ददतुस्तौ । सा च सुप्रीता तनयवात्सल्यपरवशा तान् मूर्धन्याघ्रासीत् । ते तावत् हरिहस्त-संस्पृष्ट-वपुषः शापान्मुक्ताः स्मृतनिजरूपाः पितरावीश्वरौ च प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य च मिषतामेव सर्वेषां स्वं धाम जग्मुः ॥

श्रुतदेवः, बहुलाश्वः——

कालेऽस्मिन् मिथिलापुरे द्विजवरः श्रीकृष्णभक्तोत्तमः
सन्तुष्टः सुलभार्जितात्पविभवैर्जीवन्गृहस्थाश्रमे ।

ज्ञानी दान्त-नितान्त-शान्त-हृदयः कर्माणि कुर्वन् कृती
नाम्नाऽसौ श्रुतदेव ऐहिकसुखेष्वासक्तिहीनोऽवसत् ॥३७५॥

तत्काल एव विषयेष्वलंपटो
भक्ताग्रणीर्विमलकीर्तिमान् गुणी ।
ज्ञानी मनोज्ञ-मिथिलापुरे सुधीः
राजा शशास बहुलाश्वनामकः ॥ ३७६ ॥

एतयोः प्रसन्नो दर्शनदित्सुः केशवः कतिपय-परार्घ्य-तपोधन-रत्नैः समं स्यन्दनमारुह्य गच्छन्, मध्येमार्गं करधृतोपग्राह्यान् प्रतीक्षमाणान् जानपदजनान् कृपाकटाक्षवीक्षणैस्तोषयन्, स्वयशःप्रशंसा-वचांसि श्रवसोः पतन्ति शृण्वन्, पुरं प्राप्य द्वारि करगृहीताभ्यर्हणद्रव्यान् पौरानद्राक्षीत् । तदा—

द्वारस्थाः पुरवासिनः करतले पूजार्ह-सामग्रिकाः
सानन्दं हरिवीक्षणे कुतुकिनो बद्धाञ्जलीभूय ते ।
शीर्ष्णि न्यस्तकराः प्रहर्ष-भरिताः संवीक्षमाणा भृशं
श्रीकृष्णं मुनिपुंगवांश्च नितरां भक्त्या प्रणेमुर्मुहुः ॥ ३७७ ॥

अथैकत्र बद्धाञ्जलिर्बहुलाश्वोऽन्यत्र साञ्जलिः श्रुतदेवश्चातिथ्याय युगपदभ्यर्थयिष्येते । इति विद्वान् माधवस्तयोरुभयोरप्यविरोधेन योगमायया काययुग्ममादाय, विभक्त-मुनिगणः सन्, उभयोः पुरतः स्थित्वा तयोरातिथ्यं युगपदुररीचकार । उभावपि स्वस्वस्य गृहमागतः समुनिगणः कृष्ण इति मेनाते ।

अथ हरिं स्वगृहं नयन् महीशः
समुनिसघममातिथेय-कृत्यैः ।

पदसरोज-रजोव्रजं स तेषां
स्वसदने पुरुपावनं स मेने ॥ ३७८ ॥

आनन्दबाष्पनयनो नृपतिः सभार्यः
प्रक्षाल्य कृष्ण-पदपंकजमादरेण ।
प्रोक्ष्य स्वयोः शिरसि गन्धसुमाक्षतैस्तत्
स्वभ्यर्च्य जन्म सफलं ध्रुवमित्यमंस्त ॥ ३७९ ॥

ततो मुनिसत्तमांश्च पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः संपूज्य, सर्वानपि मधुरया भारत्या प्रीणयन्, स्वविभव-समुचित-सुभक्ष्य-भोज्य-फलैः सादरं सोपचारं च भोजयामास महीशः । तदनन्तरं वरासनेषु सर्वानुपवेश्य, श्रीकृष्णचरणौ स्वाङ्के निधाय, संवाहयन्, जगाद चैवम्—

"सर्वेषामन्तरात्मा त्वमसि परमः सर्वसाक्षी त्वदष्टः
"भक्ताः प्राज्याधिकाः स्युः फणि-विधि-रमा तार्क्ष्यतोऽपीति वाचम् ।
"सत्यां कर्तुं त्वमागा भवनमिह मे दर्शनं च प्रदत्से
"प्रेष्ठो भक्तस्य वश्यस्तवगुणमिमं को विदंस्त्वां विजह्यात् ? ॥ ३८० ॥

"नितान्तशान्ततपोधनानामपि त्वमात्मदो वृष्णिवंशमलंकरोषि । सार्ववर्णिकभवभयापनोदनप्रवणः प्रवर्तसे" ॥

अथ—

कृष्णं महामुनिगणं च नमन् ययाचे
"स्वामिन् मदीय-सदने मुनिभिः समेतः ।
"वासं कुरुष्व दयया मदनुग्रहाय
"प्राज्यान्दिनानि"ति मुदा विनयेन भक्त्या ॥ ३८१ ॥

भूदेवोऽथ हरिं निरीक्ष्य नितरामानन्द-सन्दोह-झ-
र्युत्सेकं प्रमदेन तुंदिलतपुर्यन्तुं न शक्तोऽभवत् ।
दर्शं दर्शमथापि नाप सुतरां तृप्तिं हरेर्वीक्षणे
वामःपाणिरमौ ननर्त सुचिरं भ्रान्तः स्वयं विस्मृन् ॥ ३८२ ॥

अथ कुशासनेषु निवेशितांस्तान् स्वागतादिना सभाजयित्वा, पत्न्या सह पादावनेजनं कृत्वा, तत्तीर्थं स्वस्य स्वानां च शिरसि प्रोक्ष्य, तुलसी-कुश-दूर्वाङ्कुरकुसुमाक्षतैः सम्यगभ्यर्च्य, फल-जलादिभिः सादरमाराधयामास। अथ कृष्णांघ्रियुगं स्वाङ्के निक्षिप्य, संवाहयन्, व्याजहारैनम्-

"येन त्वं ध्यानकाले हृदयकमले रूपेण मे दृश्यसे
"तेनैवाद्यात्र साक्षात्सदयहृदयः स्वैरं पुरस्तिष्ठसि ।
"भक्तानामात्मदस्त्वं जगति सकलं व्याप्नोषि सत्वं ददत्
"त्वद्धीनं वस्तु न स्यात्तव दृशिगतो निस्तीर्ण-दुःखार्णवः॥ ३८३ ॥

"कृतज्ञोऽस्मि भृशं ते यद्दिवांस्तव दर्शनम् ।
"अकिंचनस्य सर्वस्वं त्वमेव भवसि ध्रुवम्" ॥ ३८४ ॥

भगवानुवाच—

"विप्रैते मुनय इहागता गृहं ते
"मद्भक्तास्त्वदनुजिघृक्षयेति विद्धि ।
"तीर्थार्चा ददति फलं चिरेण नो वा
"संसर्गात् सकलमघं पुनन्ति भक्ताः ॥३८५ ॥

"तस्मान्मयि यादृशी भक्तिस्तवास्ति तादृश्या तानर्चय—
"ब्राह्मणो जनुषा वरो विद्या मुदा तपसा धिया
"भक्तिरस्य च वर्तते यदि सोऽत्र मे दयितोत्तमः ।

"सर्ववेदमयो द्विजोऽपि च सर्वदेवमयोऽप्यहं
"मां द्विजं च तिरस्करोत्यबुधः शिलादिषु भक्तिमान् ॥ ३८६ ॥

"मद्रूपाणि चराचरं जगदिदं तत्कारणानीति यो
"ज्ञात्वा मामनु दर्शनेच्छुरखिलं प्रीत्या च सत्कारतः ।
"पश्यत्यत्र जुगुप्सया विरहितस्सर्वत्र साम्येक्षणो
"विद्वान् तादृश एव भूरि भवति श्रेष्ठश्च मे सर्वथा"॥३८७॥

निशम्येमां-सुसूक्ष्माग्र्य-तत्त्वगर्भित-भारतीम् ।
माधवीयां द्विजश्रेष्ठः प्राप भूयिष्ठ-संपदम् ॥ ३८८ ॥

अथ श्रुतदेवो निर्भर-भक्तिप्रकर्षेण ऋषिवृषभानत्यर्थादरेण च समभ्यर्च्य भूयिष्ठ-सन्तोष-जुष्टान् सजोषमकार्षीत् ।

कतिपय-दिनानत्रोषित्वा कृष्ण ऋषिपुंगवैः सार्धं द्वारकामाजगाम ॥

सन्तानगोपालम्—

आसीत्तदा द्विजश्रेष्ठो गृहस्थो द्वारकापुरे ।
तस्य भार्या प्रियंकर्त्री कदाचित्सुषुवे सुतम् ॥ ३८९ ॥

अथ परमात्मेच्छया तयोर्वीसुरस्य शिशुर्जातमात्रो ममार । धरणी-धवे धर्मेण धरित्रीं बिभ्रति सति, शिशुमृतिर्न संभवेदिति दृढप्रत्ययवान्, पृथिवीदेवो मृतशावक-शरीरमादाय, पृथिवीपति-प्रासाद-द्वारपुरतः प्रक्षिप्य, दुःसहदुःखभरेण पुरुरुदन्, भूभृतं भृशं भर्त्सयन् चिरदिष्टमतिष्ठत् । एवं वत्सरे वत्सरे जातं जातं मृतं मृतमर्भक-देहं वसुधाधिपस्य सौधाभ्याशे क्षिपन्, विलपन्, क्षितितले लुठन्, शीर्ष्णि वक्षसि च ताडयन्, क्षितीशं यथापूर्वं भर्त्सयन्नास्त । एवं नवडिंभमरणदिष्टे दिष्टघटनया सुभद्रायां

द्वारकामागतायां विजयश्चागतः। स पार्थो विप्रविलापाक्रोशं श्रुत्वा दृष्ट्वा च, विदिताशेषोदन्तः, त्रिभुवनैकधनुर्धरवरमात्मानं साभिमानं मन्यमानोऽतिवेलावलेपलिप्तो, रामकृष्णादीन् धिक्कुर्वन्, क्षितिसुरस्याग्रतो विकत्थनमित्थं चक्रे।

“विराडिह न वर्तते द्विजसुतस्य संरक्षणे
“धनुर्धरवरो ह्यहं दशमसूतिकां पालये।
“मुधा भवति चेद्वचो ज्वलनसादहं स्यामि”ति
प्रतिश्रवमिहाकरोद् द्विजवरं समाधापयन्॥ ३९०॥

अथ भूसुरोऽब्रवीत्—

“यदीश्वरैरलं न साधितं यतः
“त्वदीय-यत्नो नियतं मुधा भवेत्।
“अतीव घोरोऽत्र कृतः प्रतिश्रवः
“त्वदीयभार्याविषये दुनोम्यहम्”॥ ३९१॥

एवं स्फारशंकाकवलित-द्विजवरं प्रतिविकत्थनमेवं चक्रे पुनरपि—

“रामो नास्मि न माधवोऽस्मि न गदः प्रद्युम्न-साम्बौ न वा
“पार्थः क्षत्रशिखामणिस्त्रिभुवने वीराग्रणीर्धन्विनाम्।
“स्वर्लोके त्रिदशारिवारहनने प्राप्तार्धशक्रासनः
“प्रभुस्त्रस्यति सव्यसाचिधनुषो गाण्डीवघोषाद्यमः”॥ ३९२॥

इत्थंप्रकारमात्मप्रशंसानचमा मार्कं सव्यसाची नीरंध्र-सान्द्रशर-पञ्जरं विरच्य, विप्रगृहमभितः प्रतिक्षणं कृतान्तागमनं प्रतीक्षमाणो जागरूकः, स्वयमपि सगुणबाणासनबाणपाणिरनिद्राणोऽतिष्ठत्। अचिरेण ब्राह्मणी दशमसुतमसूत। तत्क्षणमेव शिशोः शरीरमदृश्यतामगात्।

अयमत्र विशेषः पार्थकृत-शरपञ्जरादि-रक्षण-प्रयत्नस्य फलितार्थः यत्र शिशुदेहोऽपि नष्टोऽभवत् ।

दुःखाब्धिप्रवरः किरीटिनमगाद्गाण्डीवपाणिं शिशोः
संरक्षामनुकृत्य भर्त्सनपरः वत्कत्थनाजल्पनम् ।
निःशेषेण यदन्सुहेलनपरः साक्षाद्धरेः सन्निधौ
निन्दापूर्वममुं तिरस्करणतो निस्तेजसं चाकरोत् ॥ ३९३ ॥

वितथीभूत-सान्द्रशरपञ्जरशंकितोऽपि कथंचिद्धार्यमाणधैर्यो धनञ्जयस्त्रिराचम्य शुचीभूय, भगवन्तं भर्गं प्रणम्य, गाण्डीवपाणिर्योगमायया संयमनीमुपगम्य तत्र संवर्तिनं विप्रपुत्रमप्राक्षीत् । तत्रानागतं तं विदन् पुरंदरपुरेऽपि तमप्राप्य, नैऋत-वारुण - वायवीय - कौबेरैशान्याग्नेय-पुटभेदनेषु चान्विष्य, व्यर्थप्रयत्नो वितथमनोरथो भूत्वा, बन्धुजनमध्ये मुखप्रकटन-विमुखः, शपथं सत्यं कर्तुं निश्चित्य, विजन-विपिने धनञ्जयं प्रज्वाल्य, तं त्रिः प्रदक्षिणं कृत्वा, प्रचुरतर-जवलाभाय कतिचन पदानि पश्चाद्गत्वा क्षणदिदं तूष्णीमतिष्ठत् । तदा तन्मनसि निजनिखिलपूर्ववृत्तं विद्युद्विद्योतनमिव प्रचकाशे ।

तदाऽर्जुनो निजगाद—

"जननि त्वामप्यहं ते बत दयितसुतः कालदोषात्त्यजामि
"प्रिय सौदर्यौ विजह्यां नियतिहतकृतिर्द्रौपदि त्वां च हृद्ये ।
"विजहामि त्वां सुभद्रे! कथमपि दयितां माद्रिसूनू च शस्तौ
"अपि तु त्यक्तुं हरे! त्वां कथय कथमहं शक्नुयां मे
सखायम्?" ॥ ३९४ ॥

अर्जुनोद्धार —

एवंविध - चिन्तातन्तुसन्तानदशासमुत्पन्न - कृष्णस्मरणो धनञ्जयो धनञ्जयं प्रत्यभिधाननाय यावद् दक्षिणचरणं क्षोण्या क्षिपति, तत्क्षणेनैव कृष्णोऽस्य पृष्ठभागे साक्षी सन्, दक्षिणपाणिं गृह्णन्, सर्वं ज्ञातवानपि किंचिदप्यजानन्निव निजगाद तमेवम्—

"विरम विजय जिष्णो ब्रूहि मे कः प्रयत्नः
"ज्वलन इह किमर्थं वृत्तमाख्याहि कृत्स्नम्।
"श्रममिह तव याढं सूचयत्यद्य वक्त्र
"विजय कथय सर्वं साध्वुपा तेऽभिलापम्" ॥ ३९५ ॥

वैकुण्ठगमनम्—

कृष्णनामोच्चारणक्षणादिष्ट एव दृष्टिविषयीभूतं कृष्णं प्रियवयस्य-मीपल्लज्जयाऽपि प्रेमगौरव - कृतज्ञतादिभिः सार्धं सविस्मयः सहस्राक्षसुतो वृत्तान्तमशेषं तद्विवरणमहितं समावेदयत्सव्यसाची। कृष्णस्य तात्पर्यं तु पार्थदर्पप्रशमनमात्रं न, किंतु वैकुण्ठे परमपुरुषदर्शनं नरेण सह कर्तव्य-मिति पुरुषोत्तमप्रेरणानुसारमपि। अत एव विप्रपुत्रास्ता नीता यत्र पार्थयोगमाया न प्रभवति।

अथ कृष्ण जिष्णू दारुकानीतं शैब्यसुग्रीव-मेघपुष्प-वलाहकाख्य-दिव्यहयवरयुक्तं दिव्यरथवरमारुह्य, सप्त सलिलनिधीन्, सप्त कुलाचलान्, सांरचक्रमप्यतिक्रम्य, लोकालोकमन्धतमश्च प्रविश्य, सुदर्शनार्चिषा तं देशं तेरतुः। अनन्तरमनन्तज्योति पुञ्जन्यास्त प्रदेशं विविशतुस्तौ यत्र पार्थो नेत्रोन्मीलनाक्षमः क्षणमिष्टं चक्षुषी पिदधे। तदस्तु तावद् प्राकृताभः

प्रविश्य देदीप्यमान-मणिमयमन्दिरं वैकुण्ठमिति विख्यातमद्राष्टां हृषीकेश-गुडाकेशौ।

तत्र—

सितवपदत्रं पुरुषोत्तमं फणिपतौ सान्द्राम्बुदाभं प्रभुं
मणिहाररवनमालया च वलयैः केयूरकाञ्च्याञ्चितम्।
हरिकौशेयधरं सुरत्नमुकुट-श्रीवत्सशोभाञ्चितं
सनकाद्यैर्गरुडादिभिश्च पणितं दृष्ट्वा प्रणम्य स्थितौ॥ ३९६॥

अथ नर-नारायणौ साक्षाद्वीक्ष्य पुण्डरीकाक्षो भगवान् मधुर-गंभीरया भारत्या बभाषे चैवम्—

भूमेर्भरावतरणाय कलावतीर्णौ
द्रष्टुं युवां द्विजवरस्य सुतानहार्षम्।
तूर्णं सुरारिनिकर-प्रलयं विधाय
मत्सन्निधिं प्रति समाव्रजतं कृतार्थौ॥ ३९७॥

तथेत्युररीकृत्य, नर-नारायणौ भूमानं भगवन्तं प्रणम्य, विप्रपुत्रा-नूरीकृत्य, यथेतं द्वारकामागत्य, विप्रवराय दशापि पुत्रान् यथारूपं यथावयः प्रदाय, सर्वेषां हर्षप्रकर्षं सजोषमकार्ष्टाम्॥

वैकुण्ठे बहुविभवं समीक्ष्य पार्थो
भक्तिं चापि हृदि दृढामधत्त भूयः।
ये नृणां विभव-पराक्रमादयः स्युः
तान् सर्वान् भगवदनुग्रहान् स मेने॥ ३९८॥

निखिलविभवा गाण्डीवाद्या हरेः कृपयाऽभवन्
विपुलयशसां हेतुश्चासौ रणे विजयस्य च।

नकिमपि भवेत्त्वत्प्रसादेवेति नाहमवेदिषं
तदिह मम संभूतं भूयो विकत्थन-कारणम् ॥ ३९९ ॥

किंच वैकुण्ठ-द्वारकावासिनोरैक्यमाज्ञाय ततः प्रभृति वयस्यं कृष्णं भक्त्या गौरवेण च बहुमेने ॥

यत्पादप्रवहत्पवित्रपयसा पोपूयते यः पुमान्
यत्कीर्तन्य-यशः-सुधां बहुतिथं श्रोत्रेण पेपीयते ।
यं ध्यायन् हृदये सुपूजनविधौ भक्त्या च संसेवते
निर्धूताखिल-कर्मबन्ध-निवहो विन्देत्स वै तत्पदम् ॥ ४०० ॥

एवं वैकुण्ठ-वीक्षण-विभूति-दर्शन-जात-नम्रतापन्नो दूरीकृत-दर्पाभिमानः फल्गुनस्तत्र कतिपय-दिनानुषित्वा गजाह्वयं प्रत्यगमत् ॥

उद्धवप्रबोधनम्—

अन्तरंगतमो मन्त्री प्रार्थयद्धरिमुद्धवः ।
"शास्त्रसारतमं ज्ञानं कृपया शाधि मामि"ति ॥ ४०१ ॥

सूक्ष्मबुद्धिमतां श्रेष्ठं श्रेष्ठं सचिवसत्तमम् ।
सूक्ष्मतत्त्वग्रहे शक्तं मत्वा कृष्णः शशास तम् ॥ ४०२ ॥

"अमूलमेतद्बहुरूपरूपितं
मनो वचः प्राण-शरीर-कर्म ।
"ज्ञानासिनोपासनया शितेन
छित्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः ॥ (
XI, 28/17 ॥ ४०३ ॥

"यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्ता-
त्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य ।
"तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं
नानापदेशैरहमस्य तद्वत् ॥ XI, 28/19 ॥ ४०४ ॥

"करोति कर्म क्रियते च जन्तुः
केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् ।
"न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि
निवृत्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या ॥ XI, 28/30 ॥४०५ ॥

"एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो
महानुभूतिः सकलानुभूतिः ।
"एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे
येनेपिता वागसवश्चरन्ति ॥ XI, 28/35 ॥ ४०६ ॥

"कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् ।
"मय्यर्पित-मनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः ॥ XI, 29/9 ॥४०७॥

"मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् ।
"ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः ॥ XI, 29/12 ॥
४०८ ॥

"इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते ।
"सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥ XI, 29/13 ॥
४०९ ॥

"यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ।
"तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ XI,29/17 ॥४१०॥

"सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया ।
"परिपश्यन्नुपरमेत् सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ XI, 29/18 ॥
४११ ॥

"अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम ।
"मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ XI, 29/19 ॥
४१२ ॥

"मर्त्यो यदा त्यक्त-समस्तकर्मा
निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।
"तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो
मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै" ॥ (भागवतम्)
XI, 29/34 ॥ ४१३ ॥

एवं श्रुत्वा भारतीं माधवीयां
ज्ञात्वा तत्त्वान्युद्धवः संप्रहृष्टः ।
नत्वा नत्वा पादयोः पुण्यकीर्ते-
र्ध्यात्वा ध्यात्वा तं शरण्यं प्रपेदे ॥ ४१४ ॥

सूक्ष्मज्ञानोपदेशेन मुक्तिमार्ग-प्रदर्शनात् ।
मेने स धन्यमात्मानं कृतकृत्यमिहावनौ ॥ ४१५ ॥

साक्षात्कृष्ण-पदांभोज-सेवनं तदनुग्रहम् ।
पूर्वपुण्यैरेव लब्धं मेने सुकृति-तद्व्रजः ॥ ४१६ ॥

हरिः पश्यन् पृथ्वीमतिकलुषितां दुष्टराजैर्भृशार्ता
अधर्मैर्व्याप्तां यः सदयहृदयो देवकीनन्दनोऽभूत् ।

· बहून् दुष्टान् हत्वा निरुपमबलस्सोऽनिशं शर्मदायी
निरक्तिज्ञानाढ्यां सुलभविधया बोधयामास भक्तिम् ॥४१७॥

वर्णानां निजधर्मसंस्थितिमजश्चक्रे स्वयं चाचरन्
इष्ट्वाऽनेकविधान् सवान् क्षितिसुरक्षेमं भृशं चातनोत् ।
युद्धे भारतनामकेऽसुरनृपध्वंसं सुधीः पाण्डवैः
कृष्णोऽचीकरदत्र पार्थमिषतो लोकान् स्वगीतामशात् ॥ ४१८ ॥

अमुष्मिंश्चं कृष्णो निवसति सति क्ष्माप्रकृष्टोर्वराऽभूत्
जनास्तुष्टिं पुष्टिं प्रचुरविभवं लेभिरे दीर्घमायुः ।
रुजा दैन्यं स्तेयं विविध-दुरितं नामतोऽप्यत्र नासीत्
विकुण्ठं धिक्कर्तुं क्षितिरिहमुहुर्मेवविस्फूर्जिताऽभूत् ॥ ४१९ ॥

इति हरिजननाद्यैर्वीर्यविक्रान्तिपूर्णैः
चुरकुशलकृद्भिः प्राज्य-पापप्रहाणैः ।
तिपयहरिकृत्यैः काञ्चिदाप्नोमि तृप्तिं
म हृदय-सरोजे सर्वदा कृष्ण भूयाः ॥ ४२० ॥

॥ मम हृदयसरोजे सर्वदा कृष्ण भूयाः ॥

त्वद्दीयाश्चर्यकृत्यातिशयपुरुकथास्वादतृष्णा पुपूर्षुः
वैयासिक्या प्रबन्धाचितचरितसुधापानसंभारविचः ।
चान्धीवैदग्ध्यहीनोऽप्यखिलमविकलं सारतः कृष्णचंपूं
सुब्रह्मण्योऽर्पये ते पदसुमरचितां कृष्ण! मालाष्टमीं ताम् ॥

इति विविधरसाभिः पावनीभिः कथाभिः
सुपदविविधवृत्तैर्बद्धवाक्-पुष्पमालाः ।
तव सुरुचिरकण्ठे धारय प्रीतिपूर्वं
मम सुकृतमिदं स्यात् जन्मसाफल्यलाभः ॥ ४२२ ॥

स्वस्त्यस्तु सर्वलोकेभ्यो हरिभक्तिः समेधताम् ।
शान्तिस्तुष्टिश्च जीवानां भूयासुः शुभसंपदः ॥ ४२३ ॥

॥ इति शम् ॥

क्लींकारांभोधीशे कृष्णो व्रजकुलपुरसुखभुवने किरीटविभूपिते
केयूरालंकारोपेते मधुरतररुचिरवदने सदा मुनिवन्दिते ।
गोगोपीगोपालाराध्ये ममहृदयकमलदयिते ह्यमोघनिरंजने
मामेवाहं होप्या मीड्ये वसुदलपरिमलकुसुमे सुनिर्मलशान्तधीः ।। ४२४ ।।

कृष्णोल्लासः

वृत्त-समीक्षणा

श्लोकानुक्रमणिका

NOTATIONS :—

1. श्लोका marked with an asterisk are quotations.

2. Column 1. indicates the serial number of the श्लोक as it appears in the text.

   ,, 2. gives the beginning of the first पाद of the श्लोक.

   ,, 3. gives the name of the वृत्त (with alternative names in brackets).

   ,, 4. gives the total number of syllables in each पाद of the श्लोक.

   ,, 5. gives the positions of the यति (pauses in each पाद).

   ,, 6. gives the गण in their proper order in each पाद.

3. The गण are as under —

म = – – – य = ∪ – – र = – ∪ – त = – – ∪

ज = ∪ – ∪ स = ∪ ∪ – भ = – ∪ ∪ न = ∪ ∪ ∪

ल = ∪ (short) गु = – (long)

अ

221 अरालचिकुरालका	पृथ्वी	(17) (8,9)	ज स ज स य ल गु
321 अलमिदं यदिह	द्रुतविलंबित	(12) (4,8) or (4,4,4)	न भ भ र
240 अव्यक्तं ते स्वरूपं*	स्रग्धरा	(21) (7,7,7)	म र भ न य य म
8 अस्ति प्रशस्त	वसन्ततिलका	(14) (8,6)	त भ ज ज गु गु
197 अस्ति प्रशस्त	वसन्ततिलका	(14) (8,6)	त भ ज ज गु गु
188 अस्ति प्राप्तीति	अनुष्टुभ्	(8)	
278 अस्मिन् गृहे	वसन्ततिलका	(14) (8,6)	त भ ज ज गु गु
351 अहमात्मा गुडाकेश*	अनुष्टुभ्	(8)	
369 अहो चित्रं ह्येतत्	मकरन्दिका	(19) (6,6,7)	य म न स ज ज गु
308 अहो वत सभा	समुद्रलता	(19) (8,4,7)	ज स ज स त भ गु
133 अहं धन्यो नूनं	सुधा	(18) (6,6,6)	य म न स त स
319 अहं नैव प्रीतो	मेघविस्फूर्जित	(19) (6,6,7)	य म न स र र गु
275 अहं ब्रह्मेन्द्राद्या	मकरन्दिका	(19) (6,6,7)	य म न स ज ज गु
85 अहं ममेति मनसि	रुचिरा	(13) (4,9)	ज भ स ज गु

आ

309 आकर्ण्य साध्व	वसन्ततिलका	(14) (8,6)	त भ ज ज गु गु
127 आकर्ण्येदं लपितं	वातोर्मीय	(11) (4,7)	म भ त गु गु
178 आकर्ण्येमां भारती	शालिनी	(11) (4,7)	म त त गु गु
157 आधोरणा-दत्त	विधक्रभाग (उपजाति)	(11) (6,5)	त त त गु गु
379 आनन्दबाष्पनयनो	वसन्ततिलका	(14) (8,6)	त भ ज ज गु गु
335 आपूर्यमाणमचल*	भद्रा (उपजाति)	(11) (इ उ इ उ)	त त ज गु गु ज त ज गु गु

इ

ई

उ

ऊ

ऋ

ए

क

ग

25 गगनं समुद्रगिरयः	प्रमिताक्षरा	(12)		स ज स स
175 गत्वा गोकुलमुद्भव	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
132 गत्वा व्रजं सपदि	वसन्ततिलका	(14)	(8,6)	त भ ज ज गु गु
310 गदा प्रहरणात्	शिखण्डितम् (उपस्थितं)	(11)		ज स त गु गु
298 गदा प्रहरभीषणौ	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु
284 गन्धाद्यैःसुविलेपनैः	हरिणप्लुतं	(18)	(8,5,5)	म स ज ज भ र
124 गृहीत वृषभाकृतिः	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु
226 गृह्णामीमां जीवमर्णां	अनुष्टुभ्	(8)		
51 गोपालं भूलीला *	मातृकासमकवृत्त	(30 मातृकाः प्रति पादे)		
135 गोप्यस्तदाकर्ण्य	इन्द्रवंशा	(12)		त त ज र
176 गोप्यः समीक्ष्य	वसन्ततिलका	(14)	(8,6)	त भ ज ज गु गु
366 गोप्यो हरिं नयन	,, ,,	,,	,,	,, ,,
92 गोवर्धन शिखरो	कौशिकं	(17)	(9,8)	त न भ स न ल गु
72 ग्रीष्मर्तौ भुवने	द्वीपिविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स र र गु

च

287 चन्दनोदक सेचनैः	(हरनर्तकं) मल्लिका	(18)	(8,5,5)	र स ज ज भ र
109 चन्द्रो भैरिव मदकलः	मत्तेभक्रीडा	(20)	(13,7)	म न स न म य ल गु
115 चरणं तव शरणं	हंसकं	(18)		स न ज न भ स

163 चाणूराङ्गमपीडयत्	शार्दूलविक्रीडितं	(19) (12,7)	म स ज स त त गु
267 चित्रलेखे स्वरूपाणां	अनुष्टुभ्	(8)	
182 चेतना ज्ञास्तवैव	"	"	
305 चैद्य भूपवपुः	स्वागता	(11) (3,8)	र न भ गु गु

ज

368 जगदवनसवाग्रये	उपमालिनी	(15) (8,7)	न न त भ र
394 जननि त्वामपि	महा स्रग्धरा	(22) (8,7,7)	स त त न स र र गु
15 जय जय जगदीश	उपमालिनी	(15) (8,7)	न न त भ र
372 ज्योतिषामुदरे	खेचरं	(19)	र स स त ज ज गु

ज्ञ

240 ज्ञात्वैवं माधवः	चित्रमाला(सुवंशा)	(20) (7,6,7)	म र भ न त त गु गु
341 ज्ञानविज्ञान तृप्ता *	अनुष्टुभ्	(8)	

त

75 तटिन् स्तनितसंकुलैः	पृथ्वी	(17) (8,9)	ज स ज स य ल गु
376 तत्काल एव विषये	ललिता	(12)	त भ ज र
64 तथाभूतयत्नात्	भुजंगप्रयातं	(12) (6,6)	य य य य
191 तदनु कृष्णगिरा	द्रुतविलंबितं	(12)	न भ भ र
67 तदनु नर्तन नाट्य	अनवद्यं	(20) (11,9)	न भ भ भ म स ल गु
307 तदालोक्य	भुजङ्गप्रयातम्	(12) (6,6)	य य य य
205 तदा यामनेत्रं च	"	"	"

97 तनुजो न मे	प्रमिताक्षरा	(12)	(5,7)	स ज स स
108 तव स्वामिन्	मेघविस्फूर्जिता	(19)	(6,6,7)	य म न स र र गु
113 तवार्थे व्रज	हरनर्तनं	(18)	(8,5,5)	य स ज ज भ र
359 तस्माच्छास्त्रं *	अनुष्टुभ्	(8)		
352 तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ *	विषमवृत्तं	(11)		
345 तस्मात्सर्वेषु *	अनुष्टुभ्	(8)		
338 तस्मादज्ञान *	”	”		
268 तस्य रूपं विलिख्य	”	”		
867 तीर्थानि बिंबानि	उपजातिः (भद्रा)	(11)		(इ उ इ उ) त त ज गु गु, ज त ज गु गु
874 तुष्टौ बले सुहृद	वसन्ततिलका	(14)	(8,6)	त भ ज ज गु गु
24 तृणावर्त दैत्यो	भुजंगप्रयातं	(12)	(6,6)	य य य य
184 तं धर्ममब्रवीत्	अनुष्टुभ्	(8)		
36 त्रैलोक्याधः	स्रग्धरा	(21)	(7,7,7)	म र भ न य य य
421 त्वद्वीर्याश्चर्य	”	”	”	”
48 त्वमात्मा जीवानां	कन्दर्पदर्प	(19)	(6,6,7)	य म न स त त गु
181 त्वमेव बहुधा	अनुष्टुभ्	(8)		

द

144 ददर्श मथुरापुरीं	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु
102 दर्पं शक्रस्य	पुल्लदामा (पुष्पदामा)	(19)	(5,7,7)	म त न स र र गु
89 दर्शनात् कीर्तनात्	स्रग्विणी	(12)	(6,6)	र र र र
296 दशशतद्विप	द्रुतविलंबितं	(12)		न भ भ र

ध

292 धर्मात्मा शमन शार्दूलविक्रीडितं (19) (12,7) म स ज स त त गु
60 धेनुकानुयायिनः तूणकं (शान्तिः) (15) (7,8) र ज र ज र

न

172 नन्दादि व्रजमित्र शार्दूलविक्रीडितं (19) (12,7) म स ज स त त गु
171 न पीथो दत्तो वां शिखरिणी (17) (6,11) य म न स भ ल गु
63 नभो मध्यभागं भुजंगप्रयातं (12) (6,6) य य य य
256 नरकाहृत राज (मनोज्ञा) / कालभारिणी (11) / (12) स स ज गु गु / स भ र य
69 नात्र स्थेयं त्वया सर्प अनुष्टुभ् (8)
286 नानाभक्ष्य ,, ,,
159 नाना विधाकलित वसन्ततिलका (14) (8,6) त भ ज ज गु गु
325 नाहं किंचिदवीविदं शार्दूलविक्रीडितं (19) (12,7) म स ज स त त गु
399 निखिल विभवा हरिणी (17) (6,4,7) न स म र स ल गु
262 निशम्य वचनं पृथ्वी (17) (8,9) ज स ज स य ल गु
388 निशम्येमां अनुष्टुभ् (8)
266 निशान्ते केचित् ,, ,,
19 निशाम्य रूपं वंशस्थविलं (12) (5,7) ज त ज र
217 नेदुर्भेरि पटह मत्तेभक्रीडा (20) (13,7) म न स न म य ल गु
204 नेपथ्यांचित द्वीपिविक्रीडितं (19) (12,7) म स ज स र र गु
339 नैव किंचित्करोमि * अनुष्टुभ् (8)

प

306 पतने च तथा कालभारिणी / (मनोज्ञा) (11) / (12) स स ज गु गु / स भ र य

348 पत्रं पुष्पं फलं *	अनुष्टुभ्	(8)		
242 पथि कृष्ण रथं	शृंग	(12)		स स स य
194 पयोद सरणि	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु
77 परं ब्रह्मेवेन्द्रस्य	शिखरिणी	(17)	(6,11)	य म न स भ ल गु
103 परात्परं परद्युतिं *	पञ्चचामर	(16)	(4,4,4,4)	ज र ज र ज गु
7 परित्राणाय साधू *	अनुष्टुभ्	(8)		
9 परिमार्जनैः	गीतिका- (प्रमदानना)	(20)	(5,5,5,5)	स ज ज भ र स ल गु
233 पार्थः काषाय	स्रग्धरा	(21)	(7,7,7)	म र भ न य य य
114 पिकचंचु विपंचिका	शिखिनर्तन	(18)	(8,5,5)	स स ज ज भ र
49 पिञ्छैः गुच्छाभिः	पुल्लदामा (पुष्पदामा)	(19)	(5,7,7)	म त न स र र गु
365 पितुर्हननरोपतः	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु
104 पुराणपुण्यपूरुषं *	पञ्चचामर	(16)	(8,8)	ज र ज र ज गु
93 पुरुहूत इदं	अतिशायिनी (चित्रलेखा)	(17)	(10,7)	स स ज भ ज गु गु
58 पुंसां पूर्वजनौ	शार्दूलविक्रीडित	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
107 पृथिव्यामेन	मत्तेभविक्रीडित	(20)	(13,7)	स भ र न म य ल गु
74 पृष्ठे रामं प्रलंबो	सुरसा	(19)	(7,7,5)	म र भ न य न गु
122 प्रगे भंग त्रितय	मणिमञ्जरी	(19)	(12,7)	य भ न य ज ज गु
269 प्रत्यंगं ध्रुवमेष	शार्दूलविक्रीडित	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
317 प्रथमो गुरुः	मञ्जुभाषिणी	(13)		स ज स ज गु
96 प्रमोदाद्भूयिष्ठ	शिखरिणी	(17)	(6,11)	य म न स भ ल गु
151 प्रविश्य धनुषो	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु

225 भामां शस्तगुणो	अनुष्टुभ्	(8)	
301 भीमः पाकविधौ	शार्दूलविक्रीडितं	(19) (12,7)	म स ज स त त गु
125 भुवं दिदरिपन्	पृथ्वी	(17) (8,9)	ज स ज स य ल गु
382 भूदेवोऽथ हरिं	शार्दूलविक्रीडितं	(19) (12,7)	म स ज स त त गु
397 भूमेर्भरावतरणाय	वसन्ततिलका	(14) (8,6)	त भ ज ज गु गु
90 भृशमनुतप्य	मृगेन्द्रमुखं	(13)	न ज ज र गु
73 मेकप्लुतै र्भ्रमण	वसन्ततिलका	(14) (8,6)	त भ ज ज गु गु
340 भोक्तारं यज्ञ *	अनुष्टुभ्	(8)	

म

299 मगधेषु सुतं	मनोज्ञा (कालभारिणी)	(11)/(12)	स स ज गु गु / स भ र य
245 मद्राधिपस्य	वसन्तवनिका	(15)	त भ ज ज र
387 मद्रूपाणि चरा	शार्दूलविक्रीडितं	(19) (12,7)	म स ज स त त गु
350 मन्मना भव *	अनुष्टुभ्	(8)	
336 मयि सर्वाणि *	"	"	
418 मर्त्यो यदा त्यक्त *	बुद्धिः (उपजाति)	(11) (इउउउ)	त त ज गु गु / ज त ज गु गु
112 मल्लिका सुम	मल्लिका (हरनर्तकं)	(18) (8,5,5)	र स ज ज भ र
161 महानधर्मो	हसी (उपजाति)	(11) (उइउइ)	त त ज गु गु / ज त ज गु गु
189 महा समर	पृथ्वी	(17) (8,9)	ज स ज स य ल गु
129 महा हय वपुः	समुद्रलता	(19) (8,4,7)	ज स ज स त भ गु
42 महिम्नस्ते भूमन्	मकरन्दिका	(19) (6,6,7)	य म न स ज ज गु

22 महीभ्र सदृशं	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु
277 माधव पादपंकज	वंशपत्रपतितं	(17)	(10,7)	भ र न भ न ल गु
408 मामेव सर्वभूतेषु *	अनुष्टुभ्	(8)		
141 मार्गे हलि हरी	"	"		
357 मां च योऽव्यभि *	"	"		
10 मिष्टान्नैः फल भोज्य	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
216 मिष्टान्नै भैक्ष्य भोज्यै	स्रग्धरा	(21)	(7,7,7)	म र भ न य य य
170 मुदिता विबुधाः	कालभारिणी (मनोज्ञा)	(11) (12)		स स ज गु गु / स भ र य
311 मुनिभिर्मनुजैः	तोटकं	(12)	(6,6)	स स स स
253 मुरोऽथ निरगात्	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु
215 मृष्टैः शृंगाटकाद्यैः	चित्रमाला (सुवंशा)	(20)	(7,6,7)	म र भ न त त गु गु

य

370 यज्ञे शास्त्रोक्ते	विम्बा (बिंब)(विभुः)	(19)	(5,7,7)	म त न स त त गु
349 यत्करोषि *	अनुष्टुभ्	(8)		
400 यत्पादप्रवहत्	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
177 यथाकाशो वायौ	मेघविस्फूर्जिता	(19)	(6,6,7)	य म न स र र गु
404 यथा हिरण्यं *	हंसी (उपजाति)	(11)	(उइउइ)	त त ज गु गु / ज त ज गु गु
347 यदक्षरं वेद *	जाया "	"	(उउउइ)	"
207 यदा कात्यायनीं	अनुष्टुभ्	(8)		
196 यदा त्वं पृथिवीं	"	"		
" 6 यदा यदा हि*	"	"		

255 यदास्य शीर्षं	वंशस्थविलं	(12)	(5,7)	ज त ज र
391 यदीश्वरस्त्र	"	"	"	"
31 यशोदाऽङ्के	मेघविस्फूर्जिता	(19)	(6,6,7)	य म न स र र गु
29 यशोदायै	"	"	"	"
20 यशोदायां	"	"	"	"
211 यादववीर	अश्वगतिः	(18)		भ भ भ भ भ स
410 यावत्सर्वेषु *	अनुष्टुभ्	(8)		
252 युद्धे घोरतरे	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
162 युवतिजनस्य	तामरसं (ललितपदं)	(12)	(5,7)	न ज ज य
180 युवां दुष्टप्रशमन	कान्ता	(17)	(4,6,7)	य भ न र स ल गु
140 युवां प्रधानपुरुषौ	अनुष्टुभ्	(8)		
383 येन त्वं ध्यान	सूर्यकान्ता	(20)		म र भ न म य ल गु
355 यो न हृष्यति *	अनुष्टुभ्	(8)		
343 यो मां पश्यति *	"	"		
344 यो यो यां यां *	"	"		

र

201 रथ्या-मार्जन	हरिणप्लुतं	(18)	(8,5,5)	म स ज ज भ र
232 रामस्तदहं	इन्द्रवंशा	(12)	(5,7)	त त ज र
392 रामो नास्मि	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
117 रासक्रीडा	चित्रमाला(सुवंशा)	(20)		म र भ न त त गु गु
214 रिपुबलमखिलं	मालिनी	(15)	(8,7)	न न म य य
210 रुक्मिण्या	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
206 रुद्राण्याः पूजनार्थं	स्रग्धरा	(21)	(7,7,7)	म र भ न य य य

ल

व

श

3 श्रीकृष्णस्य चरित्र	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
110 श्रीकृष्णानुष्ठिता	चित्रमाला(सुवंशा)	(20)	(7,6,7)	म र भ न त त गु गु
137 श्रीभूनीलासमेतं	"	"	"	"
326 श्रीशेन कृष्णेन	इन्द्रवंशा	(12)	(5,7)	त त ज र
318 श्रुतय एव भवतः	प्रियंवदा	(12)		न भ ज र
98 श्रुत्वा नन्दमुखात्	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
81 श्रुत्वा वेणोः स्वनं	केसरं	(18)	(4,7,7)	म भ न य र र
200 श्रुत्वा सुन्दर	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
264 श्रुत्वैवं शितिकंठ	"	"	"	"

स

304 स खड्ग फल	पृथ्वी	(17)	(8,9)	ज स ज स य ल गु
238 स जलं निरंबुतल	फलहंसः	(13)		स ज स स गु
222 सज्यं कोदण्डं	कुसुमितलता-वेल्लिता	(18)	(5,6,7)	म त न य य य
27 सत्यं किं यदि	द्वीपिविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स र र गु
50 सत्यं ज्ञानमनन्तं*	मातृकासमकं	(30 मातृकाः प्रतिपादे)	(जातिपद्यं)	
248 सत्यं शुद्धं विशुद्धं*	स्रग्धरा	(21)	(7,7,7)	म र भ न य य य
100 सदानन्दः सुविज्ञो	पुष्पमाला	(20)		य र भ न त न गु गु
243 सन्तर्दनादयःकृष्णं	अनुष्टुभ्	(8)		
353 सन्तुष्टः सततं *	अनुष्टुभ्	(8)		
18 सपदि माष्टभुजा	द्रुतविलम्बितं	(12)		न भ भ र
356 समं सर्वेषु भूतेषु*	अनुष्टुभ्	(8)		
327 समस्त कार्येष्वपि	वंशस्थविलं	(12)		ज त ज र
270 समीक्ष्य सक्रान्त	भुजंगप्रयातं	(12)	(6,6)	य य य य

45	सर्वज्ञस्त्वं सर्वशक्तिः	शालिनी	(11)	(4,7)	म त त गु गु
234	सर्वज्ञो विजयाय	शार्दूलविक्रीडित	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
363	सर्वधर्मान्परित्यज्य*	अनुष्टुभ्	(8)		
342	सर्वं भूतस्थमात्मानं*	"	"		
411	सर्वं ब्रह्मात्मकं*	"	"		
5	सर्वं रूपं स्थूल	शालिनी	(11)	(4,7)	म त त गु गु .
358	सर्वस्य चाहं हृदि*	इन्द्रवज्रा	(11)		त त ज गु गु
4	सर्वं स्वामी चात्मा	आर्याणी			
88	सर्वेषामात्माहं	पुष्पदामा(पुष्पदामा)	(19)	(5,7,7)	म त न स र र गु
380	सर्वेषामन्तरात्मा	चित्रमाला(सुवशा)	(20)	(7,6,7)	म र भ न त त गु गु
193	स विद्नारदगिरा	अनुष्टुभ्	(8)		
302	सनोत्तमे परम	निरुपमा	(12)		ज भ ज र
169	स सर्वदोद्विग्न	वशस्थविल	(12)		ज त ज र
147	स सुष्टु स्तुवते	अनुष्टुभ्	(8)		
295	सहस्रगज	"	"		
258	साधु भाषितं	चित्रा	(16)		र ज र ज र गु
48	सायं यथार्थं	वसन्ततिलका	(14)	(8,6)	त भ ज ज गु गु
62	सायं वत्सगणैः	हरिणप्लुत	(18)	(8,5,5)	म स ज ज भ र
416	साक्षात्कृष्ण	अनुष्टुभ्	(8)		
259	सुन्दर्यः प्राप्य	सुरसा	(19)	(7,7,5)	म र भ न य न गु
257	सुरतरुनिकर	पुष्पिताग्रा	(12) / (13)		{ न न र य / न ज ज र गु }

ह

123 हरिः प्रस्थे तिष्ठन्	मकरन्दिका	(19)	(6,6,7)	य म न स ज ज गु
120 हरिर्भ्रात्रा सत्रा	सुशोभा (मेघविस्फूर्जिता)	(20)	(6,7,7)	य म न न त त गु गु
174 हरिः सरामो	आर्द्रा (उपजाति)	(11)	(उइइउ)	त त ज गु गु ज त ज गु गु
190 हरिः सैन्यं पश्यन्	मेघविस्फूर्जिता	(19)	(6,6,7)	य म न स र र गु
126 हरि रथादग्र तं	मत्तेभविक्रीडितं	(20)	(13,7)	स भ र न म य ल गु
80 हरिरेकदा फल	मणिव्रजं	(13)		स ज ज ज गु
118 हरिरेत्य पदा	(मनोज्ञा) काल्भारिणी	(11) (12)		स स ज गु गु स भ र य
288 हस्त्याह्वाय गतौ	शार्दूलविक्रीडित	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
183 हस्त्याह्वये पाण्डु	इन्द्रवंशा	(12)	(5,7)	त त ज र
271 हृदय दयितं	हरिणी	(17)	(6,4,7)	न स म र स ल गु
83 हेमन्ते समुपागते	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
139 हृदान्तरहमद्रार्धे	अनुष्टुभ्	(8)		

क्ष

138 क्षेमार्थं जगतां	शार्दूलविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स त त गु
273 क्ष्वेलाक्रन्दन	द्वीपिविक्रीडितं	(19)	(12,7)	म स ज स र र गु

N. B.:—मनोज्ञा (काल्भारिणी) and पुष्पिताग्रा are अर्धसमवृत्तानि. The figures and गणाः above the line refer to the 1st and 3rd पादाः and those below the line to the 2nd and 4th पादाः

यत्रैव यत्रैव मनो मदीयं
तत्रैव तत्रैव तव स्वरूपम् ।
यत्रैव यत्रैव शिरो मदीयं
तत्रैव तत्रैव पदद्वयं ते ।।

(शंकराचार्यकृतम्)

कृष्णोल्लासः

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
Introduction.			
5	12	respector :	respecter :
5	14	weilding	wielding
9	9	Immanance	Immanence
22	2	एको वंशी	एको वशी
26	20	Sacredotal	Sacerdotal
36	13	ndicates	indicates
36	17	प्राग्ज्योतिषपुर	शोणितपुर
36	18	The city of Light in the East	The city of Dawning Light in the East
38	8	Satya-Bhaama	Satya Bhaamaa
50	28	innoccuous	innocuous

Text.

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
7	2	मृतेऽति	मृतेति
7	17	पोतमन्यन्यपश्यत्	पोतमन्यन्त्यपश्यत्
11	7	मथ्ननी	मथ्नन्ती
14	14	नामधारिन्	नामधारी

पत्रं	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
15	4	कर्णिकेन	कर्णिकेव
18	6	भोक्तुमारेमिरे ॥	भोक्तुमारेमिरे ते ॥
21	16	भोक्तमारेमिरे	भोक्तुमारेमिरे
25	4	मत्पादान्तिक	मत्पादाङ्कित
26	13	संघघट्टी	संघट्टी
27	4	सञ्चालितैः ।	सञ्चालितैः ।
28	9	कुसुमाङ्कुरैः	कुसुमाङ्कुरैः
33	7	सहरिश्चोद्धरन्	सहरिश्चोद्धरन्
34	5	विरुदेनामिभिञ्जति	विरुदेनामियजति
37	5	शृङ्गारात्य	शृङ्गारस्य
37	7	श्रत्वा	श्रुत्वा
39	7	चक्रः	चक्रुः
39	10	तमभितुष्टवुरित्यम्	तमभितुष्टुवुरित्यम्
39	22	परिपूरयेत	परिपूरयेः
40	14	कदंक्रिन्याः	कादंबिन्याः
42	14	जगौ ।	जहौ ।
44	18	भिपाणोऽक्षिपत	भिपाणेऽक्षिपत्
45	13	स्पोप्रनवना	रुपोप्रनवनो
49	18	स्पगृहमगाद् ॥	स्वगृहमगात् ॥
66	16	रुक्मादय	रुक्म्यादयः
73	1	रुक्मिमी	रुक्मी
73	9	कन्पवृक्षेत्र	कल्पवृक्षेण
77	3	गदद्वान् ।	मधूद्वान् ।

पत्रे	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
81	4	स्रीकृते	स्रीकृत-
81	17	सजोषं	omit सजोषं
96	7	प्राज्य-ज्युष्टा	प्राज्य-जुष्टा
99	19	भूसुरेव	भूसुर इव
101	4	भूषण	विभूषण
102	21	ऋद्धाः	क्रुद्धाः
103	2	हरिस्तान्	हरिरतान्
104	22	नहि वरामेयं	निरुपमं दिव्यं
110	20	इथं	इत्थं
112	6	परमाद्भत	परमाद्भुत
113	2	सो भूत्वा	स भूत्वा
118	1	मयेवैते	मयैवैते
118	9	सभ	समं
122	1	इत्थमादिष्टो	इत्थमादिष्ट
124	14	मातृतृप्त्यै ॥	मातृतृप्त्यै " ॥

स एव काले भुवनस्य गोप्ता
विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गूढः ।
यस्मिन्युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च
तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥ श्वे ॥

॥ कृष्णोल्लासः ॥

परिभाषा (Abbreviations)

भ. गी	—	श्रीमद्भगवद्गीता
भा	—	श्रीमद्भागवतमहापुराणम्
श्वे	—	श्वेताश्वतरोपनिषत्
के	—	केनोपनिषत्
मुं	—	मुण्डकोपनिषत्
म. ना	—	महानारायणोपनिषत्
क	—	कठोपनिषत्
बृ	—	बृहदारण्यकोपनिषत्
तै	—	तैत्तिरीयोपनिषत्
सौ. ल	—	सौन्दर्यलहरी
ऋ	—	ऋग्वेदः
ई	—	ईशावास्योपनिषत्
छां	—	छान्दोग्योपनिषत्
गायत्री	—	विश्वामित्रऋषेः — (वेदान्तर्गता)
मां	—	माण्डूक्योपनिषत्
कृ	—	कृष्णोल्लासः
ध्यानबिन्दु	—	ध्यानबिन्दूपनिषत्

